॥ पक्षधरमिश्रन्यायपुस्त ॥

ॐ॥ श्रीगणपतये ॥ नजाने श्रीजाने विरचितमिदं ग्रंथगह्वने समर्थानि वार्थान वगम
यितुं निर्मितिरपि तथाप्येतावत्या [..] मपि किंचिद्विगत्याम[..]मिदं प्रवृत्तो यत्र श्रीस्तव
चरणास्ते वैव शरणं ॥ १ अथेति शब्दे अथ शब्दस्यानंतर्यवचनत्वेन तत्र अवधित्वेनोपस्थि
तोपमाननिरूपणस्यैव प्राप्तत्वात् तस्य सिद्धत्वेनोपस्थितो वर्त्तमानार्थलट्प्रत्ययांतत्वेन
साध्यतयोपस्थितो शब्दनिरूपणे सिद्धसाध्ययस्मतिव्याहारे न्यस्य हेतुहेतुमद्भावस्योप
माननिरूपणानंतरं प्रतिबंधकापगमेऽवसरस्य संगतित्वं सूच्यते उद्देशोपितत्संगतेरेव बी
यो रू१ जत्वादिति न चोपमानशब्द[..] पजीव्योपजीवकत्वा वा नियमः समानविषयकत्वा शब्दस्यो
पमानोपजीवकत्वात् नरूपमानेतथा तस्य भिन्नविषयशब्दोपजीवकत्वात् अतिदेशवाक्य
स्योपमानविषयीभूतगवयत्वविशिष्टगोचरत्वात् यत्तु कीदृग्गवय इतिप्रश्नानंतरं चित्रले
खादिनायत्रतादृशपिंडदर्शनं तत्रैव शब्दापेक्षाया व्यतिचारान्नोपमाने शब्दउपजीव्य इति
तन्न अन्यतः शक्तिग्रहएवमुपमानापेक्षाया अपि व्यतिचारात् तत्रापीदृग्गवयइत्यभि[..] १
यकशब्दापेक्षया नियमाच्च शब्दादीति न्यायात् [..] दितिवस्तुतस्तु उपमानस्यमानतावछेदकध
र्मविछेदेन शब्दोपजीव्यता शब्दत्वावांतरधर्मविछेदेन तथात्वमतउपमानोपजीवकता अ
शाब्दे १

दित्यक्रमनियमहेतुमानतावछेदकस्य विनाशकतयोपस्थितत्वान्नत्वविनाशकशब्दत्वावांतर
धर्मस्येति सारं ॥ प्रयोगेति प्रयोगो वाक्यं तद्धेतुत्वं तं यदर्थतत्त्वज्ञानं तज्जन्यः शब्दः प्रमाणशब्द
इत्यर्थः ॥ काकाक्षिन्यायात् कीदृक् शब्दप्रमाणमिति जिज्ञासायामुक्तविशेषणस्य विधेयतया
तादृशशब्दस्य लक्षणं चासाताद्य व्युत्पत्तिबलान् वस्तुतस्तु अर्थतत्त्वज्ञाने [..] शब्दयो
यत्ता [..]णमात्रपरतयातत्त्वाक्यजप्रतीति विषयपरतया व्याख्येयः तेन पदार्थतत्त्वज्ञानजमा
दायायोग्येऽतिप्रसंगोभावः स्यादिति स्वतपर्यंतं विशेषणं तेनस्वतपदमहिम्ना वाक्यार्थपरत्वप
र्यवसानात् पदार्थपदस्य स्वतपदेनेतरानेरपेक्ष्यस्यन्नेन सजातीयानेरपेक्ष्यस्यात्र विवक्षितत्वे
नयत्प्रयोगप्रतिपाद्यज्ञानं प्रयोगे कर्त्तव्ये प्रयोगप्रतिपाद्यज्ञानानंतरं नापेक्षते इत्येतावत्पर्य
तस्य स्वतपदप्रयोगात्तेनार्थपदस्य वाक्यार्थपरतया वाक्यार्थतत्त्वज्ञानजन्यत्वपर्यवसा
नात् नहि वाक्यार्थज्ञानवत्पदार्थज्ञानमप्यर्थज्ञानानपेक्षं प्रयोगहेतुः वाक्यार्थज्ञानस्यै
वापत्त्यणादन्यपदार्थपदस्य [..] वादे च वाक्यार्थपरत्वे स्वतपर्यं तद्विशेषणावैयर्थ्यापाता
त् एवं सति शब्दस्य लक्षणयोरन्यतरतत्र अवैयर्थ्यंऽतिव्याप्त्यव्याप्तिप्रसंगादक्षमता [..] दि
नोतयत्र शब्दशब्दप्रवेशः क्रियते न चर्वरस्वतपदमहिम्ना सामग्री स्वस्वतत्त्वमेवजन्यतां ते
न प्रयोगहेतुत्वतत्त्वं प्रयोगजनकसामग्रीसहितत्वं न च तादृशार्थतत्त्वज्ञानेन प्रयोगातिरिक्त

Digitized with financial assistance from the
Government of Maharashtra
on 11 June, 2017

पद्·३

मपि जन्यते। अन्यथाऽऽमस्याश्रन्यत्राजनकत्वात्। तथा च प्रयोगासत्तिमात्रे व्यावर्त्तयितुमवधि
ष्यत इत्यर्थः। तच्च ज्ञानजन्यत्वेन तद्धारणे। व्याप्तेति ध्यानं निराकरणं कान्यत्र प्रसंगो येन ल
क्षणेपि शाब्दपदमनुषंजनीयमिति। तदनुतन्त्रीत्वे च लक्षणे समंजसं। एवं चात्र प्रयोगपदं वाक्यस्व
मान्यपरं इत्येतावता वासमंजसौ यदाकांक्षासत्तिमत्परतयोपवर्णितं। ब्रह्मिमर्थमिति नजानी
म। नवाकांक्षादि वारणाय तत्। तथा हि। द्वितीयेतावदनाकांक्षं। स्वरूपायोग्यमन्यथा चेति। तत्रा
द्यस्य प्रतिपाद्यवाक्यार्थप्रसिद्धेरेव न प्रसंगः। द्वितीयस्य प्रत्यक्षादेव प्रमास्वरूपयोग्यस्य तद्यथा
त्। एवमनास्तत्रोपि प्रमास्वरूपयोग्यत्वान्न कश्चिद्दोषः। यदि च प्रमोपहितं स्वरूपं तद्रूपं तदा … प्रति
पाद्यत्वमेवजन्यप्रतिपत्तिविषयत्वे न विकल्पतामिति किमनुपपन्नं स्वजनितस्वयोग्यत्वात् प्र
तीतेर्विशेषणेनोत्पत्त्यत्र पक्षे दोषाभावात्। सहकार्यतावच्छेदकीभावावत एव योग्यताऽजनित
प्रतीतेरपि योग्यत्वात्। करणपाटवजन्येप्येवं सत्यतिप्रसंग एव नास्ति घटोस्तीति प्रतीत्यापत्तेरस्ति
त्युच्चारणे तत्प्रतिपाद्यघटास्तित्वज्ञानाजन्यत्वात्। घटास्तित्वस्य तदप्रतिपाद्यत्वात्। निरुक्तविषय
तया तदजनकत्वाच्च। एतच्च विस्तं वादिपक्षे पर्यवादेतु … कादिकाक्य च दोषः ईश्वरीयज्ञानजन्यतया लक्ष
णस्य वासंग्राह्यत्वमेव। न वाक्यार्थत्वज्ञानत्वावच्छेदकं प्रयोगायोग्य … वगतेर्यदि तदा तदेव २
लक्षणमन्यथा हेतुत्वाग्रहादुक्तलक्षणे … दोषः। प्रयोगत्वावच्छेदेन वाक्यार्थज्ञानजन्यत्वग्रहे x
x तत्त्वज्ञानेनैतज्ज्ञानत्वग्रहे १

वस्तुतस्तु। पक्षतावच्छेदकत्वेनैव तत्स्योपदलक्षणत्वं अवच्छेदकत्वेनैव चात्र प्रवेशान्न हेतुतावच्छेदकरूपेणोपस्थितेरि
तत्क्रोडं तर्गतिरिति न व्यर्थत्वं शंका अपि १

णोवविशिष्टविशिष्ट। निर्वाहिता। … वार्थतत्त्वज्ञानजनकत्वमिति फलतः सारकमेव लक्षणं कुतो नस्त
तमिति वाच्यं। तस्यैव लक्षणतावच्छेदकत्वा … दिति दिक्। अर्थतत्त्वज्ञानं वाक्यार्थतत्त्वज्ञानं घटोस्ती
ति वाक्यार्थतत्त्वज्ञानस्य ईश्वरीयस्य जन्यमन्यदप्ययोग्यं तत्र सूक्ष्मैकत्वादिति प्रयोगहेतुत्वेनेति वि
शेषणं। तदर्थश्च प्रयोगहेतुतावच्छेदकावच्छिन्नत्वं तच्च स्वसमानविषयकत्वमिति स्वसमानविषय
कमिति स्वसमानविषयकवाक्यार्थतत्त्वज्ञानजन्यत्वपर्यवसितं। नाप्येवं सत्युक्तातिव्याप्तिप्रसंगस्त
त्त्वाकादित्यपि वदंति। सौगतमतमत्यवतिष्ठते। अथेति। नैयायिक इति। एतदप्रामाण्यमेतद्विषयी
त्व तच्छाब्दप्रामाण्यबाधेन शाब्दप्रामाण्यापत्तिफलमादेतत्प्रामाण्यास्फलमेनुमानाद्दो
द्वेत्पन्नं यथा विद्याघात इत्यर्थः। द्विविधं स्वप्रामाण्यं। प्रमाजनकमप्रमाजन
कत्वं वा। तत्र द्वितीयास्फपगमस्य विषयबाधकानांतरीयकत्वेपि प्रथमे न तथेत्याह।
एतादिति। न यप्रमाजनकत्वे प्रामाण्योच्छापकत्वमपि कथमिति वाच्यं। शाब्देन पदार्थ
मात्रस्मरणे तदप्रसंगात्फलेनक्रानुमानतावता स्वेन वादित्यर्थः। इति न्यायः। अनुमा
नं च शाब्दौ प्रमाणतया व्यवहर्तव्य इत्याकारकौ। अन्यथाऽप्रामाण्योपगमव्यवच्छिन्न
स्य च प्रमाकरणत्वेन साध्यस्याविरोधात्। न च शाब्देन स्वोपायप्रमाजननादसिद्धि

स्तदन्यप्रमायोगव्यवच्छिन्नत्वात्तावन्मात्रस्यैव हेतुत्वात्। ननु क्रियायोगव्यवच्छिन्नस्व
रूपत्वं लक्षणमपि तु सव्यापारस्य स्फुटिकस्य यत्र क्रियायोगव्यवच्छेदस्तत्त्वं यावद्
त्रासीत्याह। आकाङ्क्षेति। न चैवं कारकत्वातिप्रसङ्गः। उपाधेयसङ्करेऽपि निमित्तस्यैक
रात् अतएव नानानिमित्तस्य भावे रसादिवदनेकः कारकपदप्रयोगः। न च क्रियाया
करणान्यत्वनियमे नुमानेनुमानानुपपत्तिरात्मादिनास्ति ह्यसाधनादिति वाच्यं।
असाधारणकरणत्वेन तत्सिद्धेरित्याद्यन्यत्र विस्तरः। वैशेषिकः प्रत्यवतिष्ठते।
तथापीति। न प्रमाणेति। स्वतन्त्रप्रमाणं नर्गतमित्यर्थः। अनुमानेति। अनुमानमात्रसि
द्धार्थकत्वादित्यर्थः। यद्वा अनुमानान्तर्गत एवेति धर्मपक्षो निर्देशः। तद्विङ्गस्मरणीया
र्थे। तथा वानुमानत्वेनैव तस्यार्थसाधकत्वादित्यर्थः। मीमांसकः पद्यपि तन्त्रीवैदि
केति। तात्पर्येति। अत्र संसर्गज्ञानजनकत्वेच्छाध्ये तात्पर्यविषयीभूता क्रियाकर्मता
वेनार्थान्तरं मा भूदिति तात्पर्यविषयप्रकारकत्वं संसर्गविशेषणं। न चैवं स्मारितपदार्थ
स्य गोः कर्मत्वे तात्पर्यविषये तत्करणत्वेनार्थान्तरमेव तत्त्वप व्याख्यानं। तथात्वस्य २
विशेषणे विधेयाधिकरणत्वे प्रकारतात्पर्यविषये सत्यपि संसर्गवनियमादिति

मि२

दत्तित्वसंसर्गविषयकविधेयकत्वप्रयोगे तात्पर्यविषयीभूतेनार्थान्तरतादवस्थ्यात्।
एवं विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहकत्वं पद्यमित्यादिसंसर्गे हेतुरे पितृ दृष्टव्यं। न च तत्र बाधादेव
न संसर्गः। तदप्रतिसन्धानदशायामेव विशेषणसंसर्गधीसम्भवात्। अन्यथाप्रकारविशेषणत्वापत्ते
र्नो वित्यातानुत्पन्नयोः संसर्गयोर्युगपज्ज्ञाने तात्पर्यवशाद्वान्यतरज्ञानस्य वाक्यजन्य
क त्वेन तात्पर्यविषयत्वं विना बाधस्तावद्वाच्य। न च तात्पर्यविषयत्वमेव प्रतिसंसर्गविशे
षणत्वं वाच्यं। तथा सति संसर्गस्यापि विशेषप्रकारकत्वे पात्यमि ग्रन्थविरोध इति युक्तौ। तत्र
तत्प्रकारकत्वस्य बाधकविनिर्मुक्तत्वात्। न चैवं संसर्गानुमानानुपपत्तिः। तात्पर्यविषयक
त्वग्रहस्य संसर्गविशेषोपस्थितिनिर्बन्धनत्वेन प्रागेव तदुपस्थितेरिति वाच्यं। घटक
र्मत्वे आनयनक्रियात्वे तात्पर्यमित्यादिप्रत्येकं ग्रहसत्त्वे वा तावत्तु तस्य। सदापि घटप
दार्थकर्मत्वे तात्पर्यमित्यादिनैव ग्रहात्। अतएव सैन्धवपदार्थकर्मत्वे तात्पर्यमिति
तात्पर्यग्रहे लवणपरेणार्थान्तरं मा भूदिति स्मारितत्वं पदार्थविशेषणं। तदर्थस्मिन
तकरणकस्मृतिविषयत्वमात्रमपि नच बाधैर्णैव तात्पर्यविषयत्वमतो विशेषकलितयो
रेव पदार्थसंसर्गयोस्तात्पर्यग्रह इति नावशेषे तात्पर्यग्रह इति न तदर्थमनुमान
त्वे विशिष्टोपस्थितिः स्वीकार्येति न किंचिदनुपपन्नं। धूमोस्तीत्यादिवाक्यस्य वह्निपर

स्यापि वह्निसंसर्गज्ञानपूर्वकत्वमादाय ... सेत्स्यतीति पदार्थपदोपादानं तस्य पदार्थ
त्वविषयासिद्ध्यर्थकत्वेन धूमपदस्य वह्न्यर्थलक्षणायां तस्य तदर्थस्याभावे नष्टत्वेना
नावात् ज्ञानपदं च प्रमापरं अन्यथा प्रसिद्धावप्रवर्त्तकत्वप्रयोगानां परस्परपदं च तु
रणीयमन्यथार्थान्तरतापादकत्वात् अतएव हेतुघटकं दं च पदमपि सुक्षमिति विवक्षते।
एतच्च साध्यं यदि सर्वत्र वाच्येत तदा संसर्गज्ञानमात्रं एव वार्थ सिद्धेस्तदापीदं साध्यं
सर्वत्र सत्त्ववती त्वन्ति संशय योरुक्तमिति तदर्थं निस्तारितं साध्यमर्थः। तात्पर्यविषयप
दार्थप्रतियोगिक तात्पर्यविषयतत्तत्पदार्थसंसर्गप्रमापूर्वकाणीति पर्वत स्मृत्यौ
आकांक्षेति। अत्रायमेत्यादौ राज्ञः पुरुष इत्यादिपदकदंबके व्यभिचारवारणाय आ
कांक्षादिमत्त्वं न च वह्निनासिंचतीत्यादौ तद्वारणाय योग्यतावत्पदं लिंगविशेषणं
तथा चोदाहृतेष्यादिस्थाने तदानयनवतः संसर्गप्रमायाः सद्भावादेवं तत्र व्यभिचारोऽपरथा हेत्व
ताभावादेवेति वाच्यं तत्र संसर्गप्रमायामपि तात्पर्यविषयत्वेन विशिष्टताभावात् नहि तत् 4
आरण्यके तेन पुत्रान्वयपरतया राजपदाभिलापात् नापि तात्पर्यविषयत्वादिष्टायां सत्यां तत्र
त्र विषयत्वेन राजपुरुष संसर्गसिद्धावपि तत्प्रतीतेः तदिच्छायाः सत्वादिच्छात्वे (?) ... वात् न वाकां
क्षायां तत्र सत्त्वं वा। राजपदस्य पुरुषपदव्यतिरेकेणान्वयाननुभावकत्वात्। इत्थं

मेव घटः कर्मत्वमानयनं कृतिरित्यादावपि व्यभिचारोऽस्तीति तद्वारणाय आपादे विशेषणं
तत्र आकांक्षादिपदात् आसत्तिरपि ग्राह्या तथा च अव्यवहितान्वयप्रतियोगिपदोपस्थितिरू
पा। तेन नीलो घटो द्रव्यं पटइत्यादौ नीलपटयोराकांक्षा योग्यताया सत्वेऽप्यासत्त्यभावेन
वाथ प्रत्यायकत्वाभावेनोक्तरीत्या तात्पर्यविषयत्वासंभवात् नीलघटयोरन्वये ता
त्पर्यविषयविशिष्टत्वाभावेऽपि न व्यभिचारः। तात्पर्यमपि प्रतीतौ प्रवेशनीयं तेन नरु
कोदोरितात्प्रत्यायकयोग्यवाक्ये व्यभिचारः। तात्पर्य ... गज्ञ हेत्वभावात् न वाकां
क्षैव नास्तीति वाच्यं तथा सत्याप्तत्वेऽपि हेतुतापत्तेः। किं बहुना नीलमित्यत्र तरमतिविरे
ण घटपदानिवालाये केन नलते कागतिस्तत्र नीलस्यानन्वितत्वेन आकांक्षायास्तद्वृत्ता
वेरपवाच्यत्वात्। कदंबप्रत्यग्रपरस्परप्रतियोगित्वं आकांक्षादीनां प्रमापादित्वं तेना
न्योन्यप्रतियोगिकाकांक्षादिमतापदेन तात्पर्यविषयान्योन्यसंसर्गप्रमापूर्वकेण व्य
भिचारो न भवति। घटपदं च स्वरूपाख्यानपरमन्यत्राकांक्षाघटत्वादिति। यत्तु तत्तु
4 तात्पर्येति विशेषणनिवेशादनेकांतिकमान्नूदिति हेतावाकांक्षाविशेषणं संसर्गाज्ञ
मागनेत्याद्ये व्यभिचार इति हेतौ योग्यताविशेषणं समारितत्वाच्य वह्निलक्षणारितार्थ
कतया अनाप्तत्वे व्यभिचारवारणाय आप्तिविशेषणमित्येवरमणीयं प्रकृते वाक्य
स्याप्रत्यायकस्य तात्पर्याकांक्षाविरहादेव न तत्र व्यभिचारः। एवं सत्याकांक्षादित्वे

DR. BHAU DAJI

यं साध्ये विशेषणं प्रवेशनीयमित्यपव्याख्यानं। श्रुतौ भूतक्र मेणेव तत्प्रवेशात् यत्किंचित्कृत्य
वेशानंतरं नोचित्वात्। यथा घटमानयतीतिवाक्ये यथोक्तफलकत्वविशेषणं नास्ति साध्येपि
नयनमित्यर्गधीपूर्वकत्वेनार्थांतरं प्रपदार्थपदस्य प्रकृतिपदार्थपरत्वाभावात्। तथा
वस्त्वैक्यविषये ति विशेषणं पूरणीयं न वा नाकांक्षादिप्रस्वसमानविषयसंसर्गधीरस्ति स्वरूपे
बोधकत्वेन तद्विषयासिद्धेरिति तत्रव्याप्तिवारणायाकांक्षादीति विशेषणं। न च संके
तेऽयथाकांक्षाघटानेनायबोधकेऽव्याप्तिवारणार्थं दीनमनुमानं तथा च हेतुघटकसाध्य
सवादनाथाव्याप्तिवारणाग्रहेणे तयथानुमितिप्रकृत्यत्र नित्यबाधकत्वाभावात्। न च व्याप्तिवारि लिंग
जन्यत्वेनासाध्यताप्रसक्तिः। साध्यव्यतिरेकानुमितेर्विषयाबाधेनानास्वार्थसंवादितिद्धि
कः पंथाः। एतदुक्तं यत्सं सर्गस्ति तात्पर्यविषयकमिति दिसाकारस्तात्पर्यग्रहः। न चाकांक्षादि
मच्छब्दानभ्यं तरेणतथाग्रहः स्वतंत्र एवास्ति यद्विच्छोयघटसाकांक्षपदासत्त्वमुत्पादितं विषया
बाधेनैतत्संसर्गोऽति तस्तात्पर्यानुमानमाह। तथा चेतावद्विशेषणे नविना व्याप्तेरवा
चोपाधिकत्वेन साधकताबाधकं प्रमाविरहफलप्रयोग्यता मात्रस्य हेतुविशेषणत्वेप्र
व्याप्तिवारणाकृतियेन विशेषणांतरमनुप्रियेतं व्याप्तिग्राहकेनुत्तवतिस्तवसार्थकत्वं नेर
पिकश्चितं घटमानयेति। न वतत्प्राप्तिकथंसाध्यधीरूपं तोदेरसत्वादिसमनाप्तिद्वित्वे
यनुमानातं यथा चेतावद्विशेषणेन विनाव्याप्तेरवारणात् उपाधिकत्वे न सार्थकता अन्यथा तात्पर्यविषयसंसर्गं४
प्रमापूर्वकत्वं शंकुशंकृते न कथायसाकांक्षादिकेवाक्यमुद्भावयति४

चत्वार   ततार्थत

स्वादितिलाघवात्। तत्परेति। न चापियोग्यतावत्त्वेन पूरणीयं। तत्र संसृष्टार्थत्वाभावादेवेति सा
वः। संसृष्टार्थ विशेषणत्वे दोषमाह। संसृष्टेत्यादि त्र्यादि इमनुमितिपूर्वमप्रतीतेः सं
सृष्टस्यप्रतीति विशेषणत्वे दोषमाह संसृष्टेति। अत्र यदि योग्यतान्वयप्रयोजकरूपव
त्वं तदाह। अनाप्तेति। यदि बाधकाभावस्तदाह। अनाकांक्षेति। ननु किं तात्पर्यविषयत्वेन
साध्यविशेषणेन तत्प्रत्याह तात्पर्येति प्रमारितेति। स्वार्थोद्दिष्ट पूर्वर्षेवेति मतव्यं। ननु प
यथोत्पत्तिसंयोगादिरि हेतत्प्राह। प्रवचेति। लिंगत्वेति। अत्र ज्ञापकत्वमात्रं साध्यं लिंगत
व्यतिपर्यवसितं तन्मतोपन्यासः। ननु तथापि साध्ये सिद्धसाधनं नाद्यशब्दपार्थक्यविवा
दपदे इदमनुमानं किं नाम प्रयोजकं तथा च शब्दात् नशब्दविधयार्थप्रत्ययः किंतु प्रत
तानुमानेति। न स्वतंत्र "शब्द" प्रमाणं शब्द इति किं तत्र सिद्धसाधनेतिभावः। एवमग्रेप्य
नुमितिग्रहणं स्वरूपकथनाय। नायेवमन्योन्याश्रयशंकानवकाशः। ज्ञापकत्वं साध्य
यत्नापनहीतत्र नस्यात् अणेति वस्तुगत्या लिंगतयेति तेसं नवात् यज्ज्ञापकत्वस्य
व्यपदेश्य मन्योन्याश्रयशंकासाध्यत्वेनुमितिरवसायित्वेति तद्धीजनकत्वेन साध्य
मापितुधीमात्रजनकत्वं न तत्र पूर्वपूर्वतिद्धिमिदमेवेति। पूर्वपूर्वनुमितौ स्यात्कृतार्थ इति।
अर्थासिद्धेरिति। तथा चार्थसाधकः शब्द एवमानमित्यर्थः। यद्यप्यर्थसिद्धिरर्थज्ञानं नमेवे
तिज्ञानविशेषणानर्थानुमितिरर्थसिद्धिर्न वत्येवेति। तथाप्यर्थज्ञानानुमित्याभावात्
अनुमिति४

वोयमर्थः ईश्वरस्य यथार्थज्ञानत्वा एवाथापि सिद्धिरिष्टव्या। नद्येव निर्विकल्पकस्य ततौप
यिकत्वादिति तेनैव अत्र प्रोक्ते निर्वाध्यघटविषयकज्ञानकल्पयोग्यतानुगौ हेतुरिति निरस्त
त्र्याप्तिवारः। तथा प्यन्वयप्रयोजककल्पकत्वयोग्यताविशेषेणं स्वरूपे आचार्याणां
तस्यां एवयोग्यतानामवच्छेदकत्वमात्। अस्यानुमानस्य तदीयत्वात्। यद्यप्युक्तयोग्यता
लिंगविशेषणं तदा प्रमापकस्य प्रमास्वरूपयोग्यत्वस्य तावतएव व्याप्यतया आ
कांक्षादिविशेषणोपादानानुपपत्तेः। फलोपधाने साध्ये व्यभिचारात् अनुमितेरेव
स्याध्यत्वात्। नस्त्विति साध्यप्रसिद्धिस्तस्य तत्संस्पर्शो स्याप्यवच्छेदकप्रसिद्धत्वात्। ननुक्तं
सर्गादिकालीनयत्नमानेत्यत आह ज्ञानेति। प्रमात्मकप्रज्ञाने वच्छेदकतया विशेषणत्वे
त्यर्थः। ननुक्तं सर्गादिविशेषधीः प्रवर्त्तिका नवातो नुमानात्सेतितदर्थं विशेषमान संशयाका
येत्यत आह। संसर्गेति। तथा वस्मादितिपदार्थविशेषितसंसर्गस्यैव सर्गविशेष
त्वादनुमानतएव तत्सिद्धिरित्याशिनावः। ईश्वरस्येति तत्प्रमामात्रज्ञाने साध्ये ईश्वरपरा
मर्शोस्तु। नच ज्ञानानुपदेशकत्वायेति। भ्रमत्वं च भ्रमविषयकज्ञानत्वेनैवांतस्यापत्ति
रित्यर्थः। नन्वीश्वरे किं वांतमापद्यते। यद्यप्यत्र विषयकज्ञानत्वादितदेवापाद

विषयक २

नं अथ व्यधिकरणप्रकारकज्ञानत्वादितदाबाधस्य कश्चेदोषांतरमाह। इदमिति
नयत्र उक्ताघटदर्शनदृष्टापत्तिस्तदर्शने तदेव प्रतिबंधकमितिवाच्यं विशेषदर्शने
नापीत्यत्र दृष्टविषयावेशिष्ट्यावगाहिनः प्रवर्त्तकज्ञानस्याविघटकत्वेन प्रवृत्त्यप्रति
बंधकादितिनावः। सिद्धीति भ्रमविषयत्वेनावक्रमं विषयकज्ञानं वा यः। तस्यैवानुमि
तिहेतुत्वात्। तथा यतेन भ्रमत्वेन साध्यत्वेन तयतो व्याघातात्। यदि भ्रमविषयत्वेतदा
ताद्विषयकत्वं विरुद्धमथास्तु तदा यदेपि लिंगज्ञानं तदपि भ्रम एवेति तेन कथं भ्रमत्वे
साध्यं भ्रमत्वप्रसिद्धेर्यथार्थयाः सिद्धाद्यपि सिद्धत्वादित्यर्थः। भ्रमत्वं भ्रमत्वव्यवहारः।
भ्रमेति। अतत्पादीनां पूर्वेषां पारमार्थिकत्वादित्यर्थः। तथा वास्तविषयकत्वमस्तित्वमि
तिनावः। किंचिति प्रवर्तकमिति तत्र तत्प्रकारकमिति नोक्तातिप्रसंगोपीतिनावः। व्यधि
करणं किं चिदितिशेषः। अन्यथेति भ्रमानुव्यवसायादेरपि व्यधिकरणप्रकारकत्वेने
त्यर्थः। यद्वा अस्तविषयकत्वेन भ्रमतयानिषयाव्यवच्छेदकत्वेस्त्यन्यथार्थः। व्यांत्य
च्छेदकमिति भ्रमावगाहनेवांतत्वादन्यथातदविषयकत्वाद्भुतपयान कोवरश्रुतिरत्यादि
ध्यात्मनोच्छेदकत्यर्थः। ननुक्तं स्वर्गज्ञानमात्रं न साध्यमपि तु तत्प्रमेत्यत आह। योग्यत्वेति

साध्यसत्त्वावच्छेदेपि हेतुसत्त्वान्न व्यभिचार इत्यर्थः। अत एवेति। यत्र विशेष्याभावादेव संसर्ग
प्रमाविरहो विरुद्धविदिनि तत्रापि हेतुसत्त्वाद् व्यभिचार इत्यर्थः। ननु वक्तृज्ञानस्य वा
क्यार्थबोधे योग्यता। नावेचं तत्र हेतुरस्ति। येन व्यभिचारः स्यादित्यत आह। कथं चेति।
न वक्तृकस्य ज्ञानावच्छेदकतया संसर्गविशिष्टरूपस्य प्रकारस्य तत्राभावात्। अत एवो
क्तं ज्ञानानुमानाभावादिति। तथा च तत्र संसर्गप्रमानुरोधेन ... एवमानमंगीकर्तव्यमि
ति भावः। ननु यत्र शाब्दः प्रमाणं च यातिमितं तत्र त दनुमानत्वं मयापावश्यं तथा च यदीह
विशिष्टे शाब्दस्यैव प्रामाण्यं तदा वक्तृज्ञाने तिप्योग्यताविशेषणं ... योग्यतागर्भहेतुक
त्वात् ईश्वरप्रमारूपसाध्यस्याप्यनुमानत्वमकृतीय यदि न प्रमाणं तदा तत्र विशेष
णे योग्यतागर्भयोग्यताघटितहेतुसत्त्वे अनुमानस्यानवतारवादेव नानुमानमित्याद्वय
दाति आशंक्येति। अतो न लिंगविशेषणस्यानुपपत्तिरिति भावः। शाब्देति। अनाकांक्षा ७
ना योग्यविषयकत्वात् शाब्दबोधानुपपत्तेरित्यर्थः। ननु मानस्य पद ज्ञानं वचनेन प्रवर्तकं वाक्यं ज्ञान ४
वे ६ वचनार्थज्ञानं न वेदतद्वचनार्थज्ञानवित्तदा तत्प्रवर्तकत्वमकृतानवस्थोति तत्प्रवृत्त्यापत्तिः।
इष्टतावच्छेदकधर्मप्रवृत्तिविषयावच्छिन्नकाधिज्ञानत्वेन लाघवेन तज्जनकत्वात्।
न तु तद्विशेष तत्प्रकारकज्ञानत्वादिना गौरवात्। न यज्ञानविशेषणतया इत्युक्तं चाव
ज्ञान ३

प १
गादिनोत्रमानुव्यवसायः स्यात् तेन विषयविशेषणतया तदवगाहनं नाप्यस्ति। मनस्त्वेऽ
हिरस्त्वात् स्यात्। अन्यथा स्वतःप्रामाण्यापत्तेः। अत एवात्र इत्युक्तं चमित्यपि धीप्रवर्तिका न
या तदर्थसिद्धमनुत्तवयुक्तिस्यामानीयमानस्यानन्यरूपागममात्रेण नपवादात्। आप्तत्वेन प्रमा
पूर्वकत्वेसाध्ये प्रमात्वस्य वक्तृस्तात्पर्यार्थकस्य पर्यवसायिनो इत्युक्तं तत्राप्यय च पर्यन्तावगा
हिनः प्रवर्तकस्य पूर्वमनेति शाब्दापेक्षानप्रवृत्त्यर्थमपि। तथा च प्रमात्वग्राहो न प्रवर्तकः। किंच
र्थविशेष्यकं। तदुक्तं ज्ञानमेवेति प्रागुक्तं न विरुद्धमिति। तथा तद्व्याख्यानावसरे न प्रप
ञ्चितं। अत एवेति यार्थी तत्रापि प्रवर्तकत्वानुरोधेन प्रमोद्देश्यकत्वपर्यन्तस्य विवक्षितत्वादि
ति सर्वापरितोषेणाह। किंचेति। तद्वक्तृप्रकारकत्वमपि नास्तीष्टतावच्छेदकानुपस्थि
तेरिति भावः। तस्येवेति। य एव प्रकारः शाब्दानुमानोपस्थापितस्तत्र प्रतीयते तत्रैव प्रामाण्यादि
त्यर्थः। इदञ्च समाधिस्तोकपाञ्जक्तं। वस्तुतस्तु तत्रानुवादकत्वेपि साविस्त्रिकेतादृशानुमानानव
ताराद्यत्रैव नैवं स्वर्गकृता तत्रैव मातृवश्यावरपास्यपेयस्तीत्। न हि गुरुत्वेनाभिवास्याकामि
त्यकानुमानसामग्री विरोधेन तत्रूपे नियमः स्यात्। न च तात्पर्यग्राहकहेतुत्वान्नाप्येति वाच्यं।
तल्लिंगप्रकरणादिनिवान्यथासिद्धत्वात्। तद्बोधकहेतुत्वस्याप्यर्वाचीनत्वादिति। नन्विष्टताव
च्छेदकप्रकारेणापदताअवच्छेदकरूपेण पदताअवच्छेदकेन विशिष्टे पक्षतावच्छेदकस्थि
तिनोक्तदोषावकाश इति मनसि कृत्वानुमानान्तरमाशंकते। नन्विति। इष्टतावच्छेदको

+ आनयनसंसर्गः १ पत्र

विशेषोपस्थितेत्यर्थः ॥ तात्पर्येति ॥ तात्पर्यविषयः संसर्गो घटसंसर्गः घट
संसर्गादिरन्यसंसर्गश्चेति घटम् आनयपदरूपेति वा केवलं घटानय नयपदं तत्र विप
रीतविपरीत्येनार्थान्तरं मान्यदिति मिथ्याद इति विशेषणं तन्नययोराकाङ्क्षादिकं तत्संस
र्गः पर्यवस्यति । नन्वप्रमेयत्वेऽप्रमेयत्वं इत्यत्र मिथ्यार्थाप्रसिद्धिस्तात्पर्यदाप्यपदे
काद्यनुमाने ऽस्यानुपपादानात् वस्तुतो यन्निरूपितकाङ्क्षादिकं यत्र तत्र तत्संसर्ग इत्येव
सामान्यात व्याप्तिमित्यर्थः शाब्दे तन्मूलत्यत इति भावः काङ्क्षाकाङ्क्षेति ॥ अत्रोक्तरीत्या
याजित्यायक निराकाङ्क्षानासंसक्तकवाक्यादानवश्यत्वायकेतात्पर्यगन्नसा
व्यभिचार
ध्यान्तात्वेनमान्नत साध्यसत्त्वेदत्वाकाङ्क्षादिकं विशेषणं पूर्ववदिति भावः ।
ननु योग्यताम् अशीने शब्दधर्मा वित्यतो हेत्वन्तरमाह ॥ योग्यतेति ॥ ननु बाध
कसत्त्वेऽपि तद्वाक्यं योग्यमेवान्वयप्रयोजककरूपत्वादिस्यत आह होतेष्वे
ति तत्र योग्यताऽसत्त्वे तज्जन्यज्ञानप्रमात्वापातादित्यर्थः ॥ तदुत्पाद्येति ॥ जिज्ञा
सा विषयज्ञानान्तत्वादृक्षे तात्पर्यबाधकेति ॥ संसर्गज्ञानप्रमाविरुद्ध इत्यर्थः

अव्यवहितेति । तदुपस्थितिप्रतिकूलोपस्थित्यन्तरानन्तरितत्वमित्यर्थः ॥ श्रीराम ॥
अन्यपदार्थैकपदार्थोपस्थित्यनन्तरं अव्यवधानेनापरोपस्थितेरसंनवान्न
परपदार्थोपस्थितेस्तदुपस्थापकपदोपस्थित्यादिनिर्व्यवधानादिति तद्बोधस्थितापकपस
हणां विशिष्टज्ञानमात्रं प्रति तत्रागन्ता बोधकाकाङ्क्षाऽसत्त्वाद्विकल्पा योग्यताया विशे
षणज्ञानरूपायाश्चाप्तत्वे सामान्यत एव स्वरूपसत्त्वेन ज्ञानजनकत्व कल्पनादेत्य पिष्टश्ची
विपर्ययइति व्यतिरेकनिश्चयहृत्यर्थः तेनयत्संशयोपस्थितिः काङ्क्षिपस्थितिर्बोधकस्तत्रि
श्चयस्तद्धेतुरित्याकाङ्क्षानिश्चयः कारणमिति भावः । एवमासत्तिरपिस्वार्थोपस्थापकपदा
व्यवधानस्वरूपा । तथा चाव्यवहितोत्तरितेष्वव्यव[illegible]नत्वमापन्नान्वयबोधस्तत्रासत्त्वेऽस्य
वस्तुपदासंप्रयोजकमित्येताः सांलिङ्गविशेषणेति द्रष्टव्यो ननु योग्यतानिश्चय उत्तराका । तत्र
र्थलिङ्गविशेषणमित्यत आह । योग्यतायाइति । योग्यताया बाधकसत्त्वाविकल्पायाश्चानुमाने
संदेहसाधारणमेवं साध्यसत्त्वासंदेहात्मिकायास्तस्याः पक्षताख्यपाया इति भावः । ननु सा
धारणेन रूपेण तदा हेतुता यदि निश्चयो विरुद्धसिद्धेत्तन्निवर्तनमित्यत आह स्वेति । नयतादि
श्यपेक्षा सा ध्वान्ता यासत्तित्वाय इति वाक्यं । अत्यत्ता वगतेप्पनुमिता [illegible] दे न ज्ञानी या मिती भावः
× ज्ञानं प्रयोजकं ३

योलक्ष्येनाकाङ्क्षास्त्वेनदेवं तदाशावस्यपर्यवसन्नत्वात्। अत एव द्वितीयटीकायां स्वोक्तत्वाङ्क्षस्य
स्वप्रतिपत्त्यर्थं प्रतिपादकत्वं दिदीधितिः। यत्तु कथं योग्यतास्तेनापि कोद्याप्रतितेरित्याद्यं
कायां प्रत्तन्तस्फुटिकावतारणं। तन्न। पक्षं दत्तविरोधात् कविदित्यग्रिमग्रंथविरोधाच्च। आ नचा२
कांक्षादित्रयं स्वरूपसदेव प्रमाजनकं तत्रं। ननु ज्ञायमानं। आकाङ्क्षादीनां स्वरूपस
द्भावमात्रादेव प्रमानुत्पादात्। पक्षसंशयदृष्टादिनियमभिचारादिव्याप्ति। एकज्ञानप्रतिबं
धे व्याप्तिग्रहण एव व्यभिचारी। आशाकावाक्याद्धि इति विशेषणोत्र संशयपदेति व्यर्थं। तथा
वर्त्तनीययोग्यतासत्त्वायस्यापि वाक्याशाकावाक्यादिवादिस्यपरिश्रुष्यन्ताह किंचेति। य
दि तत्त्रयं प्रमाजनकं तत्रं तदा तत एव तत्र ज्ञानमावश्यकमिति भावः। ननु तत्त्रयं न तथा गौरवात्।
किंचाप्रोक्तवाक्यवेत्यत आह। गौरवात्। पटुकरणकत्वादिप्रवेशात्। इदमपि वस्तुगतिमनु १५
तत्प्रामा रुध्योक्तं। वस्तुतस्तुत्र योजकं तदेव ज्ञातं तत्त्रमिति भावः। ज्ञापकस्मारितत्वादेव संसर्गविशेषि
ण्य॰॥ त्वे तावतापि व्याप्तिव्यत्येव तदर्थं प्रितिमिति नित्यमनर्त्तव्यं। ज्ञायमानेति। प्रामाण्यप्रयोजक
त्वं प्रमोपधानप्रयोजकत्वं। न तु मिलिताकांक्षादीनां मिलितव्याप्तिपक्षधर्मतादीनां तथात्व
दर्शनेन मिलितानामाकांक्षादीनां ज्ञानं हेतुः। एतच्चान्तयो वयवेंद्रियसन्निकर्षादिसमुदाये
ऽतन्मतो ज्ञायमानेत्यादिपरामर्शस्तु न तन्नित्य इति न तत्र व्यभिचारः। यद्वा ज्ञानविशिष्ट

करणस्य हेतुकारित्वं विवक्षितं न च ज्ञानविशिष्टे ज्ञानं फलहेतुकारित्वस्य स्वात्मनः हेतुकारित्वादित्यर्थः।
ननु संसर्गांशे निरूपतायेतामामं पितव्या च मित्यत आह। तत्रेति। सामान्यतः संसर्गज्ञानात्
मन्नित्यागत्यादिनाध्याकांक्षादिज्ञानं विशेषतः संसर्गप्रतिपत्तिरूपमित्यर्थः। न चेति। संसर्गादित्यनेन
विषय४ रं तात्पर्यं द्वितीयोषणे तेनाविशिष्टमावश्यकत्वात् संसर्गस्तेपि व्यभिचारदृष्टिनावा। न च नदीकच्छयोः
पदि५ संसर्गे तात्पर्यं तीरादसाध्यसिद्धापरस्थाकांक्षैव नास्ति। तात्पर्यगर्भवाक्यस्यास्तदगर्भत्वे वा तात्पर्य
स्वातंत्र्यात् तेवहैतौ प्रवेशानीयमवश्यं हेतुतु। स्मारितत्वांस्ये वा तथा व्याख्यानादिति प्रकृति व्याप्तिवा
रद्दृतिवाक्ये। परस्पराकांक्षाविरहेपिनी कांक्षादिसत्त्वेन हेतुसत्त्वात्। आध्यस्य वपरस्परगर्भत्वे
म तत्राशावादिति भावः। अत्र यद्यपि परस्परगर्भदिर् करणे पदार्थोपि मयरपदार्थस्वैः संसर्गो
तदाकांक्षादिमत्पदस्मारितत्वा हेत्वादि निर्दोषं तथाप्यग्रेवाक्ये न च योग्यता वा। अत्र तो यौगिर
बाधेन तदपिग्रन्थारव्येयमिति मनसिकृत्य नाशोक्तिर्मिति संमत्तौ। ननु तथाप्याकांक्षादिकं
प्रामाण्ये तंत्र पत्यस्य गौरवादित्युक्तं। तत्कृतो व्यभिचारः प्रामाण्यप्रयोजकरूपवत्त्वं व्यभि
चारस्यैव परस्परव्याहतमिति तत्राह। अत एवेति। तथा च तदपि च्चायेवोक्तं नतु प्रामाण्य नु मत४
तिमितिभावः। एवं यद्ज्ञानाप्तिरहि रूपीति रूदयो। यावदिति। सामर्थ्यव्याहतौ तरदृहितेति पदविशे
षणमित्यर्थे यथाश्रुते तु याक्ससम्बन्धियाहत पदस्मारितत्वं नेकस्यापि प्रत्येकस्यप्रत्येकपद
स्मारितत्वादित्य शिक्षा पक्षेदिति। अन्येति। ज्ञानसामान्यसामर्थ्यं निमर्गजननादरपत्तिरिमिति दोष

रूपसामग्र्यांत्वमर्थस्य वेत्यादि रूपसामग्र्यांत्वमाजननमशक्यमिति यमितिभावः। ननु हेतुदर्श
स्यान्यचादिना त्वांतत्वं यथार्थज्ञानवत्वं गृह्यतामित्यतो दोषांतरमाह। किं चेति। वाक्यार्थज्ञ
साध्यस्य आप्तिरूपा व्याप्तिनिश्चय एव कुर्वन्ति। किं स्वरूपतो हेतुग्रहणेति भावः। ननु पदस्मृ
तेः पूर्वो हेतुरयं पदार्थोऽपरपदार्थसंसर्गी नदाकांक्षादिमत्पदस्मारितत्वादिति वानुमाने
स्या .. तु। नाहि तत्राप्यक्तदोषाव का शाहत्यपच्छिष्य न्नाहि वयं चिति। योग्यतासंशयोऽप्य
पि बाधसंशयस्तथापक्षतापर्यवसन्नतयानुगुणस्तथापि तदाकुणेयत्रानुमितिसामग्री हेतु
त्वात् लिंगविशेषणीभूततादृशादिमप्रत्यक्षमितास्तं देशमेवापादयन्तीनानुमितित्वैवपर्यायेति
भावः। वस्तुतस्तु शाब्दौ तन्नाविभानाभावः। घटः कर्मत्वमित्यादि पदपदार्थयोः पदार्थतयोः सं
सर्गज्ञानसंसर्गयोरनुमितावाप वाक्यार्थानुबोधमता। न चाकांक्षादिनावच्छेदेन तत्रेति देशभावादनु मा
नात् पक्षिवेति वाच्यं। निराकांक्षो व्याप्तिधारा दर्शनदशायामन्यथा वालिंगाभासकुन्य संप्र
नुमितेर्विषयाबाधेन प्रमीत्वानायाऽनुपपत्तेः। नहि तन्मात्र प्रवेधास्तावद्व्याप्तिधारास्मरण वेला
लिंगाभासकुल्या याऽनुमितेः सल्लिंगजानुमितिः कश्चिदपि ये ननिषेधः स्यात्। शाब्दप्रामा
ण्येऽपि तत्राप्रामर्थ्यात् फलानुदयोऽन्यत्वानुमितेरपि व्याप्त्याश्रितत्वपत्तौ सत्यां स्वभावनिबंध
नीसामग्र्यापि क्लिंदवमीदाभाव। नवतत्र तादृशसंसर्गाविशेषितात्पर्यग्रहेऽसतीष्णापत्तिरन्य
था साध्यानुमितिारवनस्यादिति वाच्यं। विशेष्यसंसर्गविशेषतात्पर्यग्रहस्यकाप्यस्वी

DR. BHAU DAJI

१०

स्यानु मानं च

कारादन्यथानुमानानुपपत्तेः। सामान्यतस्तत्रतद्ग्रहेण तात्पर्यविषयसंसर्गविशेषाव
पिवाक्यार्थविशेषावबोधनात्। किं च वस्तुगत्या पदोपस्थाप्ये पदार्थेऽपरपदार्थनिष्ठत्वं तात्प
र्यादिगर्भयोग्यतादिप्रतिसंधानं वाच्यं। एवं च पदस्मारितो वस्तुगत्यापदार्थोऽन्वयबोधवि
षयो न तु पदस्मारितत्वमपि तस्य रूपज्ञानं तथा च तदुक्तयगर्भलिंगहेतोः कथमनुमापकत्वं। अ
ज्ञातलिंगकविशेषणत्वेनानुपपत्तेरिति भावः। आकांक्षादिप्रतिसंधाने सति तदुक्तयप्रतिसंधा
नं तावदस्पष्टं चान्वक्षुज्ञानाभावे लिंगाभावोऽप्यनुमानेनान्यथापि भावा एव मानम
नन्यगतिकत्वात्। अपि च परस्परसाकांक्षादिमत्त्वे हेतुकल्प्यमन्यथा व्याप्तिधारादित्यर्थः। न
चायं हेतुः सर्वत्रसंनवति। आदृत्तिकपदगर्भवाक्यवर्तिपदानां तदर्थानां च परस्परतायां पर
स्परसाकांक्षादिविरहात् तथा हि पदांतरव्यतिरिक्तप्रयुक्तान्वयानुभावकतासायनस्वभाव
तां नानुभावकेलाहूलिकेष्विति। नावेवमननुभावप्रतीतिनाकांक्षादेरेवात्र वा ते कांक्षिकु नादिति।
अनुभावकस्याकांक्षा नहि काहिणीतद्भावेतस्य तदनुभावकत्वनियमात्। न च यत्पदोप
स्थाप्यस्वार्थस्य येन पदेन विना नान्वयानुभवविषयत्वं तस्य तदपेक्षावत्तानमाकांक्षेति नि
रुक्तत्वं तथा हेतुविशेषणीयमिति वाच्यं। एतस्याविशेषणत्वे संसर्गवेप्यकतायाः ज्ञानेनस्वशोष
यधी। तत्र शाब्दसंसर्गविषयवत्त्वेऽपि वात्। तदपेक्षायातस्य तदुपस्थितं चाहः। अपि च सभा
नयतीत्यादौ घटोनयनविषयककृतिमानित्याद्यन्वये पदार्थो विशेषणं तदुक्तपदं योधः

सामान्यपरं   स्याकांक्षा   जन

संसर्गमर्यादया भासत इत्यनुभवः पदार्थपक्षकानुमाने नैकपदार्थस्यापरपदार्थ
विशेषणतया भासते। किंतु साध्यतया संसर्गस्यैवेति भ्रान्त्या विवक्षादीनां द्वेषमान
मिति संक्षेपः॥ अन्यथेति। तत्सामग्री विरह इत्यर्थः। अनुवादकत्वं पि प्रमाण
त्वविशेषणान्वयसामान्यसामग्र्यभावेनयस्यादितिभावः॥ ननु तत्सामग्री समावे
शेपि लिङ्गपरामर्शेत्यत्र क्रमेण तत्सामग्री समा। वक्ष्यते शाब्दप्रत्ययप्रवृत्ता नानुमिति
रित्यत्रैव किंचिन्निगमकमित्यत आह। लिंगेति। तथा च लिंगपरामर्शसामग्र्याए
व शाब्दमिके चमितिभावः॥ अनाप्तोक्ताविति। अनाप्तोक्ते आकांक्षादिमत्वे ज्ञान
प्रायावेद्वे तु त्वायां सामग्र्याः संनिवेपि व्यभिचार दर्शनात्तु मज्जनेन च दर्शनात्तत्प्रव
समानधर्मादिदंनिमज्जनकं मन्यव्यावृत्याद्याकारके व्यभिचारसंदेहात् न
निश्चयः स्यादित्यर्थः॥ न त्वनाप्तोक्तेता शब्दसामग्र्या अन्वयव्यतिरेकव्यभिचा २२
रेण तदतिरिक्तसहकार्यतया नावनन निश्चायकत्वमिति फक्किकार्थः॥ २
तथा प्रतिबन्धुरादेहेतुतया संगतेन हि तत्रैवाप्तोक्तान्वयव्यभिचारः सहकार्य

तराभावेनशाब्दसमर्थनः। अत्र योग्यताप्रमादस्या शब्दसहकारिणः संनि
धावेद तु त्वासामग्र्येव नानाप्तोक्ते। न हि तन्मत इवान्वयप्रयोजक रूपवत्वं
योग्यता न वा बाधाभावः स्वरूपसन् हेतुरिति निर्गविः॥ संशयसामान्ये व्य
भिचारात्। स्वजन्यैस्वसंदेहोस्वजन्यधीप्रामाण्यसंदेहो वा निश्चायमानस्वा
गसंदेहे वेत्यादिवाच्ये। तत्र क्रमेण दृष्टिमाहोनेत्यादि। तस्येत्यपलक्षणं। वस्तुतस्तु
स्वस्यग्रामस्थिरदृष्ट्वा देहप्यर्यवसानमिति बोधकत्व मिति ध्येयं वेद्यइति। तथा च व्यभिचा
राभावतद्धेतु तेतिभावः। लौकिकवाक्येतद्धेतुत्वमिति सामान्यव्यभिचारो दोषायेत्यस्वरस्यात विशेषे
व्यभिचारमाह तदिति। प्रमां प्रति हेतुत्वं विवायति तत्रानुमानपदे तदभावे पि प्रमाविरहा
दनुमितिमनास्कंदत्यप्रपक्षितं तत्र प्रमितिबोधति। नवेति। विषयाबाधेन प्रमात्वमेकस्यैता
हा ननु तत्रबाधकमस्त्येव ततः प्रमाप्रामाण्यभावेप्रमित्यभावनिश्चयेतदुपादानस्य तत्राविघ
मानव्यक्तिविषयत्वेनाप्युपपत्तेरित्यरुचेर्दोषान्तरमाह। पौरुषेयेति। तथा प्रतिपत्तौ योग्यौ
लक्षणमनुपलयेनेतिभावः। प्रमाणेति। सामान्यसामग्री तए व कार्यस्तेन बादितिभावः। नन्वन्व

यानुविधत्त्वमेव मानमित्यत आह । वाक्येति । तथा यत्तदेव नास्तीति । तावन्नयेवमिति विदे
कृष्टायाः सामग्र्या लोकेप्यनुमानानंतरं नावाद्यनुवादकत्वे वेदेयत्तदा सामग्र्यंतरकल्प
ने । यदि स्रोथः प्रमाणान्तरागोचरः स वेदकत्वानुमानगम्यः तर्हि सामग्र्यंतरमेव कल्प्य
मित्यर्थः । व्यभिचारीति । प्रमित्यजनकव्यावृत्तत्वमित्यर्थः । न च प्रमाजनकव्यावृत्तेः । तेस्ताद
नुस्मृत्यागमात । यत्नावादनाप्तवाक्यादप्रमापि विरहः कार्यायेति त्वं ध्वनिप्रमाध्वनित्वदत्ता
वमित्यर्थः । नन्वसम्यग्वृत्तिः प्रमाप्रयोजकमित्यर्थः । ज्ञायमानेति । ज्ञायमानकरणे उपयोगि
सहकारी त्वेतावन्मात्रेण ते ज्ञायमानकरणस्य स्तुतो वस्तज्ञानोपयोगित्वतो द्वियानुमादोव्यभि
चारदृष्टिज्ञानोपयोगित्वमुक्तं तदर्थस्तु ज्ञायमानं प्रयुक्तकारणमन्यज्ञानोत्पादविषयज्ञा
नविशिष्टकरणसहकारित्वं तेन लिंगपरामर्शेपि न व्यभिचारः । तस्य ज्ञायमानासहकारि
त्वात् । यस्मिन्सति यादृशात्कार्योत्पादस्तस्यैव सहकारित्वेन स्वविशिष्टस्वासहकारित्वात् ।
एतावज्ज्ञातमनोयोगादिसाधारणमतो व्यभिचाराभावे जन्दुष्टप्रादुष्कर्त्वं तदर्थस्तु प्र 11
मित्यजनकज्ञानजनकत्वात्सम्यगवृत्तित्वादिति यावत् । न च प्रमाणव्यावृत्तत्वात्तन्मते
सामग्र्यपि देशे एतदेव व्याप्तिवादितं कर्त्तं । अन्यथा व्यावर्त्तं स्यात्साधकसाधारणे नन्साधन
४ प्रमित्यजनकव्यावृत्तत्वादिति ३

विकल्प्यात् । नहि व्याप्तिवस्तु दृधर्मैतानास्ते चेद्यथावि वह्नितं तु तत्रापि व्याप्तेस्तत्साम्यप्रवे
शान्नाद्विरहे पितस्यैव तत्त्वादिति । न वत्तन्मते यथा तान्याप्रमिति स्ताद्दिज्ञायमानकरणस्यप्र
मित्यजनकस्यज्ञानजनकत्वमेव नास्ति । तथा वस्तुत्वप्रयुक्तज्ञानरूपफलगोचरज्ञायमानक
रणस्य सहकारित्वमात्रमस्त्येवेदेतोः स्ववत्रितत्वाकाहेत्र ध्यस्यस्याकुर्वेत्तनामन्यविशेषणे नेति वाच्यं ।
प्रवृत्तिनिवृत्तिजनकं ज्ञानस्य ज्ञायमानकरणत्वमस्यस्य वि वह्नितत्वान्तस्य च प्रमित्यजनकपि
त्वादिति । यद्वा ज्ञायमानकरणत्वेतावति न्यूनतेत दृतिव्यभिचारि व्यावृत्तमानो प्राधिकत्वा
दिति । तस्य नसाधवचादिति व्यभिचारो मान्दिति व्यभिचारि व्यावृत्तविशेषणं । तदर्थस्तु आत्मा
न्यावृत्तत्वमेव । न च तन्मते तदपि सिद्धिः । भिन्नवादि प्रत्यक्षजननमानस्येतन्मते तथा नावात् ।
न तु बाधितत्वादितथा बाधस्य विपरीतनिश्चयस्य सत्त्वावेन नानमानात्तावेन तद्भावस्य ज्ञान
मात्रे नो वप्रयोजकत्वात् । न च सत्कृत्वबाधकप्रमाविरहे व्यभिचारस्तस्य ज्ञानोपयोगित्वाभा
वात् । तद्भावे विज्ञानोत्पत्ते नहि स्वस्यबाधकनवतारदशायां नज्ञानं । तथा च ज्ञानोपयोगि
ताप्रकारेण व्यभिचारव्यावृत्तत्वं विवक्षितं । तच्च न तत्रेति नाव । न च ज्ञानोपयोगीत्यादिक
मयासापेति वाच्यं उपयोग्यवयवे द्वियत्नेनिकृष्टादौ व्यभिचारप्रसंगात् । ननु व्यभिचारव्यावृत्त
त्वं विवक्षितं । तच्च न तत्रेति नाव । न च ज्ञानोपयोगीत्यादिकमेवास्तामिति वाच्यं उपयोग्यवयवे द्वि
= ज्ञानोपयोगित्वं विशेषणं एतद्वयमात्रेव अबाधितत्वासत्प्रतिपक्षितत्वादेः =

यत्तं निकषादोषव्यभिचारस्य प्रमाणते ननुव्यभिचारिव्यावृत्तत्वं स्वव्यावृत्तत्वमन्यथा वा व्या
ते दृष्टान्तस्य साधनावैकल्यं स्यैव बाधकतावादावतिप्रसंगव्यक्तिविशेषस्य तथात्वा
वादिति ॥ मिवां ॥ यत्किंचिद्व्यभिचारिव्यावृत्तत्वमेव प्रयोजकत्वं नोपनीतावच्छेदकावच्छे
देनानवबाधकतावच्छेदकावच्छिन्नत्वं तथात्वं । यद्यायावच्छेदव्यभिचारिव्यावृत्तत्वमित्यर्थः । यद्रूपम
तापदृष्टान्तवादिविशिष्टव्याप्ते दृष्टान्तवादेवमन्यथापीति भावः । प्रमेति । स्वच्छन्द कारिकानुमीय
मानकरणकेऽन्यथामामात्रहेतुत्वादिति भावः । तेनैव विशेषणेन तल्लिङ्गपरामर्शे
नीयविशेषणानुयोग्यवयवेन्द्रियसंनिकर्षे इतीयविशेषणादात्ममनोयोगादौ न व्यभिचा
रः । यथाश्रुते धर्मिणि व्यभिचारेणादिति भावः । विपक्षे बाधकमाह अन्यथेति । शङ्कामाये
ति । अस्य तात्पर्यकेशादेतात्पर्यतया यदन्यविषयकयथार्थज्ञानजनके एवं शब्दत्वा
सत्रयोग इति मन्तव्यं । ननु बाधिते न मते तस्य प्रमाणत्वे न स्वरूपसत्त्वं वाक्य
प्रमाजनकत्वे ज्ञानजनकत्वेन व्यभिचारानुपपत्तेः । एवं वा बाधमिश्रेऽन्यान्वयबोधेन
स्यादिति शङ्कानायोच्छेद इति ब्रुवन्नयमेव प्रकटयिष्यति । यद्वा शङ्कानायां विशे
षादित्र वृत्त्यादि हेतुः शङ्कः तथा यदीदं स्वरूपसदेव सामग्री तर्हि तादृशतत्सामग्री
दस्याबाध्यतावेन तदुच्छेदापत्तेः । न हि सामान्यसामग्रीं विना तत्कार्यं ज्ञानं च यस्य
= सामान्य × न्यपरान्त्र्य ४
= उपयुज्यत इति शेषः १ १२

यदि सामान्यसामग्री तर्हि तत्राप्यस्तीति युक्तः प्रश्नः । न ह्यस्या ... इति भावः । ननु स्मृत्यादि
तादावस्त्येवाऽयथार्थानुपादानात् । किंच नित्यस्य तादृशकामनुद्भूतदोषात् तस्मादाह आप्तेति ननु
दोषाभावस्य च वेदत्वेऽपि ज्ञानजनकत्वमेव तदनुमापकमस्त्वित्यत आह आवेवेति । अत्रेष्ट
पत्तिमाशङ्कानिषेधति । नापीति । न च नुतवानुसंधायकत्वं व्यवच्छिन्नरायातः । तथा यदि
न्वयानुभवः कारणत्वादन्यथासिद्धिरित्यादिसमानेत्यत आह तद्धेतुत्वं चेति । तत्रापि च
त्पत्तिबलात्केवलात्तत्त्वावत्रपक इति भावः । ननु दोषाभावव्यभिचारो नास्त्युक्तं स्थलेऽप्रतारणा
यिरहात् अविद्यमानप्रतिपिपादयिषायास्तु ज्ञाता न च प्रतीतप्रतिपिपादयिषायाः प्रतार
णापदत्वात् प्रतिपाद्याया अपि तस्याज्ञानावरणकत्वात् प्रगते नात्र तस्या विवक्षितत्वाद्वा न
वलमप एवं तत्र दोषः । तत्प्रत्यक्षे विषयत्वादित्यत्र वेदस्य किं वेति । तथा यत्प्रमाया दोषश्चेद्धेतु
स्तो दोषाभावोऽपि न प्रमाणम् इति भावः । ननु नानुगमात्सत्त्वाद् दोषत्वावच्छिन्नस्याभाव
स्यानैनुगमादित्यत आह भ्रमादीनामिति । दोषत्वं यदवच्छेदेन तदवच्छिन्नाभावो हेतुः ।
तत्र अन्यतमधर्मावच्छेदेनान्यथा वाऽनुगमयति तद्दोषाभावदर्थमिति भावः । वस्तुतो
दोषत्वं न जातिरपि तु भ्रमत्वावच्छिन्नकार्यताप्रतियोगिकहेतुतावच्छेदकावच्छिन्नत्वं तच्च त
द्भ्रमजनकतावच्छेदकमात्रमाश्रयादिरूपेणोदयेऽ ननु यथार्थतात्पर्यं न कर्तुं यदि यथार्थ

त्रि॰

पूर्वपक्ष १
× प्रतीतिपरत्वं तदा न त्राप्ता प्रस्त व्यवच्छेदः इति तदर्थमाह यथार्थेति । लोकेति । नन्विदानि
ञ्चागन्तेयादितादामीं वेदस्याधारणं पूर्वं शन्न कुर्वी अत एवेत्यादिग्रंथविरोध इति । मैवं ।
स्वविरोधप्रसिद्धायामपूर्वेक्त वाक्यजातिपाधयथार्थप्रतीतिप्रयोजकत्वस्य विवक्षितत्वा
त् । सच विशिष्टं तावत् तत्तद्यथातात्पर्यं सामान्यं तावत्तद्विषयकतात्पर्यं वा विशिष्ट । यथार्थवा
क्यार्थप्रतीतिप्रयोजकत्वं लोकवेदसाधारणं । लोके तु वाक्यार्थप्रतिपादने क्वचिद्विशेषस्या
मत्री अत एवेत्यादिग्रंथस्तु सामान्यस्य सामग्र्यां सत्यामपि विशेषसामग्र्यभावे कार्यानि
वपरः । वस्तुतस्तु यथार्थप्रतीतिप्रयोजकत्वं प्रतीत्युद्देश्यकत्वमेव न लोकवेदसाधारणं
न वोद्देश्यकत्वस्येच्छायाः कथं वेदेष्वसंभवः । इदं वेदाध्यापकपरं परायप्रस्य तस्य स्तावात्तु अ
नादितात्पर्यपरं प्रसेति वक्तव्यमाणत्वात् । नाप्येवमिच्छाधीनज्ञानकं चेन न्यायानपोहितया
लोकाविशेषः । लोके इच्छायाः स्वातन्त्र्यात् न्यायाविषयेपि । नावाता वेदे तस्याः परतन्त्र
रूपं प्रारतन्त्रेण न्यायनियंत्रितत्वात् । नाप्येवमाप्तोक्तत्वमवस्तामिति वाच्यं । लोके गत १३
स्यातन्त्रस्य तथात्वादिति सर्वं स्फुटं अप्रमा । प्रमाभावः । ननु भ्रमादिदोषादिरुपतत्र आ
हा एवेति भ्रमाजनकता वाद्वदहि प्रामित्यत्राह नन्वगुणमतेपि दोषो नाम कश्चिद
स्यो भ्रमाजनकः प्रमाप्रतिबंधको वा आद्ये ऽप्रसिद्धेः । द्वितीये प्रतिबंधकाभाव हेतुता
परं पराधीन ४

पत्तेः । नाप्येवं स्यायमतानिरोधा भ्रमाजनकतावच्छेदकावच्छिन्ना [illegible] नावातु प्रमाभावप
स्य भ्रमजनकतावच्छेदकावच्छिन्न विरहान्योगुणात्वे वेति वाच्यं । गुरुनये भ्रमजन
को नास्त्येव भ्रमाजनकस्तु न प्रमावावच्छिन्नजनको ज्ञानत्वेन प्रमाणत्वेन च वावच्छिन्न
जनकत्वान्नावातु भ्रमानिरह इति निगवात् । नाप्येवं न्याय इति परमस्ते वदेत् । ननु योग्यताधि
कमावत्पत्ति वा तथास्तु तदन्तावत् वदोषोस्तु । मैवं । तन्माता अन्वयप्रयोजक रूपवत्त्वस्य
योग्यतात्वेनानाहीक्ष घटानयन वाक्यात् भ्रमोत्पत्त्यापत्तेः ॥ न चास्मत् तदिव तन्मतापि बा
धकमानाभावो योग्यता । क्रियायाः स्वर्गान्वयायाग्यायोग्यत्वेनापूर्व [illegible] वाक्यैता न्वुपपत्तेर्व
क्ष्यमाणत्वात् ॥ योग्यतावच्छेदक धर्मः स्वरूपयोग्यत्वात्रि । चनज्ञातद्वत्तिं तदनुरोधाद
पि तन्मते बाधकमानाभावज्ञानं कारणमिति ॥ नन्वपि तादिदोषो व्यवह्रियते
लोके तत्र च व न्यदित्यत आह । न हीति । न हि ज्ञाति नियतं दोषत्वं मान्त्वं । स्वप्रमा
यां । अपि पित्तादेस्तथ्याचमपि भ्रमाजननाधीनं तदिहापि प्रमाणमिति । न्नावः ॥ न
न्वेवं भ्रमप्रमादादिषु व्यवहारस्तौ त्रिकाणां विरुध्येत तदत्यतआह ॥ तदिति ॥

अथ ग्राहिको व्यवहारस्तेषामिति भावः॥ अत एवेति। यत एव दोषस्य वेष्फ क्रम
मग्रीत्यर्थः॥ ननु शुकवाक्येऽप्रकारद्वयेनोक्तसामग्रीसत्त्वेऽप्यद्वैतपरत्वा
तत्सामग्र्यन्तावद्दृति। मेवं। अप्यनिन्तिशाब्दपकोक्तवेदतत्त्वात्परकिजातीय
वस्यासंन्तवाचादन्नावाक्य अवणपूर्वकचातस्यक्कविदर्थीभावनाशमा
लेपि द्वैतेरन्तावादन्यद्वटातिष्यकवाक्यवदिति। अत एवेति॥ यश्वो
दृष्टपवगनं तात्पर्यमित्यर्थः॥ नन्विदमयुक्तं॥ तात्पर्यं यदि स्वरूपसत्त्वे
स्यादेवं यदि तु ज्ञातं तदा तत्रापि ज्ञानी सामग्र्यस्त्येवेति कुतः प्रत्यक्षाव
हारोपपादनमिति। मेवं। अन्यस्यान्यथा ख्यातस्य अवविशिष्टा भावतत्वं
यथा तात्पर्यसामान्याभावे तद्विषयकतात्पर्ये चाविशिष्टः। यथार्थसा
क्यार्थप्रति पत्तिप्रयोजनकत्वं लोकवेदसाधारणं लोके तु वाक्यार्थ
प्रतिपादने काविशेषसामग्री अत एवेत्यादि यथ्यस्तु सामान्यस्य

नाना त्वेन वेदान्तत्तात्पर्यके तत्तात्पर्यकत्वज्ञानासत्त्वेन शाब्दप्रामाण्याभावात्। नव तदसंस
र्गाग्रह एव शाब्दं हि लौकिकवाक्यात्प्रत्यन्यथाख्यात्यापत्तेर्या एवं सति व्यवहारस्तु प्रत्यक्षादितिस
माधिस्तो कथञ्चित्कं वस्तुतस्तु तत्तात्पर्या संसर्गाग्रहतदर्थासंसर्गाग्रहस्यापि भावाङ्गिकासं
सर्गाग्रहाङ्गियसंसर्गाग्रहवता अत एवेत्यत्र अन्यथान्यपदं परेत्यादि नहि तस्या
विनाशभावस्तत्र तात्पर्यविषयीभूतप्रत्यायनादन्यस्यापि तत्प्रत्यायनेत्संसर्गमाणस्यासंसर्गा
ग्रहादन्यत्र न तेऽसंततो भावतात्पर्यासंसर्गाग्रहस्य हेतुत्वाच्च। अन्यथाज्ञातस्य लौकिकशाब्द
ज्ञानोत्पत्तेर्व्यभिचारपत्वादित्यत्र तत्रेति यद्यपीत्यत्रापि अत एवेत्यनुषज्यत इति तत्क्रमात्।
तात्पर्यासंसर्गाग्रहात् शाब्दस्तत्र संशयादर्शसंसर्गाग्रहविषयमानासंसर्गाग्रहक्रमत्वं पूर्वस्मादि
नोषः। अन्यथेत्यादौ प्रमत एवासंसर्गाग्रहात् मुख्येत्यपजन्यज्ञानं कदाचिन्मुख्यान्वयावबोधस्य न
स्यादित्यपि द्रष्टव्यं। नापरमपमितिन्यायस्तत्र कश्चित् जोनातस्ते तत्त्वमस्यमोपक्रितेर्वा त्रिचरू
द्रष्टव्यमित्येवमादिरूपः। ननु वैपदार्थमात्रे न्याय प्रवृत्तौ वाक्यार्थे तदन्ते न वदति वाक्ये व पबक
कव्यविशिष्टवाक्य बोधजनकत्वस्यापि समतिव्याहारस्य ऋजुपादन्यायादवधारणीयत्वादितिना वज्ञ्य
न नन्वेवं लौकिकवाक्यत्वादिवा यथार्थस्यान्यतरस्तात्पर्यग्रहे तदर्थवेदस्यापि अनुवादकते ६५
त्यतत्प्राधान्ये ति। न वेद एव न्यायादवधार्य तात्पर्यं ब्रूमोऽपितु न्यायादवधार्य तात्पर्यण

DR. BHAU DAJI

पत्र॰२

नुघा॰

ववाक्यार्थो विपदार्थो वेदार्थत्वेन च नु इत्यर्थः। तथा चान्यत्रापि स्वरत्वादेन्यायादव
धार्यता त्पर्यमिति नो क्तदोषावकाश इति भावः। ननु लोकेपि तत एव तदवधारयतामित्यत
आह लोके यदिति। न केवलमिति। श्रवणात् कदाचिन्न्यायावतारेपि न तत्तात्पर्यविभ्रमस्तां
अनुमापकत्वाभावादित्यर्थः। ननु तत्र वचिद्धा नियमितं ताद्दशं न दि यथार्थवाक्यार्थधीतात्प
र्यरूपकत्वं वेदवत्प्रकारांतरादवधारयतां सामान्यतो न तावता लौकिकस्यानुवादकतापत्त
आह वक्तेति यथार्थो वाक्यार्थः। तत्प्रतीत्यन्यदर्पणतत्र विशेषतो वाक्यार्थोपस्थितिं विना
नयथार्थत्वं ज्ञातुं शक्यं वाक्यार्थस्य बाधितत्वसंभवाद्यायात्। नहि वेदवदिहापेक्षामात्रस्य तोया
थार्थं सुगमं तत्र वेदार्थत्वेन ववाधनिश्चयात् तथा च वाक्यार्थबाधप्रकरणाद्युपस्थितस्य
र्थो विशेषतो वाक्यार्थोपस्थितिः प्रतीत्यु देशरूपकत्वेवता दृशज्ञानपूर्वकताज्ञानं विना नस्तु
यदमितिनादृशज्ञानपूर्वकत्वमनुमेयमित्याखंडलकतात्पर्यार्थः। वाक्यत्वात् वाक्यार्थज्ञा
नजन्यवाक्यत्वात् न मेति। नार्थत्वात्तःप्रमादीवाऽन्यस्तत्वाद्यार्थत्वात्। नप्रतारकः। त्वानु १५
त्वात्। नापटुकरणोप्रवृत्तित्वादितिशेषः। पाठशेषाद्दितिः। त्रमाघजन्यवाक्यार्थज्ञान
जन्यवाक्यत्वादितिव्यतिरेकिणेत्यर्थः। तदेवप्रयोगोक्तमाह। प्रयमिति। ननु प्रमत्तवा
क्यार्थयथार्थज्ञानवानिति विशेषतः। सामान्यतो वा नस्त्वाद्ये आद्ये व्यतिचारः। प्रत्येप्र

योक्तृवचने व हेतुरस्तु व्यर्थमधिकं त्वेतावद्विप्रतत्पदप्रक्षेपेऽद्दमिति दृष्टांतासंगतिः शुका
देर्व्यतिचारस्थेति। अत्राह। यो वक्तृमाद्यजन्य यज्ञाक्य प्रयोक्ता तद्यथार्थतद्वाक्यार्थज्ञानवानि
तिसामान्यतो व्याप्तावद्दृष्टांतः सामान्यतो व्याप्त्या व्यतिरेकीप्रवर्त्तते। सामान्यतोऽन्व
ये वेत्यन्यदेतत्। तथा च प्रसत्तपदप्रक्षेपोद्देतावपीति न व्यतिचारः शुकादिवारणार्थं च वा
क्यार्थज्ञानजन्यत्वेनापि हेतुर्विशेषणीय इति। भावः। अन्ये तु प्रत्ततानुमानत्वे दं यथार्थ
वाक्यार्थधीजन्यं त्रमाद्यजन्यवाक्यार्थज्ञानजन्यवाक्यत्वादितिवाक्यपक्षकेतात्पर्यमिति
वदंति। ततद्दति। न च पूर्वानुमानादेवस्तुत्वसंसर्गसिद्धेर्व्यर्थमिदमनुमानमितिवाच्यं कार्येण का
रणानुमानेऽप्रकारणीभूतस्य संसर्गस्याविषयत्वादितिस्तम् त्यधिकरणीयतत्संज्ञाता
वयं ते नानुमानांतरावतारादत एव विदाततेदेनोपस्तहारे विकल्पे नातिप्रसंगेऽप्यद्दा
नानुमानानुमाना तदुपजीविसंस्तानुमानाद्वेतिनकाप्यनुपपत्तिरिति भावः। यथोचिते
तिप्रत्तनज्ञानविषये त्यर्थः। यथार्थज्ञानत्वात् यथार्थस्तदर्गज्ञानविषयत्वात्। साकांक्ष
धर्मधर्मिविषयाके कज्ञानविषयत्वाद्वेत्यर्थः। नन्विदंशोऽदे सामान्यतो वृत्तत्वाद्यथार्थ
धीमत्वज्ञानादिति हेत्वंतरमाह। आप्तेति। आपयाविकौतिनत्रूपवारः शुचितात्कोवनक
त्पनोऽन्यथा व्याप्त्यनुसारेण नाविषयत्वादिति। न वेदंआप्रवारिकपदस्तबंधमात्रे लोपत्व

दिकपदप्रयोगात्। तथा यथार्थज्ञानपरोऽर्थः शाब्दो विशेष्यज्ञानपरो विशेषशाब्दो वेति भावः।
अत एवेति। तथा यदेव पक्तिक्रियेत्यादिति भावः। ननु पाकविषयककार्यताज्ञानं पाकपदक
प्रवृत्तिविषयत्वहेतुर्नाजीर्णत्ववतीति न तदनुकूलप्रकारस्याश्रयणमित्यत आह यदीष्टेतरमादाय
पाये तिंदुकृष्यते देनव्यावर्त्तितविकल्पमाह। यद्येति। साकांक्षेति। अगृहीतासंसर्गतदर्थ
विषयत्वे कृज्ञानहेतुकमित्यर्थः। तन्मते तादृशज्ञानमेव शिष्टमेव ज्ञातं तदेव यत्नमिति भा
वः। अत्र यदाप्तोक्तवेदेति यदर्थप्रतिपादकं चैतत्तथा विषयकोऽकल्पज्ञानहेतुकत्वमि
तिसामान्यतो व्याप्तिस्तेन तत्राकदृष्टांतः। नायं यमाप्तोक्तत्वे सवस्यमर्थमितिव्यर्थमपि के
आप्तोक्तेनोऽकल्पज्ञानवत्त्वकेवलाख्यविशेषादपि केवलमाज्ञान्यत्वमात्रपरं तावन्मात्रेव
शुकादिवाक्ये व्यभिचारीति विशेषणं तदनुपात्तं। तदपि यथाश्रुतौ यद्यपि शुकवाक्यव्यावर्त
कं तथापि तदर्थप्रतिपादयिषया प्रयुक्तत्वादित्यर्थस्तया व्याख्येयमिति न काप्यनुपप
त्तिः। एकेति। न च शुक्तिरजतमित्यादिभ्रमस्थले बनविषयेऽनियो न हि तत्रासंसर्गाग्रहनि १६
यमः कदाचित्संसर्गाग्रहनियमकालेपि भ्रमस्थलेऽपि सत्त्वादिति वाच्यं। धर्मधर्मिविषय
कैकविषयज्ञानविषयत्वस्य विवक्षितत्वानुपपत्तेस्तत्त्वोऽकप्रत्यक्षपरिच्छेद इति भावः।

-ननु प्रवेक्षयुक्तिरसम्पातिति क्वचित्पाठः।

ननु संसर्गाग्रहोऽनुपम इति क्वचित्पाठः सन्त्यनु। यत्र च संसर्गाग्रह इति पाठः तत्र संसर्गाग्र
हस्य लिंगतासंसर्गाग्रहो बोध्यः। तदस्तावच्छिन्नविशिष्टाभावः स च संसर्गाग्रहे विशेषणविरह
पर्यवसायितया संसर्गाग्रहे पर्यवसित इति। न च तन्मते संसर्गो निर्विशिष्टविषय इति वाच्यं। संस
र्गविषयतानियते न विशिष्टज्ञानत्वं समवायातीन्द्रियत्वात् तु योग्ये संसर्गे निर्विशिष्टधीस्त
त्त्वे वस्यतीति परसिद्धांतात्। तथा च क्वचिदप्येवं संसर्गाग्रहाभावादिति भावः। ननु स्वस्य ज्ञाना
तिप्रसंगः धर्मिज्ञानादिस्वाहितं संसर्ग अस्य व्रमचादित्यस्वरसादाह किं चेति। युक्ति अयमस्पदहेतुत्व
माद्यस्तावत्स्वलिंगमिति गौरवादेव नरासूपलक्षकारिमिति भावः। इष्टवक्तिस्तम्पकं। तथाहि यु
वक्तानुमानैः पारिशेष्याद्वाक्यार्थयथार्थज्ञानं सिद्धेः वेदेनु सामान्यतो वाक्यार्थोपस्थितात्तु
यदंतात्पर्यं। न च लौकिकेष्वेवमस्तु किमर्थमिशाब्दसंसर्गज्ञानान्यथा पगमः इति वाच्यं। विशेषतन्
पत्तितिविनाप्रकरणाद्यपतारातज्ज्ञानपूर्वकतामनुमाय तत्र शब्दाकांक्षातायां घोलोके तथा द
पितयो ऽगृहीतेत्यादि। तदप्यप्रतु वास्तव कौटिल्यं शायस्य याथार्थ्यादित्याद्यस्वरसादाह व
स्तुतस्त्विति। न च इदमप्ययुक्तं व्याप्त्यग्रहत्वानुमानानवतारादिति तद्दोषसाम्यमाह अप्र
वृत्ताविति। न चाकांक्षादिमत्त्वेन कारणत्वं प्रथमतो गृहीतमिति तद्वृत्तायेन लिंगतया
प्रत्यंशे व्याकल्पनं स्यादित्याशंक्य किं च यदेतेः शाब्दप्रवृत्ते वा धर्मस्येत्यत्र येरा हा किंचे

तिं न वेति । तद्धीत्वादिति । हेतोरिति विशेषणं । यद्यप्यन्ततः एवोपयोगिज्ञानविषयत्वेन
साध्यः । यथोक्त एव हेतुर्ज्ञानोपयोगित्वस्यानुमापकत्वं परस्य यथाकथंचिदुपयोगित्व
परत्वादिति भावः । निरुपाधिकेत्यत्र नवकारान्तरोपाधिमात्रेत्यत्वादिति । अथवाव्याप्ति
वादित्वज्ञाननिबन्धनत्ववृत्तिकप्रमाणोपयोगित्वेन वसाधनावच्छिन्नसाध्यव्यापकतया
धिरित्यर्थः । ननु साध्यस्य व्यापितयान्यतत्प्रमाणत्वेनोपाधिः स्यान्न व्यापक एव स्यादित्य
त आह । अन्यथेति । तथा च न साध्यस्य ... तया ... त्वतत्वप्रमात्वमिति न साधनव्यापक
तेति भावः । अर्थसंशयस्येति । नन्विदमयुक्तं । अयथार्थत्वानिश्चयत्वापेक्षया अर्थत्वाव
ज्ञानत्वस्य लघुत्वेन प्रतिबंधकतावच्छेदकतया संशयस्य प्रतिबंधकत्वौचित्यात् । न च
प्रामाण्यमात्रोच्छेदः । उत्तेजकतया विशिष्टस्य प्रतिबंधकस्य कार्यत्वात्प्रयोजकत्वात् प्र
माणवृत्तित्वेन प्रतिबंधकस्ये वायोत्तेजकस्य विशेषदर्शनादेः सत्त्वात् । अत एव यत्र ...
सामग्री यत्र प्रतिबंधकविशेषादर्शनदशायां तदीयपीति व्याप्तिशपि न तत्र ... बलाद्य १९
निवारस्तेसंशयस्याप्रयोजकत्वात् ... मितिस्तु वस्तिमतानि सिद्धांतः । अत एव उत्तेजकत्वा
वा संशयः प्रतिबंधक एव । अनवापरस्कोटिविषयतया सएव संशय उत्तेजक इति वाच्यं ।
एकस्यां तथात्मकत्वविरोधात् । प्रतिबंधकप्रतिबंधकस्योत्तेजकतया उत्तेदेन प्रति
प्रतिबंधकत्वे

बंधकप्रतिबंधकत्वाभावात् तावेवात्र वस्तुतः ... क्रमेणापि क्वचिदपि संशयस्य प्रतिबंधक
त्वाभावात्कोटिविषयतानियमात् । न वा क्वापि निष्टम्भावेतिवाच्यं । अयथार्थत्वानिश्चयत्वेन
प्रतिबंधकत्वस्य गुरुतरत्वेन कारापत्तेरिति । मिवे । अयथार्थत्वज्ञानत्वेन प्रतिबंधकत्वेन संदेहसा
धारण्येन प्रमाणमात्रोच्छेदापत्तेः । न चाक्रमगतिः । तथा च साधारणरूपेण प्रतिबंधकत्वेन
उत्तेजकतावच्छिन्नतदवच्छिन्नतावोहेतुरिति उत्तेजकस्य स्वभावेव्यतिरेकनिश्चयेऽपि
विभ्रमाणप्रत्यापत्तेः । विशेषदर्शनाघ्रातावस्थाहितया संशयाभावदर्शनात्स्वरूपे विशेषद
र्शनकालीनवाघ्रसवमारेतुभ्यत्वात् । न च व्यतिरेकनिश्चयाभावस्तत्त्वेनेवोत्तेजकतावच्छे
दकसंशयाभावश्छमिति वाच्यं हेतुत्वानुगतत्वेपत्वेनोपपत्तेरिति यद्धेतुतायां प्रामाण्या
वो न कविदपि संशयविरहस्य संदेहस्य प्रतिबंधकत्वाभावात्किं योग्यत्तेजकनस्यकज्ञाने
ष्वनुगतं कविदपि संपादर्शनादेः कविदपि देशावाक्यार्थस्य त्वादेः कविदिंद्रियासंनिकर्षा
नार्थसंदेहेतस्यानिश्चयादपरनोत्तेजकत्वेन वाच्यत्वात् । तथा च तत्तदत्ताव्यवसाहित्यं प्रामाण्या
वच्छाने विशेषणं । तावदत्तावस्याहित्ये वा नाघोऽन्यतरसामग्र्या स्वत्वेऽपि कार्यानुदयात् । ना
पत्तेगौरवात् । उत्तेजकाश्रितमतत्सामग्र्येव कार्यस्येन वेन विशिष्टाभावकारणतायां मानाभा
वात् । अपि च संशयप्रतिबंधकत्वं तदात्मपाघादिनिश्चयसामग्र्यां सत्यामपि कार्यानुदयो

नावेवं व्याप्यदर्शनादित्यत्रेऽनुमित्याद्यावरकत्वात्। यत्तु यद्वा सामग्रीत्यादि व्याप्तिवलो
ध्यतियारसंशयप्रतिबंधकत्वेति तदपि न। तत्राहितद्धिरपीति। अस्य तद्वीचेत्प्रतिबंधक
त्वेनार्थः। किंतु निश्चयसामग्र्यत्वादेव तद्वीकालेपि न कार्यनैकाय्यमित्यादेस्तात्पर्यं। व्य
भिचारसंशयस्य तु नव्याप्यनावच्छेदकत्वेन प्रतिबंधकत्वमपि चयाद्यनुविधानात् तत्त्वेने
व कथमन्यथाऽन्योन्याभावादिगर्भव्याप्तावप्यत्वं तात्त्वा वगत्त्वव्यभिचारधीः प्रतिबंधके
ति दिक्। ननु संशयोमास्तु प्रतिबंधको नहि संशयप्रतिबंधकत्वमाक्षेपार्थोऽपि तत्तत्सा
मग्रीतः संशयः स्यात् ननु निश्चयः। नहि संशयसामग्र्येव निश्चयसामग्री न वा विशेष
दर्शनादिवात्र संशयसामग्र्यपवादकमस्तीति परिहारो तरमाह विनापीति। अयमा
शयः। न तावदनुद्धितविनार्थविशेषकेसदर्थविषयं ततिसंशयज्ञानमुत्पन्नमद्देति। क
वित्पर्येवाकाशानां बाधेन क्वचिद्गौ बाधेन सामान्यतो द्वयीकोटीरविरोधात्यावेतिसंदे १८
हानुपपत्तेः। सर्वत्रवाक्ये सामान्यः कोटिद्वयं प्रमितेः। नहि फलोपधानगर्भः संदेहः स्व
रूपेण वातोऽपि तु वाक्यार्थप्रतीतियोग्योऽन्यथा वेति तदाकारः स वक्ष्यते एवं
ति वाक्यार्थविशेषणगर्भो वाक्यो न वा पूर्वः स्ववान्यार्थोऽवगमाभाव तन्नूर्वमुक्तिं तदपि
यः। ४ बाधितार्थकं ५

एतस्येति। एतस्यार्थोधर्मी न वाऽपस्थितधर्मवान्न चेत्यर्थः। यथाश्रुतेन तु वाक्यार्थे वाक्यप्र
तिपाद्यत्वकोटिकः संशयो न संभवेत् संचपि तु युक्तोऽवविच्छितश्च तत्समानविषयसंशयात्तर
योः पूर्वदर्शनादित्यवसेयं। वस्तुतस्तु संदेहसामग्र्यां न हि निश्चयः संदेहसमानविषयो न
न्योपितथा संशयसामग्री न निश्चयजननीत्यसमाप्यमर्थ्यसंशयसामग्रीसमानस्य
मानविषये निश्चयं जनयति। तथा च प्रकृते आकांक्षादिमच्छब्दे तत्पदार्थमन्यथा वेति संशयसा
मग्रीभिन्नेत्यन्यतरनिश्चयसामग्री माऽजनिष्ट। एवं वाक्यपदार्थसंसर्गोऽपरपदार्थवृत्त्यत्यन्ता
भावप्रतियोगी न वेति संदेहेनाकांक्षादिमत्त्वाक्यत्वेन समानधर्मितोजनितो व्यधिकरणत्वादि
त्याशंकादिमद्वाक्यत्वेन ज्ञातादयं पदार्थसंसर्गोऽपरपदार्थनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगी नवे
ति संदेहसमानविषयपदार्थसंसर्गावबोधे किं बाधकं। न वोक्तसंशय एव प्रतिबंधकोऽस्तु तत्रेद
मुपतिष्ठते। मानमुत्तरमपि तीव्रं वमिवदातो। तात्पर्यव्याप्यत्वेनेति। ननु कथमेतत् नहि तात्प
र्यव्याप्यत्वेन ज्ञानत्वमनुगमकं तात्पर्यज्ञानापत्तेः। लाघवेन तद्धेतुतापत्तेश्च। किंतु स्वरूपसत्ता
त्पर्यानवतच्छाब्दबोधसामान्येऽतात्पर्यव्याप्यविप्रकरणोत्थमेणाज्ञानदुर्ज्ञानात्तानवच्छमाप्त
मग्रीयंत्राच्छब्दबोधकारणीनीत्यनिमंत्रविरोधतोऽश्वाकांक्षादिज्ञानमात्रेस्सप्रमतिष्यादारानुप
पत्तेश्च। शाब्दे तात्पर्यग्रहे तात्पर्यव्याप्यत्वेन तद्वेतिश्चेत्याकूतः। तात्पर्यग्रहे किं ताव

तद्व्यतिरेकनिश्चय इत्यर्थः प्रा॰ ते॰ २

DB BHAU DAUJI

यत १

च्छेदकावच्छिन्नस्य स्वरूपमतो ननुगमकत्वं अस्ति तात्पर्यव्याप्यत्वग्रहयोग्यतया अप्र
नानार्थे नानार्थे शक्यं वेति तद्विपर्ययं इति तथा च प्रसंशय व्यतिरेकनिश्चयावित्यादिशा
द्विबला त्रैकालिकत्वयद्धेतुतेति तावत्। किन्न कीर्ति अयं यद्यप्याकांक्षाद्येव नानार्थस्तथापि
धाराद्यनुकूलत्वमस्तीत्य वक्ष्याप्रेक्षणीयतयागाणितद्धितिमेतव्यो स्वेत्यत्वेति स्वेत्यैकार्थ
प्रतिपादकत्वं धोलमित्यर्थः। ननु यथाश्रुतमाप्तत्वागतार्थवीतमोनिश्रोको यद्याद्वैत
नष्टं च्यं ननु तात्पर्यानिपेक्षणे कुतो नानार्थविनिगमनेत्यत आह। नानेति। जरूपण
वेति तथा च तदनुरोधेनापि न तात्पर्यग्राहकत्वमिति तावत्। न च तथानुपपत्तिरेव दिलक्षणा
बीजं तादृशाकांक्षायोग्यत्वं प्राप्ता प्रत्याद्याय इत्यादौ अजोऽपस्वार्थस्थलेषु प्रानकुप्यादिति तत्र
तत्र चान्यथानुपपत्तिर्माह। प्रकरणादिति हितोऽनुन तात्पर्यकित्वं। तत्रापि ग्रस्तेत्येनोक्तदोषं
त्वां कोऽपि नोतननु कृत्स्नमात्रमेवमप्रोपीतिस्मर्तव्यं तदन्वयेति। आकांक्षाविरहान्न च योग्य
त्वोऽन्नमयस्याव्याप्यवृत्तित्वात्प्रत्येकमपि योग्यत्वात्। आकांक्षा तु नास्तीत्युक्तं घटित
गमनत्वावच्छिन्नस्यैकदेशे निराकांक्षत्वादित्यप्येवं वदन्ते एवेति स्मर्तव्यं समनीतिस्वेन्नत्वए
कार्थप्रतिपादकत्वात् हानादित्यर्थः। सदेति। यद्यपि त्रिपदकमस्यादौ सत्तोद्धारो नास्त्येव।

पर्यंतं ५

यम २

तथाप्येकपुरुषोक्तत्वं सूत्रेऽस्त्येवाह। किंचैकवाक्यतापन्नत्वं प्रत्येकं विन्यस्य दोष्यारात्। कचित्रिप
दसमस्यादावन्योन्यव्यवच्छावयनात्क्वचित्प्रकरणादित एव स्फुटयामित्यपि च सिवदाते न
नुमतवमिदमनुपपन्नं प्रकरणादीनां स्वैरमिदकारित्वेननुगमात्। न च तात्पर्यग्राहकतावच्छे
दकावच्छिन्नत्वे न तेषामनुगमस्तावदपेक्षया तात्पर्यस्यैव लघुत्वात्। न चैवमुदाकांक्षतया
गौरवे प्रामाणिकोऽस्तामान्यतस्तस्य स्फुरणस्यात्। एकदेशिमतमयुक्तं तत्र नानार्थोपस्थित्य
धीरिति केऽर्थः किमनुक्तवार्थमिथ्यमृत्यर्थो। नीत्या तात्पर्यग्रहात्प्रागेव स्मरणादन्यथा क
तात्पर्यविषयस्य स्मरणात्। नाद्योऽन्वययोग्यत्वेनानार्थानुक्तवस्त्वयुगपदुपमाए त्रादन्न
यत्योग्यत्वेन तत एव विनिगमनात्। आद्ये न नानार्थे नानार्थोपस्थितावित्यवरूपैवाकयमन्य
तरमात्रार्थकत्वत्वेतात्पर्यग्रहेऽप्यन्वयबोधात्। तथा च नानार्थे तात्पर्यग्रहोऽन्यतरान्वयप्रति
बंधकत्वं करीत्यानिद्धेति। न त्वन्यतरान्वयधीहेतुरूत्वे सामग्र्या एव तत्त्वेनवात्। किं चशाब्दानु
भवापेक्षया नानार्थस्तोतृत्वकानुक्तवस्य विषयत्वात् [illegible] कानुभाव [illegible] फलेन नियता
नुभवपक्षाश्रयणेऽनुपपत्तेश्चेत्याद्यस्वरूपं दाहात्वस्तु तत्त्वमिति। घटमानयेत्यत्र तात्पर्य
देशकर्मानयनपदं घटान्वितस्वार्थप्रतिपादनपरं अथवा घटपदं तमात्रिया कृतापरपदा
र्थान्वितघटप्रतीतिपरं आनयनपदं तथा कृतापरपदार्थान्वितानयनपरमिवं [illegible]मिक

स्य विशेषतत्त्वपाल्लितस्यापरस्य सामान्यतउपाल्लितस्यान्वये प्रकरणादिना तात्पर्यग्रह
तदिति तात्पर्य। अतएव यत्र निरंतर वाक्यार्थबोधद्वयेच्छा तदा तत्र द्वे निरंतर वाक्यार्थ
बोधद्वयं सामग्रीसत्त्वात्। निरंतरानुमितीच्छया निरंतरानुमितिवत्। न वा परवाक्यार्थबोधप्र
सक्तिः पदोपस्थितस्य तावादिति। ननु श्रोत्रनिष्ठप्रागभावप्रतियोगिशब्दानुत्पत्त्वेन कुशब्दा
ज्ञानं च माकांक्षा। तदुच्चारणं वोपस्थितिपरं। सो निराकांक्षत्वेन अर्थ तथा वा नाकांक्षितादृशज्ञा
ने तदुत्पत्तिप्रमिति नासिद्धासिद्धिव्याप्तौ दोषांतरमाह किंचेति संन्निधिमप्युक्तं तत्र यस्य सं
तात्पर्यविषयत्वेन अन्यथा असत्ता तावात्। तदुच्चारणज्ञान्यतात्पर्यविषयसंसर्गविशिष्टप्रागभा
वस्य उत्क्रमेण विवक्षितत्वादित्यस्वरसादित्यपरं दोषमाह अपि चेति। उक्त तत्प्रागभावाभाव
स्य हेतुत्वे तत्प्रागभावव्याप्यत्वात् ततएव कार्यसिद्धावाकांक्षया सहकारित्वेत्यर्थः। नन्वितान्या
भावादेः भाव एवेन कार्यस्य। किंतु प्रागभावाभावादतएवेत्यत आह एवं चेति। ननु यथा कार्यमा
त्रं प्रति कारणत्वेन प्रागभावः क्लृप्त इति हेतुत्व विशिष्टशाब्दत्वप्रतिविशेषणतावत्स्वरूपासत्त्व २०
स्य प्रागभावस्वरूपायोग्यतायां हेतुरिति कथमनेन तयोरन्यथासिद्धिरित्यत आह। नाप्येवमिति। न
त्वनुमित्यादावपि तद्धेतुत्वं येन सामान्यसामग्री सांस्यादिति भावः। ननु तत्र प्रागभावाभावात्
बाधावतारनिवृत्तौ तत्रैवानुमितिदर्शनादित्यतो दोषांतरमाह प्रागिति। ननु ज्ञानहेतुता

मात्रेण साधारणंस्यादित्यरुचेर्दोषांतरमाह नन्विति। यस्येति। यस्य पदस्य समभिव्याहृत
यत्पदव्यतिरेकप्रयुक्तान्वयाननुभावकत्वं तस्य पदस्यापर्यवसानमन्वयाननुभावकत्वमाकांक्षे
त्यर्थः। अत्र यस्य पदस्य पदांतरव्यतिरेक इत्यत्र पदपदे पदोपस्थितिपरेऽतो मोनिराकांक्षे
व्याप्तिः। पदस्य स्वभावत एवाननुभावकत्वेनाकांक्षत्वप्रसक्तेरिति भावः। तेन घटोऽस्तवतीत्य
पि वाक्यं न रक्तसाकांक्षं तवति। रक्तपदसमभिव्याहाराभावात् नापि जनितान्वयबोधेऽतिव्या
प्तिस्तदानीमन्वयाननुभावकत्वाभावात्। अतएव स्वरूपयोग्यताऽतोस्यात्तदोषान्द्यावच्छ
च्छेदा यिनीजनितफलेपीति छाता। इयं तु फलजननात् प्रागेव। केचित्तु सहकार्यभावप्रयुक्तायोग्य
ता। इयं तु पदसंरूपसहकारिविशेषणता इति ततो भेदः। कश्चित्तु अवक्लृप्तस्वरूपयोग्यता। नाप्ये
वतावातेवा हेतुरिति इयं स्वरूपयोग्यतैव न वैयर्थ्यहेतुः। किंतु तज्ज्ञानमित्यन्ये। ननु यद्यनुत्पन्नजन
नात्। प्रागेवेयं तर्हि प्रागभावपर्यवसन्नेवेति तत्पक्षोक्तदोषापत्तिरिति चेन्न। अत एव तावत्
प्रागभावसाधारणीयावगमं च्चादस्याः सर्वत्र स्वरूपयोग्यताया अनादित्वं सामान्यावगम
नात्। नन्वोक्तद्याद्यनुपपत्तिरपीति वाच्यौ संबंधिकपदांतरसमभिव्याहारात्तात्पर्यग्रह
दशाकांक्षायामुपस्थितत्वादिति न किंचिदेतत्। अनेनैतत्प्रयोजकत्वमित्यपसाधारणं। न
हि स्वप्रागभावएव हेतुरेतावता जन्यते। किंत्वन्वयाननुभावकस्य प्रतिबंधकतया तदभावस्य से

नावच्छे
त्तानिवत्वेनकारणत्वात् न च ध्वंसोप्येवं हेतुः स्यादिति वाच्यं। ध्वंसस्याधारणावच्छेदेनापि हेतु
त्वेतत्कालेक्षामस्यैतरस्ताभावादेव कार्याभावात् नस्यान्वयानुत्पत्तिध्वंसकाले पदोपस्थित्यादिक
मस्तीत्यस्तुतः पदांतरव्यतिरिक्तप्रयुक्तत्वेति विशेषणादेव ध्वंसस्याधारणेन नास्ति। न हि द्वित्व
नावेन कार्यध्वंसः। किंच नादिकार्यध्वंसस्यासिवमात्रं। ननु राजा इति पदस्य तात्पर्यविषये गा
पुरुषेणान्वयबोधे तु तत्र तात्पर्यग्रहेप्यन्वयबोधो न स्यात्। अन्वयानुत्पत्त्यभावाकूपप्र
तिबंधकाभावात् आकांक्षाविरहादिति चेत्। न। असमभिव्याहृतपदेनैव निराकरणात्। असम
भिव्याहृतपदस्य तदेकवाक्यत्वापन्नत्वानि तात्पर्यविषयपरत्वात् न वस्तुमेण पुरुषान्वयबो
धकत्वकराजपदे पुरुषपदेकेवाक्यतात्पर्यस्तेन वा। नन्वेवमाकांक्षाज्ञानहेतुत्वमपास्तं
वि। तथाहि यदि प्रतिबंधकाभावरूपाकांक्षा तदा तस्य स्वरूपसत एव कार्यमात्रहेतुत्वेन
ज्ञानहेतुतायां मानाभावात्। न च तदभावेपि न ज्ञानात्कार्यमिति तदज्ञानादपि स्वतः प्रति २१
बंधके कार्यस्याभ्युपगतत्वात्। किं च तदभावेपि तज्ज्ञानात्कार्यमिति ज्ञानाद्धटः कर्मत्वमि
त्यादौ नस्यारोपितदहनेत्यादेर्व्यपमाणान्नाप्ययमेती त्यादिवाक्ये तात्पर्यग्रहेणानु
गतार्थत्वात्। अपि वाकांक्षायाः स्वरूपस्याधारणं तज्ज्ञानं न हेतुरिति निष्कर्षो वाच्यः। तस्य
वर्षत्रायत्तिज्ञानं च न तदपेक्षया नाकांक्षाज्ञानरूपवस्तो वत्स्यबोधहेतुत्वकल्पनौचित्या
न्याक्राधेनताव ४

दिति। मेवं पर्यवसितेति तत्प्रतिबंधकं। न तु तदभावत्वेन हेतुत्वं। अत एवोक्तं वस्तुत
इत्यादि। न हि प्रतिबंधकाभावस्य विशेषणांतरावच्छेदेन जनकत्वं इष्टं तु पदांतराभाव
प्रयुक्तत्वविशेषणावच्छेदेन हेतुत्वात्। अन्वयानुत्पत्तेर्ज्ञातेनाकांक्षाज्ञानमस्तीति
तत एव कार्यसिद्धेः। परं तु अन्वयानुत्पत्तिनियतत्वादन्वयानुत्पत्तिः प्रतिबंधक इत्युक्त
त्। अत एवाकांक्षाया हेतुत्वे मानाभावेन न ज्ञानं कारणं। न च यदि नाकांक्षा हेतुः कि
न्तु तद्ज्ञानं तदान्वयानुत्पत्तेर्ज्ञाते विपरीतपदांतरविरहे प्रयुक्तोन्वयाननुत्पत्तिभ्रमाच्छा
ब्दबोधेऽन्वयबोधापत्तिः। पदांतराभावप्रयुक्तो यदीयानुत्पत्तिज्ञानाभावस्तत्र शाब्दबोधे तदपर्य
वसानस्य हेतुत्वं वाच्यं। नवसामान्यतोतिप्रसंगात्। तदिदमुक्तं मा वाच्यं जनकत्वेन श्रोतरि
तदभावोप्याकांक्षेति। न वस्तुस्यानुत्पत्तेर्ज्ञाते परोक्षे शाब्दादिनास्यानुत्पत्तिज्ञानमस्तीति।
तत्राकांक्षाज्ञानात्तेन यातो नान्विदमपि तदा पद्यते तद्विजत्वेनापि ज्ञा। विच्छिन्नबोध
विवक्षितात्पर्येण गतार्थत्वादित्यपि फलमिति विचित्रा। हि विशिष्टतात्पर्यं। पदेऽर्थे वा तत्रावच्छिन्न
यायादृशां गृहीतं प्रयोजकं। तदुक्तं न हि राजपदमपरपदार्थान्वितराजान्वयपरमिति
गृहीते पि पुरुषपदेन पुत्रपदेन वा विना विराजपदं समनुभावकमिति। संशयोपेति संज्ञा

येस्त्यपि वाक्याद्धीरुत्पद्यते। तस्मादुक्ततात्पर्यान्नाकांक्षायाः राजपदस्य पुत्रपदं विना
नान्वयाननुभावकत्वमित्येवमाकांक्षायाः आकांक्षायाज्ञानस्य नान्यथासिद्धिः। तदर्थं समुद
पार्थः। यत्पदोपस्थितिरेकवाक्यतातिप्राय विषयस्य यत्पदोपस्थितिव्यतिरेकेण यदीय
पदार्थान्वयविषयकतात्पर्यविषयाननुभवजनकत्वं तावत्तदीयतादृशान्वयाननुभवजन
यितव्ये तस्य पदस्य तदननुभावकत्वं तस्य तदाकांक्षा। एवं च सैंधवपदेन तात्पर्यविषयेऽश्व
गप्रतियोगिकत्वादेः क्रियाकर्मत्वादिरूपेऽन्वये एकवाक्यतारूपतात्पर्यविषयाननुभवो
न जन्यते। तत्राकांक्षास्त्येव परं तु अश्वगतात्पर्यभावादेवान्वयबोध इतीतरपदार्थान्वितअ
गान्वयप्रतीतिपरं। सैंधवपदमित्येवमाकांक्षोक्ततात्पर्यग्रहविलंबेन कार्यविलंबात्तात्पर्य
ग्रहः कारणं। यत्र तु पुरुषपुत्र राजादिपदानां मुकेरूपतात्पर्यग्रहो विशेषपदैकवाक्यतातिप्रा
यविषयत्वम्नीतिपुरुषपदेन नान्योन्यान्वयबोधः एकवाक्यतातिप्रायविषयत्वं तन्नाद्यान्वय
धीस्तत्रोक्ताकांक्षाज्ञानानामनुविधानादाकांक्षाज्ञानं कारणमित्यतयोरन्योन्यविरहस्थलेका २२
र्यानुदयाज्जनयस्य स्फारितायाद्येस्त्वन्वयविशेषणमेकस्यैवान्वयस्तेदेनाकांक्षास्वाक
यत्रान्यार्थतात्पर्यविषयत्वविशेषणमनुक्तेनिरंतरवाक्यानुबोधकत्वेनाकांक्षागम
नार्थः। ननु तर्हि तदिदं पदतात्पर्यमाकांक्षेति पर्यवसाना दस्त्वेकवाक्यतातिप्राय विषय

पदोपस्थितिरेवाकांक्षेति चेत्। न नु घटः कर्मत्वमित्यादीनां सन्निधानेऽजनितान्वयबो
धतिव्याप्त्यापत्तेश्चेति दिक्॥ यच्च नाकांक्षाज्ञानाभावापेक्षया आकांक्षादिनि
श्चयो गुरुरिति तत्त्वव्याप्तिज्ञानादेरप्येवमदृष्टतापत्तेः॥ किंचानाकांक्षाज्ञाना
भावस्तदा देहघनाकांक्षाज्ञानं प्रतिबंधकं स्यात्। न चाकांक्षानिश्चयस्याजनकत्वे
ऽनाकांक्षाज्ञानस्य प्रतिबंधकत्वे अन्वत्वतिग्राह्याविरोध्यविषयकस्य जनक
ज्ञानविघटनद्वारेव ज्ञानस्य प्रतिबंधकत्वादन्यथ्याऽतिप्रसंगादित्यन्यत्र
विस्तरः॥ ननु यद्वयोः समभिव्याहारस्तयोर्नान्योन्याकांक्षावो यत्र चान्योन्याकांक्षा
वत्त्वस्तत्र नान्योन्यमिति। कल्प्यस्तु काकांक्षाग्राह्यत्यतोग्रहणप्रकारमनुगत
धर्मभाव॥ नामेति। तथा च नामपदं विनाविभक्तिपदमित्यादिक्रमेण
ग्राह्यत्वप्यः ननु नालंपदं विनापि घटपदस्यानयनान्वयबोधमन्ना
कांक्षास्यादित्यत आह। पारतितथा वत्नमतेतयेनाकांक्षायनाचा

सिद्धस्याकांक्षादृशान्वये साकांक्षत्वं तादृशान्वयानुभावकत्वं वा विवक्षा परस्प
रं विना स्वार्थो व्याप्तिरित्यप्ययुक्तं ४ अव्यक्तव्यापकत्वं तु द्वित्वं कथ्यं ताद्भा
द्युतत्प्रकृतेराद्ययेति विवेकः कर्मधारये [illegible] विरोधप्रसङ्गे विनम्रायथेऽन्ये देश
लक्षणं मन्तव्योऽनि बाद अभेदपक्षस्याधिकरणे विरोधः कर्मधारयेऽन्यपदस्य
नामिदं यदि यानात्पयोमादिति भावः ध्यानमिति इदमपि परमतएव पदपदस्यान्वय
व प्रतियोग्युपस्थापकपरतया द्रष्टव्यं ननु वैयक्तेर्ता नुपपत्त्याकल्पनाक्वापि तस्यात्
प्रवर्त्तकत्वानस्यानुमानाधीनत्वादित्यत्र येरा द्वेति कल्पुरिवेत्यस्मान्मते इष्टापत्तौ
पियघादेरनुमानेन तथा वस्तुतः कल्तुरास्वेपोऽयमेव पक्षस्तथमातं पदोपस्थाप्य च मिति
तस्यतोऽननुयोगात्शाब्दिकयोरनुत्वं स्वरूपसमर्थत्वेन तयोरन्वयानुभावकत्वात्तावो २३
नपदान्तरस्थितिरतत्प्रयुक्त इति तत्राकांक्षानस्यादित्यत आह जो तौ तीति आकांक्षा
वदनुभावकस्यस्य कृणीनत्वयोग्यताद्यनुभावकत्वे येन साकांक्षतान्पयगमेनाव्या
प्तिः स्यात्तत्स्माद्यस्य बोधपदादाये न योग्यपदेन विनानतीरान्वयानुभावकत्वं तस्य

तत्पर्यवसानमाकांक्षेति भावः तदुपस्थापितस्यानुभावकत्वमित्यत्र विषयत्वं षष्ठ्यर्थः ते
न तदुपस्थापितविषयकानुभवजनकत्वमर्थोऽस्त्येत्यत आह ध्यानंतस्यैवेति परमते इष्टो
तः वस्तुतस्तु यत्पदोपस्थापितस्यार्थस्य येन पदेन विना नान्वयबोधविषयत्वमित्यर्थो
वाच्यः कथमन्यथैकपदोपस्थाप्ययोः तत्तीष्टसाधनत्वयोरन्वयबोधात्मकदेशी
क्तवालोकदूषणोतरेणात्रत्याख्यातोऽत्र चाकांक्षाविरहोऽतथाय गो गो देव नुभावकत्वप
दे विनाव्याप्तिश्चाकापीति स्मर्त्तव्यं ननु नामाख्यातादि तु सामान्यतः पदान्तरानावे
श्यलस्तथा व सभा नविभक्तिकपदान्तरान्ना वच्छुक्तेन्वया ननुभावकत्वमनाकांक्षेति गत
मित्यत आह घट इति अन्वयविशेषे तस्य साकांक्षत्वादत एव यादृशान्वये त्युक्तं ननु
यदि तत्साकांक्षं तर्हि कुतो नान्वयधीरित्यत आह अयोग्यत्वादिति अतएव धर्मिनि
श्चिन्नाभिनो योग्यता मात्रमात्रं न वाक्येवेति भावः ननु पदान्तरानावच्छिन्नानुभावकत्वानावो
गुरुत्वतदयुक्तानाकांक्षतानावस्य लघुत्वादस्त्विदं तदित्यपीत्यत आह तत्तदिति नन्वय
मनुभावकत्वावगतनामाकांक्षां ब्रूमो विशेषसामान्यतोऽविशेषकत्वात्तावो विशेषपर्य
वसानस्य सरणस्य पदान्तरसत्तावेस्तु पपत्तेस्तथा कथमिति व्याप्तिरिति भावः ननु यदि
तद्भावेप्याकांक्षाज्ञानादन्वयधीस्तदिति पितथाऽभ्रमात्तन्विष्यतीत्यत आह भ्रमेणेति

वाक्यं समस्तवाक्यं सत् ननु पदं त्रयत्वेकं पदस्तमासोः वास्त्येव व्युत्पत्तिरिति तावत्॥ केचित्तु
वाक्यं चोपक्रमे निनतत्र वाक्यार्थो नत्तत्ता विशिष्टसाधनं मथोनिक्रियाकर्मता वक्ष्या
शेषान्वयबोधे तेषामसामर्थ्यं गकारादित्यादु। नन्वेवमसामर्थ्यादिवान्वयानुभवाद्भवे
योग्यतासत्ती अपि हीयेतां तत्रापि असामर्थ्यादिवान्वयाननुभवस्य तुल्यत्वादित्यत आह
आसन्नमपीति न त्र्यवास्तवसामर्थ्यादन्यथा कदाचिदुक्तोपधाने न स्यादिति तावत्। अन्वा
कांक्षात्वेन प्रथमतः एव कत्वेनराकाङ्क्षाणामन्वयबोधसामग्रीत्वादित्यकयोराहप्यनेति
पदविशेषणान्तताल्लि आयातावे न विशिष्टतावत्कपाकांक्षादिरहादित्यर्थः। उक्तिताकृतेक
चात्सत्वं बाधिकत्वात् अतएवेति यदि तात्पर्यवशादपि पुरुषेणान्वयबोधस्तदा तादृशमि
तान्वयबोधमात्रं विशेषणमुपादीयते ननु तात्पर्यागतीमिति तावत्। वाक्येति शेषयोक्ताकां
क्षादेर्वाक्यार्थे किमणपवीतरेवाक्यार्थबोधपूर्वकं एवापरवाक्यार्थबोधइत्यर्थः। न व्यापि
त्यपस्वरस्पोक्ता वनं तद्बीजं तु पदविशेषणमननुगमेनेकं न्योपाधित्वेन हेतुत्वायहः
नवद्वितीयः कल्पो विकल्पस्य सहः। तादृशापत्तिं विपर्ययेऽन्यथा स्यादिति प्रसंगात्। तादृशाया
वपद्यान्यचय्यपरहाउमराकांक्षत्वात्। एवमयोग्यतापन्नेपि पदेष्वानयोगिकोऽटोनिंक्षि

व्यतदन्यजन्यदोपाधितित्वेन हेतुत्वेन कारणानां तरविलोपप्रसंगादिति यत्तु वाक्येषु केचित्तु
घटः कर्मत्वमित्यादौ नामपि नापसामर्थ्यादन्वयाबोधकत्वं कथमन्यथा तादृशार्थवाक्ये
रवापोहारादिक्रमेणाव्युत्पन्नस्य ततोऽर्थप्रत्ययः। नच तादृशवाक्येन परस्यात्रवर्त्तनात्
व्युत्पत्त्यनुपपत्तिः प्रयोज्यप्रयोजकयोर्व्युत्पन्नत्वेनाविनत्वादिस्मारणद्वारापि परंपरया
वाक्यार्थज्ञानजननद्वाराप्रवृत्तेः तादात्म्यं नव व्युत्पित्सुनापि विशेषोऽज्ञातो येन सापाङ्क
नकवज्ञानलक्षणा व्युत्पत्तिस्तस्य न स्यादिति। मिर्वा पुरुषविशेषी [illegible] यवाक्यार्थबुभाव
सामर्थ्यमिति व्युत्पत्तौ विशेष्याणामपुरुषाविक्रियासत् कथमन्यथा व्युत्पन्नस्य घटमानयेत्या
दिवाक्यार्थाननुभवः। नसु सामर्थ्यलक्षणाकांक्षाविरहमन्तरेण तदननुभवात्तावच्छ
योजकमन्यादि हगवेष्यमाणं परस्पारम इति पदार्थेति न बाधजात [illegible] चैत्रं पदार्थतावच्छेदक
मितिवाच्यत्वं चितावच्छेदकपरत्वादिति बुद्ध्व। वस्तुतः पयस्त्वं पदार्थतावच्छेदकमेव न
दवच्छेदेनाघजातसंसर्गादर्शनादिति पथ्याश्रुतमेवपाप्युक्तं। नन्वघजातस्संसर्गोनि
पयस्यन्वितान्वयस्यपर्यथकारस्तंमतत्वात्। तथावा घजननपयसोः संसर्गोऽस्तु गप
दकस्यनाप्नोते न व विशिष्टावशिष्टलाभतः। विशेष्ये विशेषणं तत्र व विशेषणान्तरमि
त्यादिसामग्री तत्वेन तत्तद्वादे वीरुपदार्थतावच्छेदकावच्छिन्ने पदशनिमस्त्येवेत्यकवेराहवाक्ये
तितथावस्थवर्त्तिनायं प्रकारो योगेष्टसाधनत्वादिवाक्यार्थाप्रत्ययप्रसंगात्तदवच्छिन्ने

DR BHAU DAJI

तत्संसर्गादिदर्शनादितिभावः। वाक्यार्थेति। न च योग्यतायाः संशयो हेतुरिति विशेषसंसर्गव्या
प्यधर्मविशेषसंशयो वाच्यः। तथा च वह्निमेघानिति वाक्ये व्याप्यवद्देशस्य व्याप्यंशे च निश्चयदशा
यामीवे न तथात्वमिति भावः त्रिकवाक्यार्थसंशयापत्तेः। न वा न्यायादन्ययोग्यतानिरूपणमेपि
प्राचामपि तिरूक्तसमाधियादितिदिक्। योग्यतेति योग्यतात्वमहेतुवाक्यो ऽन्यस्यानुगतस्या
भावात् तथा च तद्वत्ता वा तद्धीनोप्न मोनस्यादितिभावः। ननु संसर्गाभावव्याप्यधर्मस्य
त्वमित्यस्यायमर्थो यत्संसर्गविरोध्यनधिकरणत्वविशेषितं च तदधिकरणानधिकरणवृत्ति
मत्केवलान्वयिन्यद्वत्ता वा कार्यादौ प्रसिद्धमित्यरुचेर्विशेषांतरमादायेति। यत्र घटे कुत्र
चिदपि संसर्गस्तत्संसर्गाधिकरणतयाप्रतीतोपि योगे घटो नेत्यभावः सोपि संसर्गाधि
करणानधिकरणत्वेविशिष्टदधिकरणस्य इत्यतिव्याप्तिरत आह यथा श्रुतेनु — यथा १
कदाचिदपि संसर्गा श्रितत्वं संसर्गबाधकप्रमाविरहो वाच्यः तथा च तस्येत्तद्दूषणं यथा श्रुते
तु संसर्गबाधकप्रमात्वाभावो हेतुरिति। ततस्ताकालीनतत्वं च यथा विशिष्टसंसर्गाभावनि — २५
श्चयवृत्तिधर्मेय। तदुक्तिः प्रत्याभावस्येपि यदुत्तान्वायत्याभावः स एव हेतुरिति व्याप्तिम
त्तोति घटाभावस्य कालेतथात्वन व्याप्याभावादिति किंतु वैशिष्ट्ये। ननु यदि न बाधकं तावत्त
दाबाधकमीप्निपत्तेः परस्परविरोधेन नप्रकारो तत्प्रतिरित्यत आह अत एवेति। नना
वधीनप्यनावधीरितिभावः। अन्वयप्रयोजकं च मन्वयव्याप्यत्वं यदि तदा दोषापत्ति
×काप्राविशिष्टविनोतीत्यं ×व्याप्यमतीतिन घटाभावस्य कालेन ×व्याप्तत्व्याप्याभाव ५

रित्यन्वयस्वरूपयोग्यतावच्छेदकधर्मत्वं वाच्यं तथा सत्यासत्वेव येति। ननु पूर्वमेवोक्तं
ननिश्चयोपेक्षणीयः। किंतु संदेहमात्रं तद्वत्स्वरूपयोग्यतावच्छेदकज्ञानादेव तस्य स्वभा
न धर्मत्वादित्यत आह तदुपजीव्येति भावेति। बाधितत्वलेद्वेष पदार्थानिश्चः स्वेत्कारण
त्वनिश्चयोत्पत्तत्ताव स्मृतेःप्रतियोगित्वप्रमाविशेष्यत्वमेवेति तदुत्तावो योग्यतेत्यर्थः। न च वि
षयत्वाभावमात्रं घटसंसर्गत्वं गोहेनिष्ठाभावप्रतियोगीति प्रमाविषयो घट संसर्गोपीत्य
व्याप्यापत्तेः न वृत्तं संसर्गोऽपि गोहेनिष्ठाभावप्रतियोगिधर्मवानिति प्रमाविशेष्यतया तथाप्य
तस्तत्रइतिवाच्यं तत्प्रतियोगित्वमात्रप्रकारकत्वे प्रमाविशेष्यत्वाभावस्या विवक्षितत्वात्तु।
मात्रपदस्यास्याविशेषणपरत्वोक्तयेदेतत्थाप्रमेति भावः। अत्र वदंति एकत्यादौ पदार्थ
मयवे १ विशेषणीभूयत्वमित्यादाव व्याप्तिप्रत्वस्यत्ते दर्शनतया तज्ज्ञेयोग्यताविरहात्। पदविशे
षणत्वेन वैशिष्ट्यपदोपस्थाप्ययोः उतीष्यसाधनत्वयोरन्वयाबोधात् योग्यताविशेषाद्वक्त
दृष्टितिसन्निकर्षाकरणाय युक्तं तरानुसरणप्रयासानुपपत्तेः। एकपदार्थान्वियोरन्वयधिपः
स्वयमप्यंगीकाराच्च किंवा बाधवानाघ दृष्टत्वे घटवृत्त्यपियोग्यं स्यात् प्रागनागभावनिवे
श्यतोताभावप्रतियोगिकत्वाभावानाम् एवं घटत्वे पिवा आपत्वे व्यधि योगीत्यपिवा। घ२
कत्वमयोग्यं स्यात् तन्निष्ठात्यंताभावप्रतियोगिकासंयोगस्य। न च प्रतियोगिविशेषितं व्याप्य
वृत्तित्वं अभावविशेषणं। तर्हि व्याप्तिवादिदलापि बाधवे नान्योन्याभावप्रतियोगितात्व
वा १

प॰ शा॰

९३

छेदकत्वप्रमाविशेष्यत्वाभावहेतुनापाततान्यव्याप्तिरतएवोक्तातिव्याप्तिरप्यलग्ना
नवकातिवाच्यानुथाक्तत्वे परपदार्थदेसंसर्गोऽपरपदार्थनिष्ठात्वंताभावप्रतियोगीतिप्र
मायामविशाद्बुद्धीप्रसंगात् न व्याप्तिरूपेलिपिसाध्यसत्वताभाववत्कामिवज्ञानेपिअ
नुमित्यापत्तिः सत्वांव्याप्तिबुद्धाविष्टत्वादन्यथा तदभावादेवकार्याभावात् नचैवमपि
तस्तुवत्वं तत्र तस्याविरोधित्वादितिवाच्यं तावपर्यवसानेनसत्वाद्विरोधमतेनसात्रैव
तत्रापि विसाध्यवत्वसंसर्गहेतस्याद्विरोधिकरणविघटकात्सवा किंवाप्रतियोगप्रत्यभा
नाधिकरणत्वंतस्यासामानाधिकरण्येनाहातव्यमुक्तौतथात्वतद्वृत्त्यस्यसंसर्गकपस्सवा
न्योन्याभावप्रतियोगितात्वयोर्ज्ञानव्यक्तानंत्वस्पतयालाघवात्वतारेणोत्तयोर्जनकत्वं
विनिगमनाविरहात्तत्कथमेकैकयोग्यता न चाविनिगमात्कुतयैवहेतुत्वादन्यतरोपपत्तेः अ हेतुत्वेपि मिलित
हेतुपलक्षणार्थमितिवाच्यं अन्योन्याभावोऽत्यंताभावो वानास्तीतिविपर्यस्य तोऽन्यत २८
रात्र्ययोग्यतामात्रज्ञानादेवशाब्दधीदर्शने नान्योन्याभावनिवारणेनप्रत्येकहेतुत्वपक्ष
स्यवाच्यत्वात् तस्यवानुगमेऽपि तत्वात् किंचोक्तद्वयं पदार्थेवदेकोऽपरपदार्थनिष्ठात्यंता
भावप्रतियोगित्वं संसर्गताकत्वप्रमाविशेष्यत्वाभाववत्वादिकं कुतोनयोग्यतात्वस्यान्याय्य
त्वात् तस्मादुक्तरूपाननुगतायोग्यतानुपलक्षणेनैवसंगताः तस्मिंश्चैवन
ज्ञानेकारणं येनमिलिततद्वेतुत्वेऽपिसतत्वप्रत्येकमननुगमः किंतुतावद्योग्यता
वाद्यक १ : जान्तं वृत्तान्तं २

मिलित

विरहज्ञानमननुगतमिति वृत्तं हेतुर्विषयबाधकबाधस्यांप्रमात्रमेव इति अत्र ब्रूमः ता
त्पर्यविषयीभूतसंसर्गेतिरात्रयाभिमतनिष्ठधर्मविरोधित्वप्रमाविशेष्यत्वाभावो योग्य
ता तथा सतात्पर्यविषयीभूतं विशिष्टवैशिष्ट्यसंसर्गताद्दशाश्रयाभावोपि विरोधी
ति नातिव्याप्तिः एवं संसर्गान्योन्याभावस्यापि संसर्गो विरोधी वेति न तदन्योन्याभावप्रह
एतादृशायोग्यताज्ञानं संतत्वतियेनातिव्याप्तिः एवंच संयोगिद्रव्यमित्यत्रापि साभानाधिकरण्य
मात्रेण विरोधप्रतियोग्यत्वं विशिष्टवैशिष्ट्ये तु विरोध एवेत्ययोग्यताया क्षितिज्ञाते पदज्ञानं ने
त्यस्यैव विरोधित्वात् वस्तुतस्तु एकपदार्थसंसर्गतात्पर्यविषयतदाश्रयाभिमतांपरपदार्थध
र्मविरोधित्वेप्रमाविशेष्यत्वाभावः तादृशसंसर्गतादृशोनिष्ठान्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेद
कत्वप्रमाविशेष्यत्वाभावः तादृशसंसर्गतादृशपदार्थनिष्ठप्रतियोग्यसमानाधिकरणाभावप्र
प्रतियोगित्वप्रमाविशेष्यत्वाभावः एकपदार्थेऽपरपदार्थनिष्ठात्यंताभावप्रतियोगिसंसर्गा
भाववत्वप्रमाविशेष्यत्वाभाववत्त्वमादिः प्रत्येकमेवयोग्यता प्रत्येकज्ञानादेव शाब्दज्ञाना
प्रतिबंधकता नत्वमिलितज्ञानानां हेतुत्वमर्थत्वविप्रत्येकस्यवृद्धित्वेनानुगमइतिवाच्यं प्रा
गसंसर्गाविरोधिविरहज्ञानत्वेनानुगमात् प्रागसंसर्गविरोधित्वं नैतद्ज्ञानप्रतिबंधक

प. ३

ज्ञानविषयत्वं तदुक्तमनन्वयनिश्चयस्य प्रतिबन्धकस्य सर्वत्राभावादित्यन्यथा
त्वे चेनाहेतुत्वे च क्लृप्तयोग्यताज्ञानहेतुत्वार्थं तदुपलम्भकानां किंचित्करताप
त्तेः न चैवं व्याप्तिज्ञानानामपि साध्यविरोधिसामानाधिकरण्यविरोधिसाध्यसामा
नाधिकरण्यज्ञानत्वेनानुगतानां हेतुतापरिशिष्टत्वात् न चान्योन्याभावगर्भत्वे
त्यादिग्रंथविरोधः अनौपाधिकत्वमात्रव्यवच्छेदकत्वादिनोपपादितत्वात् ॥
ननु गौरवेण तावद्धेतुज्ञानापेक्षया भावविरहज्ञानाभावहेतुत्वे वाचितालाघवा
दावच्छेदकत्वाद्वेति वाच्यं प्रमाप्रमयोर्विचित्रकारणान्तराभावात् अन्यथाव्याप्तिवा
रज्ञानविरहस्य स्वस्य कृतस्य द्वारस्यैव तद्धेतोरिति न्यायेनानुमितिहेतुता
पत्तेः न च विषयस्य चाबाधत्वे प्रमातदभावादवाप्रमेति वाच्यं । विषयस्य 27
घटत्वधर्ममात्राद्धेतुत्वात् अतीतादिव्यक्तिद्वारा तु अन्यथाप्यनुमितावुक्त
प्रकारापत्तेः नापि विषयाभावस्यान्यमहेतुत्वे समवघटस्यादानीं गंधवो

नित्यत्र प्रागभावावच्छेदेन गंधप्रतीतेर्नियमस्य साध्याविषयबाधप्रत्प्रागभावकूटस्यातीतत्वेनाजनका
का पक्षतुत्वात्तेनैव प्रत्यक्षप्रमेऽपि दोषान्तरं कारणं अनुमतामिति सर्वस्य तावच्छेदको योग्यता
ज्ञानानां तावद्व्याप्तिज्ञानानां यथा तत्तेकमेव शाब्दे विषयेऽनुमितिविशेषे जनकत्वं कार्यानुकूलधर्म
स्यापादोषत्वात् शाब्दबोधसामान्येऽनुमितिसामान्ये च पदज्ञानमात्रं पक्षधर्मताज्ञानमात्रं च कारणं।
नवातिप्रसंगः विशेषसामग्रीं विना सामान्यसामग्र्या अकिंचित्करत्वादिति यपि वदंति। नन्वेवं घटो ने
घ गो दृतिप्रत्यक्षेऽपकृतान्यतमयोग्यताज्ञानादन्वयबोधापत्तिस्तावज्ज्ञानकूटस्य निबंधकतया
तावत्ज्ञानाभावकूटं जनकमित्युक्तत्वात् न चैवमावश्यकत्वात् कूटमात्रं कारणं प्रमाऽप्रमावैचि
त्र्यनियामकान्तराभावस्योक्तत्वात् न केवलं शाब्दे रीतिरियं सर्वत्रैव परामर्शजानुमितिप्रमात्वनि
वहिर्योक्तस्य योग्यतान्यतमज्ञानस्याबाधितज्ञानरूपत्वेन हेतुत्वस्योक्तत्वात्। कश्चित्तु घटा
नाकाशे एव घटत्वं स्यात् सत्तावत्ताविना नयत्वं स्यात् विशिष्टो सत्तावत्तासंसर्गात् तावत्वं नियतवृत्ति
भेदेन घटवृत्तिज्ञाने सत्यपि तत्तद्रूपयोग्यताज्ञानाभावत्वादित्याह। इदं योक्तानि व्याप्तिमुद्धरति। प्रमेयमि
तीनाश्चिदमसंगतं। तथाहि। यद्यप्यपरपदार्थतावच्छेदकावच्छिन्नाभावप्रतियोगित्वप्रमात्वविशेषप्रत्व
माकाशादावकृतत्वेऽप्युक्तसिद्धिस्तथापि तद्रूपायोग्यताज्ञानाप्रयोजकत्वात्। नव वृत्तावनु
पलब्धेन योग्यताज्ञाने सत्येव न तीति तदंत्रायां प्रमेयं वाच्यमिति धीर्न स्यात् तत्पूर्वं इत्यस्य किं विसदृशता

वच्छेदकाप्रसंगात् योग्यतामात्रिपगो चेत्प्रतिषिद्धि कृत्वा। न चैवं घटो योग्यतायाः सत्त्वादिति। पयसा सिंचतीत्यादावप्येकपदार्थसंसर्गस्य यच्चिं विशिष्टं तत्त्वं तादात्म्याभावप्रतियोगित्वनियमेन तादृशाप्रमाविशेष्यत्वाभावाज्ञानादिति। मैवं। यत्पदार्थविशेषनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वप्रमाविशेष्यत्वाभावः संसर्गत्वावच्छिन्न इति प्रत्येतव्यमादितिभावः। नचेदं प्रमाणत्वेन गुरु ज्ञानमित्यत आह। वस्तुत इति। तात्पर्यमस्योक्तरीत्या कथितमायं। न चोक्ताभावप्रतियोगित्वमेव तस्य योग्यताश्वितिवाच्यं। अर्थत्ववात्। नहि वाक्यार्थरूपः संसर्गविशेषः प्रागभावगतोऽन्यवापर पदार्थविशेषोऽपि संसर्गत्वावच्छिन्नत्वेन संसर्गः पदार्थत्वेन पदार्थः। तथा च सर्वस्यापि संसर्गत्वे तत्र त्वे कंत्वेकपदार्थनिष्ठाभावप्रतियोगित्वे न संसर्गत्वावच्छिन्नोऽपरपदार्थत्वावच्छिन्ननिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगीतिप्रतीत्यस्तंत्वः। नाप्येवमुक्तयोग्यतायामपि तत्संसर्गप्रतियोगितावच्छेदकतया

संसर्गत्वावच्छिन्नतथात्वावच्छेदकाभावप्रत्ययानुपपत्तिरिति वाच्यं संसर्गत्वे तादृशाप्रतियोगितावच्छेदकत्वेतावस्य विवक्षितत्वादेवमुक्तरूपतद्योग्यतायामपि निवेश्यमपि निवेश्यमिति संक्षेपः। नन्वस्तु योग्यताहेतुरपि सामग्र्यसामग्रीत्वेन विशिष्टसंसर्गविषयमाज्ञानकतावच्छेदकंतत्त्वेतिविशेषणतायां केवलान्वितिप्रमाणतायां प्रमाणफलं बोधनमित्यर्थः। आसत्तिरिति। जन्ये वयम स्तन्यमासत्तिक्रमेणान्वयबोधविषयो न स्यात्। नान्तरीयकासत्तितापत्तेः। अव्यवहितपदार्थो स्यात्तथात्वेनतत्संसर्गत्वस्य ६

पस्थितिं विना विशेषणज्ञानाभावेन विशिष्टबुद्ध्यनुदयादासत्तिक्रमेणान्वयाबोधेताविरहस्य चात्र। न च तदुपस्थापकपदार्थव्यवहितोपस्थितिरिति विवक्षितो व्यवहितोत्तरपदाव्यवहितत्वमस्य वाच्यत्वतितथात्वासत्तिक्रमस्थलस्याभावात्। न चोपस्थापकपदस्याव्यवधानं। अत एव वस्तुतो व्यवहितमव्यवहितत्वेन ज्ञात्वा विपर्ययदस्यतीति वाच्यं। गोनिश्लोकादौ पदाभावेनासत्त्वताववापत्तेः। अत एवोच्चारणाव्यवधानेऽप्यतिनिरस्तं। न च तदुपस्थापकपदस्य तदर्थस्य वाव्यवहितोपस्थापनमुपस्थित्यनुकूलो व्यापार इति यावत् स्ववक्तृकविक्षेपरणं घटवित्त्रिप्यादितत्व्यापारं विना पदतदर्थयोरनुपस्थितेः। युक्तं उक्तेतात्प्रने नवक्रेदमव्यवहितो इरितमनेनाव्यवहितोलिखितमित्यादिक्रमेणत्वेऽव्यवहितोपस्थितपदोपस्थाप्यपदार्थान्वयबोधादिति वाच्यं। एवं श्लोकादौ योजनादिनाप्यन्वयबोधेन स्यात्। वक्त्रा व्यवहितो हरिनमिति ज्ञातो व्यवहितोपस्थापनेऽप्यन्यत्वाभावात्। विशेषदर्शनात्। किंत्वेकपदानन्तरमित्यव्यवधाने प्रतियोगयवरूपं वाच्यं। तथात्वे कपदोपस्थाप्ययोरन्वयोऽनावश्यकेनासत्त्वाभावात्। न चैवाप्रतिः। हेतौ ज्ञानाच्चनतान्वयबोधस्याद्भवितत्वादर्शनेस्त्वीकारादिति। मैवं। तदर्थोपस्थित्यनुकूलव्यापारस्य विवक्षितत्वात्। नथोत्यातिप्रसंगः। एकपदानन्तरमपरपदतात्पर्यस्यैव व्यापारत्वात्तदभावेऽपि त्वनुमित्यादिनास्योवाता। पतदेव श्लोकादौ ज्ञानार्तत्पर्यकत्वज्ञानात्तिशिष्यबोधनयोजनयात्तात्पर्यकत्वज्ञापनात्। न चमुक्तवाकादावासत्त्वाभावः। उपस्थापकव्यापारस्यैव तथाविधस्य तत्त्वात्। नन्वो नान्वय ६

॥ आसत्तिः ४

न्यथा तात्पर्यतो वा उच्चारणतो वेति कश्चिदित्यनुगमो नैवमात्रं कमनीयः। सामान्यतो यथा पक्षे
स्यनुकूलं व्यापारवत्त्वेन ज्ञानं कृत्वात् न वा तात्पर्यमि स्याव्यवधाने उच्चारणमत्यपि व्यवधाने
यत्र तत्र का गतिरिति वाच्यं। यत्र हि तात्पर्यमित्यत्र सतोप्युच्चारणस्य किंचित्करत्वेनोव्यव
हितोपस्थितत्वेनानुकूलत्वात्। अन्वयबोधानुकूलोपस्थित्यनुकूलत्वस्य विवक्षितत्वात् तत्र ४
वक्षिपरीततात्पर्योच्चारणाधीनोपस्थितेरन्वयबोधाननुकूलत्वादेतदर्थस्य वोक्तमन्वय
प्रतियोगीति। अन्यथा पदार्थत्वेन वक्तृत्वादिति दिक्। अव्यवधानं चान्वयविरोधिव्यवधानाभावः।
न चान्वययोग्यपदार्थातिरेका व्यवहितोक्ते तथात्वेनैव समलान्वयत्वे तत्त्वेनान्वयाविरोधित्वात् बो. ५७
यत्र च नानाविशेषणोच्चारणानंतरोच्चरितविशेष्यप्यन्वयबोधः तत्रैकविशेषणव्यवहिते
विशेषणांतरे तयोरन्योन्यान्वयत्वेन व्यवधानेपि तदन्वयविरोधित्वाभावेन ना २८
व्याप्तिरिति ध्येयं वस्तुतोऽव्यवहितत्वेन पदतात्पर्यमात्रस्य निः। पर्यवसितेति। उक्तवाक्ये
नाव्याप्तिरीका प्रियस्यायेति। नावेवमात्मात्रयोनान्योन्याश्रय इति वाच्यं उक्तस्वरूपास्ततो त
तनु २ दृष्टानं ज्ञानेनानुत्तवगत्तौ स्वरूपासत्तिरिति भावः। एतद्वययथाश्रुते विवक्षिते त्वन्यथाप्य
न्योन्याश्रयत्वं मनुत्तवानुकूलव्यापारांतरमनुत्तवात्। किंच व्यवहितत्वविशेषणानु

पपत्तिर्युगपदेव सर्वपदार्थविशिष्टानुत्तत्वात्। तस्मात् गैवितानि संतत्यान्वयबोधतात्पर्य
कालीत्येव माकारकथकत्वस्यैव गतार्थत्वापत्तिरिति द्रष्टव्यं प्रत्येकेति। यथा तत्र वपदस्मर
णेनायत्तं पदस्मरणाद् इति मतं तत्पदेन दृष्टान्त इति भावः। तथापीति तत्पदार्थान्तरवाक्यार्थबोध
स्यनष्टत्वात्तावत्पदार्थराशिघटितमहावाक्यार्थबोधस्यान्वयानुपपत्तेरित्यर्थ इति संप्रदा
यः। वयंतु अप्रस्तुतावयं। अप्रस्तुतावस्था कांक्षायोग्यतासत्तिमतावृत्तपदार्थघटितावांतरवाक्य
बोधः। तथा नाना विशेषणैकैकपदार्थघटितवाक्यार्थबोधे उक्तैवगतिः [illegible] राजबनस्पतिरे
वगतिरन्यगतिकत्वात् विशेषणानामन्योन्यमनाकांक्षत्वेऽयोग्यत्वे तत्परं परान्वयाभावेन तत्र
तत्कज विशेषणस्याकांक्षयोग्यविशेष्यमात्रान्वयीतया तावद्विशेषणविशेष्योभयगोचरस
मूहालंबनस्मरणावश्यकत्वादित्यर्थ इति ब्रूमः। अत एवोद्देश्यतापि भिन्नो विशेषणैकैकस्का अ
न्यथा तदनंतरताविनिवार्यैवोपलक्षकतायां तदुपन्यासवैयर्थ्यापत्तेः। अन्यथान्यत्राप्यवांतरवाक्या
र्थबोधस्थले तन्मूलकावांतरवाक्यार्थस्मृत्यैवोपपत्तेस्तावत्पदोपरस्मृतावनन्यगतिकत्वोपन्यास
विरोधात्। तस्मादिदं पर्यवसितं नाना विशेषणक विशेष्यको धस्युगपत्तावदन्वयावाधात्।
समूहालंबनस्मृतिनियमः। नावेकविशेषं विशिष्ट विशेष्यंतत्रापि विशेषणांतरधीरिति वा
च्यं एकत्र द्वयमिति त्वेवं च कीदृक्कान्वयधीतात्पर्यवाक्ये तथा प्रतीत्यरात् वाक्यार्थक्रमके

दो तज्ज्ञानं कीदृशं वा दिग्ध्रम उक्ते भ्रान्त्यादौ प्रसक्तत्वान्मानसवाक्यार्थज्ञाने ग्रन्थादौ वा वीतरवाक्या
र्थबोधनियमात् क्षमस्थले व नस्वरतया वानियमः। नहि कुलका दावित्कवाक्यत्वादिपदोपस्था
प्यवाक्यार्थस्यानुपस्थितौ अन्वयबोधो नतु तदुपस्थिति विना तत्त्वाक्यार्थबोधं विना एवं प
वतोऽस्ति मानित्यन्वयबोधे कुतस्त्यः कौशल्पानेक तो हेत्वपवर्धा इति नाक्यार्थज्ञानं वाकौ हौ न
हि बक्ति बोधमात्रे तदन्वयः। एवं च बाधस्य पात्तिकं महावाक्यार्थबोधे व्यवनो तत्त्वाक्यार्थबोधस्य
नन्वपगमे ऽन्ययनाद्यनुपपत्तिः। नन्वध्यय ने तावदेव ज्ञानं। किं तु दिने दिने किंचिदत एव क्रम
बुधनिगम
तैभान्नार्थस्य च कस्यचिदुद्वार्य योजनया बोध्यते। अन्यत्र घटमानत्वे तादृशो व नियमः। सामग्रीव
यस्य एथक् पृथक्वा वैद्यपृकन्तायामकत्र सामर्थ्यनियमेन तदुक्तया नियमात्। एवं च पदवाक्य
वादिवाक्यादावपि सत्वत्रानन्वितस्य वन्वितपक्षे ग्रन्थस्तोऽस्तिमत इति तत्समस्तपक्षव्य इति स्वं
स्युः। अन्येत्वयावृत्तिते वक्तृवचनाविच्छेदस्तावत्कारकदेवानन्वितस्य वन्वितपक्षीविच्छिन्ने च २९
न्यस्यान्वयबोधेऽपीतरवाक्यार्थबोधपूर्वकोऽन्वयबोधः। अत एव श्लोकादौ विच्छिन्नेऽपरार्द्ध
वर्त्तिपदार्थेनान्वये न केश इति वदन्ति। अत्र पदान्तरापातास्ततो संस्कारेति नानास्मरणेऽप्यन
तरस्य पुनः वकल्पनादैकपको वाक्यार्थबाधापत्तिरेव। वस्तुतः स्मरणमपि कि चित्करमाकृत्य कर्म
पिधेहि पदं द्वारान्वयबोधानुकूल द्वारपदार्थस्मृतिमन्निव्याहारवदिति वाधारोपस्थापके पद
न्याख्या एकार्थ विद्यादि विवा।तत्रैके काद्ये नेकत्वं सत्पावान्पदैक चमन्वयबोधे एकस्यैवैकत्वस्यान्वयस्तथा २

तात्पर्यक

समभिव्याहारवदिति सामान्यतोऽनुमिति विशेषानुमापकलिङ्गान्ता वा दिति स्थितो देवदत्तस्ये
ति न त्वेकत्वे धोगाद्यष्टाद्वा पवादिका अन्यथा तृतीयायाः प्रसक्तौ तत्र त्रप्रणयनानुपपत्तेरिति।
मित्रौ त्वधोगादिविषयीन कर्तृत्वं प्रकारेण बोधयति। किंतु स्वं बंधित्वेन स्वं बंध उक्तत्वं चाभवे त्यन्यदे
नञ्
तत्। तथा च कर्तृत्वं व्याप्तन्निधन्नेन कर्तृप्रकारकान्वयबोधार्थं तृतीयानियमैः इति तथास्यादित्यर्थः।
कु
अत एवानुक्तौ तात्पर्यं न इति। एतादृशितात्पर्यमेवानन्नुतपात्र योगेसाधुत्वमित्यादेरर्थः। उत्पत्ते
तो विशेष्यत्वेनान्वये तात्पर्यतादृशान्वये वतृतीया नसाधुरित्यर्थः। नन्विति या वद्धपस्थापके नि
न
बोध्यंते यावदन्वयप्रतियोग्युपस्थापकत्वेन नष्टे उक्तौ गौरवादित्यर्थः। तस्मा क्रियाकारकेति नञ्
युक्रमे तत्। पदविशेषजन्यज्ञानप्रयोजकत्वात्। पदविशेषोऽन्वयविशेषी वाच्यं स्तदपेदयान्वयवि
शेष्यतन्त्यस्य लघुत्वात्। पदार्थंतिनाविनगौरवात्। यद्वा परयुक्तं साधुत्वाय पदाध्याहारः। तदपि
नाएवमपि पदाध्याहारानियमात्साधुत्वाज्ञानस्य हेतुत्वमिति स्वयमेवानुसंधानात्। अपत्र शाद्यमकं प
अर्थवा
दघटितवाक्ये पदार्थं तत्त्वाद्यापा ताद्यं क्रियापदं स्वतेनास्ते वेतास्ति प्रायकमुक्ते यं नेस्य क्रूरं च स्तिप्राय
विषयो नियमतः पदमस्ति। न च श्रोतुस्तथा नियमाभावेऽपि दर्शनप्रायविषयपदार्थमिति राक्षसक
स्येव पदज्ञानमात्रस्य प्रयोजकत्वादिति वाच्यं। मीमांसकैः पिधेहीति लिङादितेः श्रोतुर्नैयायिकादेर
भिप्रायकपदानामनिश्चये न पदाध्याहारभावेनान्वयबोधानुपपत्तेः। न च स्त्र कोदीशत पिधेहीति
वाक्ये अर्थाध्याहारपक्षेऽपि न फलगतिरिति वाच्यं। आसो ऽक्ते निश्चयं विना ध्याहारकल्पनायोरकल्प

४ अन्वया दिसमभिव्याहृतपदमेवेतिदेन्नवि १ ~प्यसाध्विति वाच्यम्॥२ प॰ त्रा॰

त्वेनेष्टापत्तिः। अपि च यत्र पदान्तरं विनापि साधुत्वं यथा घट इति विशेष्यपदं विशेषणपदाध्या
हारेऽपि तस्माद्विशेषणोपस्थितिमात्रेणान्वयबोधोपपत्तेः। न च तत्र मानविजातीयविशेष
णपदं विनापि विशेष्यपदमप्रयुक्तं गतमिति लाघवी दृष्टस्वर्गयोरन्तेष्टान्वयबुद्धिर्भवेदप्या
ण्त्वेनव्यभिचारादिति। अत्र ब्रूमः। पदविशेषेणान्वयविरोधित्वमेव कारणं विशेषाप
त्तेः। अन्वयविरोधित्वं तावच्छेदकाप्रतीतावन्वयविरोधिप्रतीतेः। न चान्वयबोधकता अन५
वच्छेदकं तत्प्रयुक्तं च्यादन्यत्तद्विरोधित्वं नाम। तस्मादुक्ततया दिसमभिव्याहृतत्वमेव
विशेषः। ननु यदनुभावकं तद्विलक्षणतया दिसमभिव्याहृतपदत्वेन वृत्त्या पस्थाप्यार्थान्वितशक्त्यनु
पस्थापितस्वार्थानुभवजनकत्वात्। अन्यथा तात्पर्यमात्रादेव निर्वाहे वृत्तिकल्पनापि न स्या
त्। तात्पर्यस्यावश्यकत्वात्। किं च वृत्त्यनुपस्थापितस्यापि शाब्दान्वयबोधविषयत्वं यदि तदा
काशादिपदानां शक्त्यादिकल्पना न स्यात्। समवायसंबन्धेन स्वार्थोपस्थानेनेतरपदैस्तेषा ३०
न्वयबोधसंभवात्। अपि च पदप्युक्तं मीमांसकेनेत्यादि। तदपि तुच्छं। युक्तया पदस्यैवान्वयबोधो
पयोग्युपस्थितिहेतुत्वेनानुकूलोपस्थापकत्वेन सामान्यतोऽपि वस्तुतः शाब्दस्य पदाविष
यत्वात्। विशिष्टशाब्दविषये सामान्यतस्तथाभावात्। न च पदत्वेन तथा नाना नावश्यमिति
न्वयबोधार

त्वये कथमेवमिति वाच्यम्। समानप्रकारकविरोधिज्ञानस्य प्रतिबन्धकतया पदजन्योपस्थि
तिरवश्यं नियामकेति निश्चयोऽपि वस्तुगत्या तस्या एव तथाभावे विशिष्यत्वेनान्वयबोधा
नुकूलोपस्थितित्वेन तस्या एवाभिप्रायविषयत्वात्। न चैवमन्यथा यौक्तिके। विधेहीति पदे
न्यापकोपस्थितिरन्वयबोधाङ्गमिति निश्चितो मीमांसकस्य पदाध्याहाराभावे ऽन्वयबो
धो न स्यादिति वेतन। इदं विधेहि पदमितरान्वयबोधानुकूलसमभिव्याहारवदित्याका
रिकाया अनुमितेरवपदगौरवात्। पदादन्यस्योपस्थितिकृयुत्तया तथाभावात्। पदत्वेन ज्ञान
स्य किंचित्कारत्वात्। तदर्थज्ञापकत्वेन ज्ञानस्यैव वस्तुनो प्राधान्यरोधे नार्थोपस्थापकत्वात्।
तदर्थमेव यथान्यत्र पदस्य वेदनानुसरणात्। न चोक्तप्रकारेण पदज्ञानेऽपि न शक्तिधीरिति वाच्यं।
शक्तेरपि हि अन्वयप्रयोजकसंबन्धत्वेन ज्ञाने तत्रान्तरीयकज्ञानत्वेनेति वक्ष्यते। तथा शक
तेऽपि न काचिदनुपपत्तिरिति दिक्। वस्तुतः शक्तिर्यत्र ज्ञाता तत्पदज्ञानमेव पदार्थस्मरण
व्यापारकमनुभावकं न तु शक्तिधीरपि। तदानीं पदार्थोपस्थापिका अनुभाविकावेत्यग्रे
वक्ष्यते इत्यपरमणीयं॥ ॥ एवं कारणं परं कार्यमिति पर पदार्थालोचनयाशाक्यनिक्षेपति
नेति पदार्थेतिता यथा घटपटादिपरमित्यव्ययकारापत्तिरिति भावः। तच्छुधा। तदनु

वेत्यर्थः। अत्रैव तत्प्रतिपाद्यकत्वं प्रतिपत्तिसामान्यपरमित्यपौनरुक्त्यं। ननु तत्प्रतिपाद्य-
कत्वं तत्प्रतिपादनानुकूलवक्तृव्यापारविषयत्वं न तु प्रतिपत्तिजनकत्वमात्रं मतं तत एव न प्र-
तिपादकत्वमुक्तं। नाद्येवमयोग्याश्रयावकाश इत्यस्वरसात् दोषांतरमाह। अशक्येति गंगा-
दिवाक्यं तथा यत्र प्रसादिवाक्ये प्रवृत्तिपरं वाक्यमिति व्यवहारविरोध इति भावः। लाक्ष-
णिकस्येति। गंगापदेन तटस्मरणं न तीरस्मरणं। न तु तीरप्रतिपादनानुकूलो गंगाप-
देन संबंध इति भावः। ननु नोक्तप्रकारेण तीरस्मृतिर्न स्यात्पदार्थवैविक्त्यर्थान्वयानु-
पपत्तेर्वक्ष्यमाणत्वात्। तथा लाक्षणिकस्य स्वार्थाविनाभाव एव लक्षणं वप्रतिपाद्यकस्यानु-
कूलः संबंधः इत्याशंकते अथेति। अथेति ननु तत्सम्यावच्छिन्नत्वप्रकारस्ताध्याप्यरूपाय एवेत्य३
दोषांतरमाह। गंगेति मुख्ये बाधे इत्यक्षणलक्षणे। स्वार्थाविनाभूतयोग्यत्वे इत्यपि द्रष्टव्यौ।
तेन मत्स्यादिप्रसंगो बाधितो न वेत्यन्यथा परिहारन्यूनतापत्तेरिति। ननु प्रतिपत्त्यनु-
कूलसंबंधत्वसामान्यतस्तात्पर्यविषयसंबंधो द्वेधा। शक्तिर्मुख्यबोधकान्यस्वार्थाविना ३१
भावश्चेति तत्कथं तद्गत्याघतो दोषांतरमाह। नस्यादिति। अयुक्तः परप्रतिपत्तिविषयोत्प-
तौ न तु जनितो योनिश्चयोऽनुरोधतः। ननु वक्तुरिच्छा पदजन्यप्रत्युगपद्बोधे तत्रोभयोरे-

कदाचनुभवे सत्त्वदुरितादिति तन्निर्धातोत्तरज्येतेत्यनवस्था। नानेति। सत्त्वदुरितस्य फलत्वप्रत्या-
यकत्वव्युत्पत्तेरिति नियमनिश्चये विशेषदर्शनादेकदानेकप्रत्ययेण वक्तुरिच्छा। तत्तयानुभावने-
च्छामात्रस्य क्रमिकानुभवस्यामेव निर्वाहे इत्यावृत्तिर वक्तव्यतेत्यत्र च व्युत्पत्तेरेकदोच्चारण
एकैकमात्रानुभवजनकत्वकल्पनात् अत एव यत्रैकोच्चारण एव नानार्थानुभवजननं तदैकदर्शनात
त्रैकदोच्चारणे नानार्थानुभवजननव्युत्पत्तिनिश्चयादत्रैव नानार्थानुभवो नावृत्तिः। करणे
कर्त्रादिशक्तं तृतीयाविभक्तौ सूर्याचंद्रमसोर्नयवादि पुष्पवंतादिपदे एतत् स्फुटं। व्युत्पत्तिवै-
चित्र्येणास्तत्वेनोभयत्रत्यायनात् न वोभयानुभावनेच्छा वक्त्रैवाप्येपदितदेकदेवेत्यवश्य-
मभिप्राय आवृत्तौ वाक्यभेदापत्तेरेकवाक्यादिति भावः। पूर्वोक्तदर्शने नयुगपदनुभवेच्छायाए-
कत्रैकवाक्यानुभावने तादृशेच्छाविरहादिति भावः। एकत्रोच्चारणएकस्मिन्वाक्ये। नन्विदं युग-
पदिभावथानुभावयेति वक्तिच्छायामावृत्तिकल्पकमेव नास्तीति युगपद्युभयानुभावनेच्छा तु
तत्सामग्री कतया लक्षणापि कुर्वद्रूपः। इष्टं वा न त्वात्रौ बोधयत्वित्यपि प्रायोऽपि तथा। आवृत्तौ वा-
क्यभेदात्। नवोक्तविशेषदर्शनादेवतादृशेच्छावक्तुरस्तु नाविलेति वाच्यं। सूत्रादिस्नीशोकार्ष्ण-
स्य तत्र इच्छादर्शनेन बाधितेपीच्छार्थत्वात् विशेषदर्शनस्यासावैत्रिकत्वाद्य। वस्तुतस्तु विशे-
षदर्शनमेव नएकत्रोच्चारणएकामुभावकत्वेऽपि नचैकमात्रानुभावकत्वं कल्प्यतावात्।

गौरवाद्य। कस्यचित्तथाव्युत्पन्नावपि न सकृदुच्चरितादित्यादिनियमः। अतोऽस्य तथात्वादेवं
वेदस्तु युक्त्या व्युत्पत्तिरवगते तादृशीतदावृत्तिरिच्छायां यौगपद्यासंभवेऽशोपीभावश्चाविमिदं
वाक्योच्चारणं बोधयति चेति क्रमाक्रमान्यतरागत्वे श्रोतृत्वाय मात्राप्यनावृत्तिकल्पनयु
क्तातिप्रायस्थले यद्युगपदनुत्तवक्तासामग्रीसमावेशादिति मन्तव्यमित्यादि। अन्यत्र सूक्ष्मदृष्टिः।
एकवाक्योत्पन्नाविनयोगपद्योत्पन्नाविनवायादिविशेषदर्शनार्थं विश्रोतृत्राय तत्तदाभासु
तद्युत्पत्तुक्तनिदृत्तिस्पायात्। एकोच्चारणं तत्ताविनतुस्यादे वाकुतिच्छायाऽनियमातु त
दत्तत्त्वविनापि व्यक्तिप्रायस्वीकारे तदावृत्तिरपि नकृतास्यादित्याशयः। नन्वावृत्तिकल्प
कतात्पर्यमिति। सत्यं परं अयुगपदनुत्तवेसाभाव्ये वन शाब्दस्यैकानुत्तवजनकत्वस्वना
वचादित्यतआह। तएव न शाब्दस्वत्ता योग्यतात्पर्यग्रहमात्रापेक्षेत्यत एव कुष्यवं
त्वादिपदेऽन्यपरेवृत्तिरिति भावः। नतु सामग्री तोऽस्य मेव न एकमात्रानुत्तवजनकत्वस्व ३२
नावच्चान्यवत्तुष्यवृन्तादिपदेव्यभिचारः व्युत्पत्तिवैचित्र्येण विशेषणादित्यतआह प्रथ
ममिति। तस्मादिदिति गमकत्वावाकुत्तयो मध्याने वास्या द्वचावृत्तिरिति। न तादृशा स्वता
वच्छेदिरिति भावः। अथेति। अशातः मिदस्मा न वारणायविवादपदमिति। एकमात्रानुत्ता
वकत्वेबोधजनकत्वादीनामप्यनुत्तवान्। इत्येकशक्तिविषयमिति विशेषणं। तेनैकशक्ति

अतएवेति

श्रु४

विषयस्यैकानुत्तवकत्वं जन्यते एकशक्तिविषयकत्वावच्छिन्नस्यैकत्वेन विवक्षितत्वात् एकपदोच्चा
रणत्वात्। एकोच्चारणं तत्ताविनानार्थशक्तिकैकपदोच्चारणत्वात्। तेनादिस्तत्त्वे पदे व्यभिचा
र इति भावः। नन्वेकमात्रानुत्तावकत्वमनुत्तावकत्वमन्यपरे अशातो बाधादित्यतआह यद्य
ति। सुकीयशाक्तांतरविषयानुत्तावकत्वे तात्पर्यं। यस्यास्तु तेजरं पदार्थान्वितस्वार्थानुत्ताव
कत्वोद्बाधमपत्तेः। अतएव पदत्वादित्यत्र घटादिपदे व्यभिचारान्नानार्थत्वादिति हेतु युक्तः। तप
थोक्तनानार्थस्य नानार्थत्वादिति। निरूपाधिबाधनवकाशादाष सामग्रीति। ननु यद्य
नादृशस्थले यद्येकादिवान्वयधीं तस्यैकवाक्यतापत्तिः निर्णेनैवाक्यत्वेदादित्यत आह। वा
क्येति। प्राथम्यैकिंवाक्यजन्दणादितिभावः। गमेति। ननु शाक्ययोरेकदानुत्तवेविशाक्यजन्दणयोः
कथमेव मनुपपत्तिः धीविलम्बेन जन्योपाधिरिति विलम्बितत्वादिति। मैवं। शाक्योपस्थितौ तदन्व
यानुपपत्तौ जन्यतात्पर्यग्रहकाले शाक्योपितात्पर्यग्रहस्तत्वात एवोपमस्यावितिस्तमुदितस्य
जनान्वयानुपपत्त्योन्तयोरुक्तयान्वयान्वयधीसत्त्वात्। एवं वस्तेतद उच्चरितादित्यादिनियमो
विलक्ष्येत। नयान्वयानुत्तवकेचानावगत्याकांक्षेति जनितानुत्तवस्याकांक्षाविरहानुत्तवा
तरामिति वाच्यं। तात्पर्यविषयान्वयानुत्तावकत्वावगत्या आकांक्षायास्तत्रापि स्वत्वादिति। मैवं।
सामग्रीसत्वे इष्टापत्तेरन्यथा तदन्वाबादवतदन्वावहतिदिक्। एवं वस्त्रथमोच्चारणस्य पर्यवसि
तमेतदेवयदनुत्तवान्तरजननकालेस्वतः परतोवाविश्वसामग्रीकत्वं। ननु जनितान्वयबोधतयानिया

× मध्यमपकतात्पर्यानिर्वाच्यमित्यत आह । नादिति । लाघवादितिभावः । मीमांसकानुवंकृथंतदेव धारणं
कांसर्वंतु नयोस्तात्पर्यविषयत्वेएकानुत्तवमित्याद्यप्या कौ शास्त्रत्वात् एकदेशास्तिद्धोसमुदायासि
द्धेएकशानासिद्धान्तु नवशानसिद्धौतु नयशानसिद्धेरितिदिक् । यथेतिस्वमते दृष्टांतः । ननु
स्वतंत्रतदितरयोरितरत्वंतत्परत्वंकथमित्यत आह । अनादीति । नन्वश्चारणाद्यनादित्वं दृष्टान्तेन तत्
त्पर्यादिनादित्वं व्युत्पाद्यते । तदेवनास्तीतिशंकते । अथेति । तथा वोच्चारणत्वादित्वे अर्थोपि
मेवतात्पर्यमनादित्वमितिभावः । अनुपपन्नेति । पक्षतावच्छेदकापरिचये किंसाध्यमानाधिकर
ण्येसाध्यंसिद्ध्येदितिभावः । पुराणं पंचमोवेद इत्यादिवेदप्रयोगादर्शनात् । सिद्धसाधनं मान्त्वि
त्यत आह । मुख्येति । अनुगतिप्रवृत्तिनिमित्ताज्ञाने मुख्यामुख्यविभागानुपपत्तेरित्यर्थः ।
ननु माध्यंदिनादिसमुदायोऽस्त्वनुपक्षइत्यत आह । समुदायस्येति । स्वर्गेशब्दतदुपजीवि
प्रमाणातिरिक्तप्रमाणकत्वप्रमित्यविषयार्थकत्वमित्यर्थः । अन्यथा आदिशब्दानिवेशना
दितिभावः । तदेतिपक्षावच्छेदकत्वानानंतरं अनुमानावतारादितिभावः । विवादे विप्रतिप
त्तिः । नन्वक्तधर्माविच्छेदेनैव विवादत्वमास्तामित्यत आह । नारेतेति । तथा च तत्राप्येवं विवादप
त्तेः । अनतिप्रसक्तस्यैवावच्छेदकत्वादितिभावः । गौरवतादवापि विवादस्यतत्वादित्यर्थः । तथा 33
त्यनित्यत्वेसत्वात् । अंशतः सिद्धसाधनस्यविवादादेवभावात् । विवादाभावेतसाधारणपक्षे
नादितिमाध्यं विकल्प्य दूषयति । किंवेति । नापीति साध्यमुच्चारणविषयत्वेनेत्यर्थः । ननुसादित्वं न
प्रागभावप्रतियोगित्वं अपितु सजातीयध्वंसाव्याप्यप्रागभावप्रतियोगित्वमित्याशंक्य निषेधति ।

प.श.

Dr BHAU DAJI

नापीतिप्रथमानेतितथा च वाक्यत्वं तत्रैवानैकांतइतिभावः । तज्जातीयमितिसाध्यमित्यर्थः । नादीति ।
ननुस्वतंत्रप्रतीतं यदिति हृत्तिधर्मविशेषकं वनेदं नस्वतंत्रप्रणीतमित्युक्तं भवति । स्वतंत्रेणव्यपदेशात् प्रा
धान्येनेति । प्रायादिति । व्यासस्य न ममेतिव्यपदेशोनस्यादित्यर्थः । नन्वक्तं नस्वातंत्र्यमपि सजातीयो
च्चारणानपेक्षोच्चारितज्जातीयत्वं साध्यंयदीयं तादृशानुच्चारणं तेनव्यपदेशोऽस्त्वेवनियामकमित्यत आ
ह । स्वातंत्र्यमिति । तद्व्यक्तिवाच्यविच्छिन्नोच्चारणानपेक्षत्वेसमानानुपूर्वीकोच्चारणावच्छिन्नानपेक्षत्वेनस्यापि
नन्वक्तं वर्णनत्तु जातीयत्वमपिवानुपूर्वीविशेष इति । प्रकृते दोषान्तरमाह । किंवेति । नादेति । अध्ययन
नादिपरंपरविवर्तितस्तादृशस्यभावात् । निष्ठार्थस्यक्तत्वादित्यर्थः । अथेति । वेदसजातीयपदः स्वतंत्रत्वत
त्वेसाध्यंतद्विस्वतंत्रपुरुषप्रणीतत्वमित्यर्थः । शब्देति । शब्दतदुपजीविप्रमाणान्यज्ञानार्थज्ञानो
पजीवितत्त्वाविनोत्पत्तिः । तात्पर्यप्रमाणस्य मतिरिक्तं यत्प्रमाणं तदन्यप्रमितिविषयार्थकत्वेसतीत्यर्थः । ते
नप्रत्यक्षशब्दानुपजीव्यनुमानादिविषयकलौकिकशब्दव्यावृत्तिः । न च प्रथमप्रमाणपदावैयर्थ्यं ।
प्रामाण्यार्थेपदशब्दे वाक्यार्थज्ञानमुपजीवीत्यर्थः । लक्षणार्थेतदुपादानात् । अन्यथा शब्दजन्यप्र
त्यक्षादिस्थलेकाद्यघटितयाद्युक्तरादिविषयार्थकलौकिकवाक्यातिव्याप्तेरपरिहारात् प्रत्यासत्त
रपरासाधारणपेक्षामात्रशरीरस्वाद्युपजीवितायां । न च कुर्व्यात्क्रियमाणं प्रामाण्यार्थकत्वं वि
च्छिन्नमपेक्षतो अपदातेन वेदोपजीविप्रमाणं प्रामाण्यार्थमपि वेदात्र त्रयोपजीवितायां वाक्या
र्थपर्यंतभवनं प्रत्यक्षेणावेत्रशब्दं श्रुत्वा वेत्रंशब्दायत इत्यादिप्रयुक्तवाक्यातिव्याप्तिवारणाय

तस्य शाब्दप्रत्यक्षस्य जनकप्रमाणमात्रागम्यार्थकत्वात्। तत्र तज्जन्यवाक्यार्थज्ञानोपजीवि-
प्रमाणविषयत्वात्र्थस्य। अत एव शाब्दपदमप्यर्थवत् अन्यथा शाब्दस्यापि प्रमाणस्य शाब्दगोचर-
ज्ञानोपजीव्यत्वेन शाब्दोपजीवितया तत्पृथगुपादानानुपपत्तेः। नाप्येवमप्यतिव्याप्तिः वेदवा-
क्यादयमर्थो ज्ञातव्य इत्यादिवाक्यानां यत्र शाब्दजन्यवाक्यार्थज्ञानं विनापि तद्वाक्यादिति वाच्यं
तत्र शाब्दजन्यवाक्यार्थज्ञानस्यापेक्षितावाक्यार्थज्ञानमात्रेण तादृशवाक्यात् तदुपजीवित्वा-
त्। यद्वा शाब्दोपजीवि तत्समानविषयकशाब्दजन्यज्ञानसापेक्षता। अत एव न रुद्राद्याव-
तिप्रसङ्गः। एवमपि प्रमाणपदोपादानं तदर्थमेव। न हि स्वार्थयागादिजन्योऽस्माज्जन्यत्वेऽस्ति जन्य-
त्वादित्यादिलिङ्गं। स्वसमानाधिकरणशाब्दमुपजीव्य प्रवृत्तस्य लिङ्गप्रमाजनने नाप्येवं योगजप्रत्यक्षविष-
यत्वाद्देश प्रसङ्ग इति वा। तस्य योग्यविध्यपदेशकत्वशाब्दोपजीवि विशिष्टपदानुपजीवित्वादि- वेपि
ति वाच्यं। अग्रिमप्रमाणपदेनैव तद्वारणात्। न हि योगिप्रत्यक्षे शाब्दतत्समानविषयकशाब्दोप- ३४
जीवित्वमतिरिक्तं प्रमाणजनकमस्ति। योगजधर्मस्य प्रमाणधर्मव्याप्यत्वात् तत्प्रमाणत्वात्। मन-
स्त्वसाधारणत्वात्। शाब्दतच्चोपजीविप्रमाणातिरिक्तमनोजन्यतद्बुद्ध्यतिरिक्तत्वेनिरस्तेन व-
वारणाय साधारणशरीरात्मादिवारणाय चातिमप्रमाणपदस्यासाधारणकारणपरत्वात्। न
च योगिप्रत्यक्षे योगजधर्मादिन्यदसाधारणमस्ति। अत एवाग्रिमप्रमाणमितिपदमप्यर्थ-

वत्। शाब्दतदुपजीविप्रमाणातिरिक्तासाधारणकृतिसाधारणजन्यस्मृतिविषयार्थकत्वेना-
नवधारकत्वात्। विशिष्टज्ञानादेः स्मृतिकरणस्य प्रमाणत्वाभावेन विशिष्टातिरिक्तत्वात्। स्मृ-
तिजन्यप्रमितिरननुभवत्वात्। अनुभवपदार्थत्वाच्च प्रमितिपदस्य। अत एव ज्ञानजन्यकरणत्वाभावि-
प्रसङ्गो वारितः। तत्र ज्ञानस्य प्रत्यासत्तित्वात्। मनसः साधारणत्वाद् दाण्यानीयरायावेदोपजी-
विन्वाद्य सामान्यलक्षणा यदि बहिरिन्द्रियप्रत्यासत्तिरपि तदा स्वजन्यज्ञानसमानप्रकारक-
त्वेन प्रमितिर्विशेष्या। न हि प्रमेयत्वादिना तज्जन्याधीर्वैदिकस्य प्रमितिसमानप्रकारा। न च स्वा-
साधनत्वप्रकारिका सा वेदानुपजीविप्रमाणजन्या, साधारणकरणजन्या मनोमात्रकरण-
जन्यत्वात्। न च वेदव्याख्याने वक्तृतेऽतिव्याप्तिः वेदाः केन वित् व्याख्याता महाजनपरिगृहीतत्वा-
दित्यादीनां तदुपजीव्यातिरिक्तप्रमाणत्वात्। अर्थपदस्य तात्पर्यविषयपरतया व्याख्यातस्य वेद-
तदनुबोध्यबोधकता वतात्पर्यकत्वात्। नाप्येवं वेदार्थस्य तज्ज्ञो यश्चोदयस्तेन वः स्वसमानप्र-
कारकत्वेनैव विधारणात्। न हि वेदतद्व्याख्यानयोस्तुल्यप्रकारकधीजनकत्वमन्ततोऽनुप-
पत्तेः। अत एव संकेतव्याख्यानवाक्येऽप्यनतिप्रसङ्गः। तदर्थस्य तदुत्तरजनिप्रमाणागम्य-
त्वात्। न चायुर्वेदादौ दृष्टार्थे व्याप्तिस्तस्य परमतेऽवेदत्वेनोत्तरयमित्या दृष्टार्थकवेदस्य प-
दत्वात्। एतावच्छेदसमानार्थकस्मृत्यादेरगतमत आह शाब्दजन्येति। शाब्दजन्यज्ञानाजन्यत्वो-

१ परिगृहीतार्थकत्वात् प्रमाणम् - एतत्फलकत्वापो ४
१ तत्राप्यर्थवादादेः । सत्यं ते मिव नावार्थत्वाद् नर्थकत्वा [illegible]

कृत आधुनिकवेदे व्याप्तिरिति वाक्यार्थपदोपादानं । न च स्मृतेस्तथापीति वाच्यं । वाक्यार्थज्ञानस्य १
हेतुत्वात् । तद्भिन्नापि सजातीयश्रावणत्वाद्यावेदकजननात् । नावेदं शब्दपदत्यागेऽन्यज्ञाना
जन्यत्वे वक्तुं । अस्मन्मते सत्यं तद्विशेषणवैयर्थ्यं तु । तन्मते व्यावृत्त्या प्रसिद्धेः । अजन्यज्ञाना
प्रसिद्धिदशायां प्रमाणप्रमाणशब्दजन्यज्ञानाजन्यत्वस्य [illegible] ग्रहणादतो एव पौरुषेयत्वानुमा
नात् वाऽजन्यज्ञानासिद्धेः । न च वेदसमानार्थकक्रमोक्तशुकवाक्यातिव्याप्तिः । स्वविजातीय
शब्देन वाक्यार्थज्ञानाजनकत्वविवक्षायां तु वाक्यार्थपदवैयर्थ्यादिति वाच्यं प्रमाण शब्दत्वेन
वारणात् । तस्यानर्थकत्वात् । तस्य [illegible] जनकं परिगृहीत दृष्टार्थविषयत्वयोरपीति निष्काप्यनु
पपत्तिः । न चैवं [illegible] पदवैयर्थ्यं दृष्टार्थकपुराणादिव्यावर्तनात् । न च स्वाध्यायोऽध्येतव्य
इति विरोधः [illegible] स्वदेशे तु वाच्यं एतस्योतय मतपक्षतावच्छेदकत्वात् । स्वरूपे दृ
ष्टार्थकेश्वरवाक्यं च मन्वादिवाक्यं तु पूर्वाक्त्वादि परेषां मते वच्छेदेन वाधादिति । वस्तुतः स
त्वेतस्य स्मृत्यादिसाधारण्यं प्रागुक्तं वारणीयं तद्वारणं च शब्दजन्यवाक्यार्थज्ञानजन्य प्रमा ३५
णत्वव त्वयातेन वेदस्य प्रामाण्यमाश्वरस्य त्वदुक्तजनकत्वेन शब्दत्वस्य विजातीयानुपूर्वीकस्य
प्रामाण्यं शब्दजन्य वाक्यार्थज्ञान जन्यत्वेन । तथा च शब्दजन्य वाक्यार्थज्ञानजन्यत्वं च प्रयुक्तत्वा
वेद

अथ वेति प्रमाणेति १

माण्यत्वावच्छेदके । तद्विजातीय पदैन तदर्थकशब्दत्वं तच्छून्यत्वं विवक्षितं । शब्द पदं च तादृश
वाक्यान्तरपरं । तेन वेदे शस्यापि वेदत्वात् तत्रापि स्मृत्यादेरध्ययन बाधो नेत्यते । अन्तरं
वचारोवेदाकृति [illegible] अन्यथास्तु मुदाय वृत्तित्वे वेदस्य तद्विरोधवृत्तित्वं वक्तुमुक्तं सजा
तीयेति । समानजातीयानुपूर्वीशब्दोच्चारणानपेक्षोच्चारणविषय जातीयत्वमित्यर्थः । आद्ये
ति । निष्ठार्थस्वत्वविवक्षितत्वादित्यर्थः । ननु तज्जातीयत्वं न तदवृत्तिधर्मवत्त्वं इति धर्मान्तरेणापि
दृष्टासाधनत्वं कथं धर्मपक्षकत्वेनानुमानमाप्ते । सहाजनपरिग्रहास्य तावच्छेदकेत्यर्थः । महा
जनपरिग्रहत्वं प्रकारेणाधारणाधारणानुष्ठानादिरित्यर्थः । तु सूरि ते चौध्यापि वारोमस्तूदिति वाक्य
धर्मविशेषणे तावन्मात्रं वेदानीतनवेदावानेकीर्तिमित्यत्र नयमनुपात्तमिति तावः । तेन प्रमाण
तावच्छेदकत्वं यदि प्रमाणवृत्तित्वं तदेदानीतनवेदत्वं यदि तदवच्छिन्नवृत्तीजनकत्वं तदा योग्य
वाक्यत्वे व्यभिचारः । प्रमाणशब्दत्वमेव वेदत्वमिति । तस्यैव तदनवच्छेदकत्वादपि दोषत्वेति दूषण
मजन्यकत्वमतीतिद्रष्टव्यो ननु तेषामप्यदकत्वेन त्रैस्वादिग्रन्थानेकान्तिकत्वं परमतेस्यात्तस्यैदे
अमतिस्वाध्ययस्तावदेवेलो विदूषकं इति प्रमाणान्तरमात्रतादृशोऽपि । नेदं पारिभाषिकमित्याह
तवापीति । गुर्विति । फलपक्षे कथन मध्ययनपूर्वकत्वमात्रादेवेष्टसिद्धेरित्यवधेयं । ननु स्वयं
रचितगवानित्यादिवाक्यं नित्यतां वेदस्य प्रतिपादय

त्स्या१ क्र२ प्रबलो

बाधकस्यादित्यादौ स्वयमूहनीयमिति। यथोदुम्बरीं स्पृष्ट्वोद्गायेदिति प्रत्यक्षश्रुतिविरोधे नौदुम्बरीं सर्वा
दुम्बरीवेष्टयितव्येति स्मृतेर्यथा स्मृतेर्नानुवादः (बाधः) कल्प्यते स्मृतेर्मूलभूतस्मृतिकल्पितस्य प्रामाण्या
याः प्रत्यक्षवेदविरोधेन मूलवेदानुवादानुमानात् प्रामाण्यनिश्चयानुपपत्तेरुपपत्तिरित्यपीति भावः। नि
त्येति। नित्यतायां निर्दोषत्वेन प्रामाण्यापत्तेरिति। निर्दोषत्वहेतुतया नित्यत्वं बौद्धो न तु प्रामाण्य
हेतुत्वेन वलौकिकवाक्यातिव्याप्तेः। तथा हीति। वस्तुतः कृत्यत्वे (?) ति स्वसाधनकारणस्य
समवेतत्वेऽस्तीत्यस्य समवायेऽस्तीत्यर्थः। तेन समवायसंबंधसमानाधिकरणोत्पत्तिम
त्त्वं लभ्यते। अन्यथा समवायप्रतियोगित्व समानाधिकरणोत्पत्तियोगित्वविशेषणवैयर्थ्या
पत्तेः। न या समनन्तरोक्तत्वादि समवायवत्तया शब्दहेतुत्वेपि कथं स्वपरमते हेतुसिद्धिरि
ति वाच्यं स्वाद्युत्पादौ नां तन्मते तत्र समवायात् उत्पत्तिरत्र स्वसमानकालपदार्थध्वंसाना
॥ धार समयमात्रे निर्वाच्या अन्यथा तादृशसमयसंबंध हेतुबलात्ते व्यर्थविशेषणता। ३६
वस्तु तस्ता दृशसमयसंबंधपरमेवोत्पत्तिपदं। समवायेन तत्र त्वत्तेरित्येव हेतुः। कथायां धूमा
दित्यवप्रयोज्यं मत्तुपो व्यर्थत्वादिति प्रागेव व्यवस्थापनादिति। ननूत्पत्तिमत्त्वं समानका
लपदार्थप्रतियोगिकध्वंसानाधारसमयसंबंधित्वं वस्तुतिमात्रपदीकारेण यस्मशब्देनागामि
ध्वंसदेशादिति प्रागसत्त्वप्रतियोगित्वं वाच्यं तत्र कदेशिनः समानमात्रं कृतनिषेधति। यच्चेति। सा

x यावद्ध्वंसैकप्रतियोगिकं१

वेति। तेषां ध्वंसभिन्नस्यानुत्पत्तिकत्वेन न दृष्टान्ते त्यादेर्विशेषणवैयर्थ्यमादिति भावः। प्रधानेति। मी
मांसको ननु शेषमादिति भावः। तदुपनीतिं न च तदुपनयपर्यवसानशक्तिरेक (?) एव निष्कृष्ट
तिविशेष्यतावच्छेदकताश्रौत्र धीविशिष्ट इतिवाच्यं वीचीतरंगन्यायेन नौ (?) वर्णान्तरह
वर्णघटितसंबंधेन विशेषणतानोत्पत्तिरिति यथा (?) पूर्वविशेषणविशिष्टधीसामग्र्याव
तत्पा (?) त्वादिति भावः। तारत्वमंदत्वादीति। नवाम्यूनानतिरिक्तवृत्तिजातिरुद्वयस्यासत्त्वान्ने
यं शंका तारत्वमंदत्वयोरस्तेदृशेति धर्मयोश्चत्तेऽदित्यग्रे वक्ष्यमाणत्वात्। एकप्रतियोगिकता
रत्वं तत्प्रतियोगिकं मंदत्वं विरुद्धं तारत्वं तदेवापरप्रतियोगिकं मंदत्वमित्यग्रे व्याप्तमिति भावः।
अनन्येति। न चानन्यथासिद्धत्वे प्रमाणत्वे तथा च प्रमाकल्पप्रत्यक्षे तत्त्वस्यार्थः। तथा च विनिग
मनाभावात्। प्रमाप्रत्यक्षयोर्वैपरीत्यमेव न कुतः इति वाच्यं (कल्पना) उभयथा प्रामाण्ये कथा
प्रत्यक्षत्वमात्रकल्पनालाघवस्यैव विनिगमकत्वादिति भावः। स्पर्शाश्रयेति (?)
गुणमात्रपुरस्कारेणेन्द्रियप्रवृत्तेरिति भावः। अवाय्यवीयत्वेनेति। अवाय्यवीयत्वबहिरिन्द्रिये
त्यर्थः। तेन मनसि व्यभिचारः। वायुमात्रेति। सत्तादिग्राहकतया व्यभिचारः स्यादिति मात्रपदोपा
दानमिति भावः। वायुधर्मवायुमात्रधर्मादित्यर्थः। अन्यथा सत्तादावतिव्याप्तिरिति भावः। नस्त्र वणे
ति। नस्त्र वर्णमात्रग्राह्य धर्मोऽथ इति न बाधो वायोर्द्रव्यत्वादिति भावः। ननु तारत्वादि कज्जाति वि

इता१ मैबादि२

=रूपादिसाधारणं सकलं ज्ञातमिति लक्षणातिप्रसंगवारणायेत्यर्थः। २
शेषस्तस्य राद्धस्पृत्तिवेपि वायुत्वे जातौ मानाभावस्पष्ठमिति तस्य घबाल देवास्तु। ननु स्पर्श्यापि वेजात्यंतम्
मित्यत एव बाधकाभावाद्रोपदस्य स्फयेदोषोदरमादी प्रथमत इति। स्मर्यमाणारोपे वेद श्ययादस्य विशि
ष्टधर्मधीस्मारितारोप्यस्य ति हेतुरिति प्रथमं याक्रयक्यादिविशिष्टत्वस्थ धीमात्रं ननु रजतत्व
विशिष्टधीयथा तथेदापि सत्यादिति ज्ञानसजातीये ति। स्वाश्रयसजातीयेत्यर्थः। अत्र स्फुरणा
दिसाधारणाकार प्रतिबंधकतया सजातीयत्वपदं गुणत्वं व्याप्यजात्या जात्यस्य विवक्षितत्वात्। प्र
तिबंधकत्वमात्रेव तत्तेफलोपधान प्राप्तौ बुभुत्सावशान्यदराद्ध्येयस्मरणे तार राद्धस्या प्रति
बंधकतया तत्साधारणानुगतमतिर्नलिंग्येते। तदवच्छेदकत्वमुक्तं। तस्यार्थं दबुभुत्सयोतं क्रिम
पा प्रतिबंधकीत्वं तस्यापि प्रतिबंधकतावच्छेदकत्वात्। अनुपहितफलस्यापि योग्यत्वात् तुस्य
इति पदं रूपादिसाधारणं मनुगतमतिप्रसंगवारणायं बुभुत्सामीदृशीमादाय मंदेपि भान्य वायुस्पर्शं
दनुगतमतिरिति जातिग्रहणे मिति तावः। वाच्छिन्नत्वात्। प्रतिबंधकसंबंधस्येव ज्ञानत्वात्। संर्न॰
संयोगेवेति प्रौढिवादमात्रं नानात्वेप्यनुगततारस्वं प्रत्ययप्रसंगस्याथ घटादिति मनास्तितस्य ३१
प्रत्यक्षत्वमेवोपसंहरति तस्मादिति। उत्कर्षेति। उत्कर्षत्वाश्रयापकर्षत्वाश्रयजातिम
त्वादिति तावः। स्वजातीये तादृशसाधारणाकारप्रतिबंधकतावच्छेदकतादृशात्रानिबंध्यतावच्छे
दकाश्रयजातिमत्त्वादित्यर्थः। अत्र वस्तामान्यपदमननुगतमेकधर्मप्रतिष्ठमित्यपात्।
वस्तुतस्तु तादृशबुभुत्सादितिमदराद्धेविसाध्यस्त्वेन व्यभिचारावारकतया हेतावप्रवेश

नीयमेवेत्यवधेयं। साधतेति। यथाश्रुतस्य ज्ञानादो साध्यव्यापकत्वात्। साधनेत्यादिविशेष
णं। नवज्ञानादौ तथा साध्यं दृग्जनादेरप्यसाधारणाकारप्रतिबंधकत्वात्। स्फुरणादेस्तथात्वेपि विजा
तीयमात्रं प्रति तथात्वान्सजातीयेति। स्वतंत्रगुणत्वं सूत्र इति मंत्रं न तु गुणत्वांतं। नावी
व्यर्थविशेषणत्वादिति। शुद्धसाध्यव्यापकमुपाधिमाह। अश्रोत्रत्वे चेति। न च घुनेवायवी
यत्वपक्षे स्याव्याप्तिः। श्रोत्रमात्रसमवेतान्यत्वस्य विवक्षितत्वादिति। मात्रपदं मूर्त्तसंयोगवार
णायी नवपक्षे तस्त्वं तत्परिमाणदेव्याक्षत्वात्। तत्पात्तिमात्रं श्रोत्रगुणत्वात्तावस्वात्। नव मनः
ष्टोपि नस्तवं श्रोत्रगुण इति वाच्यं। व्यापकव्याप्तिचारस्यादोषत्वात्। घुने घवायवीयत्वमते
अयमुपाधिरतो न तत्र व्यभिचारः संख्यात्वादेरपि व्यावर्त्तनाल्पक्षेतरत्वं केचित्तु श्रोत्रैमुपा
धिरिति पावं कल्पयंति। तन्न। तोसाध्यव्यापकतया प्रामादिक इति ध्येयं। आद्ये स्फप
लक्षणं। का जेगस्य तएनेता प्रापत्तिरितिर्ष्टत्वा। नयम समवायेपि किंचिद्देशावच्छेदेन
व्याप्तौ त्रेवासमवायिनोपि तुदेशसंसर्गत्वात्। किंयेत्रतिपोगिस्य ववसंक्रितप्रतियोगि
कत्वमनुपलंभस्य तद्विरोधित्वमित्यर्थः। एतद्भवत्वकपरिच्छेदे विवेचितं। तत्रैनानुसंधे
यमिति। न प्रतीयते। अत एवेति। स्फटिकामितिसंतु ज्ञायमानास्यामिति तत्र नास्तीति तदुपस्ट
नात तदिति। उक्तस्फपोविरो। यनेपि याकांड्पार्थेन कत्वमवधाननियतः। नादृष्यर्थे किंचिकार

लक्षणे चेति कार्योत्पादो येन केनापि ग्राह्यकेणोपलब्धिलापादने सम्भवति। न चाश्रयनाशा
नंतरं संयोगध्वंसे प्रत्यक्षध्वंसे तत्र तत्प्रत्यक्षकाले व्याप्तिवारणेऽपि सामग्री इति वाच्यं व्याप्यपदो
पादानाद्वारणात्। तथा हि ज्ञाने व्याप्ये हीने कदेशिके वारणायेन्द्रियसन्निकर्षे ज्ञानात् घटत्व
वत्त्वे व्याप्तिवारणादिति कालिकं वा यो तत्र वृत्तिरूपपदार्थो घटेन्द्रियसन्निकर्षस्तदा घटवृत्तिकाला
ले। घटव्याप्यसन्निकर्ष इति तदिति सामग्र्यामिति घटाभावप्रत्यक्षोत्पत्तेः। नाप्येवमपि तत्कालोत्पन्न
घटोपलम्भेन प्रागभाववत्त्वघटाव्याप्यस्य घटोपलम्भमात्रहेतोः समवधाने विनैव घटाभाव
प्रत्यक्षोत्पत्तेरित्यसाधारणोपलम्भकपरं व्याप्यपदं। तथा च प्रतियोगितदसाधारणे तत्
यावत्तदुपलम्भकसमवधाने सत्यनुपलब्धिर्योग्यानुपलब्धिः पर्यवसन्नामेनयतादृशी
योदाहृतसंयोगनाशे प्रत्यक्षे व्याप्तिवारणे तीव्रसंयोगि नसंयोगि प्रत्यक्षासाधारणव्यादि
तीनावः। वायुस्पर्शेति यद्यपि वायुध्वंसेऽपि तस्य वक्तुमुचितं तथापि वायुप्रत्यक्षतावि पर्शस्य
र्शेन्द्रियोपनीतस्पर्शध्वंसेत्प्रत्यक्षतानुरोधेनोक्तं। न चप्रतिनियतेति। न परस्परव्यतिवारिप्रमाण
व्याप्यहेत्वर्थः। न येऽपि चक्षुर्मनके न परिमाणव्याहितो परिमाणत्वमहत्त्वकेनेकवत्त्वाहितो
न व्यतिचार इत्यर्थः। एकावच्छेदेनेति देशकालस्याधारणमतोनेकाधिकरणक्रमिकत्वादिति
वर्त्तियारत्तेर्भिन्नभिन्नसमयछेदेत्यर्थः। इत्तेः। नाप्येवमावरणकत्वेन समानदेशत्वं व्यर्थमिये

नवरणावच्छिन्नत्वारत्वात् तत्प्रतियोगिकास्त्रांशे नेसंयोगात्याप्तौ न्योत्याप्यविषयकप्रमाविषय
कात्यामनैकान्तिकवारकत्वात्। रूपपरत्वादिति व्यतिवारवारणाय समानेन्द्रियेति। प्रतिनियतें
द्रियग्राह्यत्वादित्यर्थः। न वच्चिरिप्रत्यानस्याहीन्द्रियेष्वपि व्यतिवारः। तादृशस्वाश्रयाकारविषय
विषयत्वस्यैव साध्यतयातीन्द्रियेसाध्याभावादिति सा वच्यतएतादृशी साध्यं विवक्षितमतएवनौले
त्वादौ न व्यतिवार इत्याह अतएवेति। ननु नित्यानीति विशेषणं व्यर्थं तदोपपूर्ते न कतया अयोयम
वतारणीयः। नित्यः पदोदाने विरुद्धविपक्षे। विरहेणैत तद्विपक्षावारणादिति। आश्रयेणेति आ
श्रयाग्राहकेन्द्रियग्राह्यत्वादित्यर्थः। व्योमेति। व्योममात्रवृत्तिगुणत्वं पर्यावसितौ हेतुस्तत्र
गणात्रो व्यर्थः। न यद्ध्वंसाद्धिनच्छिन्नसत्तावत्त्वेति तत्रोतं त्रय साध्ये नसो। निष्प्रदार्थे व्याप्ति विशेषु
वारइतिगुणग्रहणं मीमांसकानां सत्ताविरोधयोरनभ्युपगमे न तन्नैयायिके तत्र व्यतिवार
वारकविरोषणोपादानयोरेनोचितादिति। मेवं व्योममात्रवृत्तित्वं यदि व्योमेतरावृत्ति
त्वे सति व्योमवृत्तित्वं तदाव्यर्थविरोष्यत्वमिति व्योमेतरावृत्तित्वमात्रं यावत्साधनमात्रं चपक्ष
वायेन व्यतिवारितेनगुणत्वंविरोषणमिति तत्त्वावः। अत्र मीमांसकानां अन्वयव्यतिरेकि
ण एवानुमानतया व्यतिरेको पाहृतानारूपकत्वे व्योमत्वजातेरभावेनत्वाश्रयत्वस्येव
तारत्वेन व्यतिरेकव्याप्तिर्व्यर्थविरोषणतया उर्ग्रहेयत्र नित्यत्वाभावतत्र शब्दत्वाभाव इति

डाक्टर भाऊ दाजी ... DR. BHAU DAJI

तथा।

व्याप्तिग्रहस्तेन वा। न च प्रत्यक्षसाधारणत्वमिति वाच्यम्। एवमपि तद्वारकविशेषणोपा
दानानौचित्यात्। व्याप्तिग्रहानौपाधिकत्वात्। असाधारणस्य पक्षमात्रवृत्तित्वात्तया दूषक
त्वं नाग्रहीतायां व्याप्तौ निर्वहति। त्वन्मते साधारणत्वोद्धारकविशेषणस्य व्यर्थत्वात्। तथापि पक्ष
कोपपन्नं तया सिद्ध्ये व्यतिरेकोपाधिना सार्वत्रिकी। ननु व्यतिरेकव्याप्तिग्रहे सार्वत्रि
कत्वं व्यर्थविशेषणतया व्यतिरेकव्याप्त्यग्रहे विशेष्याश्रये तरावृत्तिगुणत्वे हेतौ विपक्ष
वृत्तित्वं संदिग्धमस्त्येव तत एव शरीराजन्यत्वादौ गौरवं कर्तृकं साधकत्वं तत्र सिद्धं [illegible] मीश्वरो वस्तु
तस्तु साधारणेपि [illegible] नास्तेन सत्प्रतिपक्षो बाधकत्वमपि तु व्याप्तिनिश्चयप्रतिबन्धकत्वात्।
तथा चासाधारणत्वबाधकविशेषणसाधकमेव व्याप्तिग्रहोपाधिकत्वादिति ध्येयम्। शब्दत्ववादिना मते
ति मतेन षडिन्द्रियवेद्यः काल इत्याशयः। अन्यथा वा दृष्टान्तासिद्धत्वं तयापि [illegible] ननु दृष्टान्त
स्यैतत्पक्षमिति तावः। यद्यपि श्रोत्रग्राह्यत्वं श्रोत्रजन्यज्ञानागोचरत्वं वर्तुलत्वेऽपि इति २९
ते श्रोत्रमुत्तात् एवं नेको तिकं। तथा विश्रोत्रजन्यज्ञानजनकश्रोत्रसंनिकृष्टसमवायत्वादित्यत्र तात्प
र्यं न वा श्रेन वा श्रोत्रपदविषयत्वं तु पनीतस्य वीणादेरपि श्रोत्रप्रत्यक्षविषयतया विशेषण
त्वे न ज्ञानलक्षणप्रत्यासत्त्याश्रयस्यानित्यतया व्यभिचारवारकत्वात्। विशेषणदानेपि धरपि

= [illegible] विशेषणतावच्छेदकतावच्छिन्नाश्रयवृत्तित्वोपस्थितो शब्दत्वं [illegible] = [illegible] विषयत्वं [illegible] तदनुपस्थिति [illegible] गुण = योपस्थितो [illegible] नेति =
परमार्थः।५

विशेष२ यत्रिः किंतु अन्यत्र वि।

विशिष्टधीहेतुत्वात्। न च तज्ज्ञाने श्रोत्रत्वादेर्विमनस्कः संयुक्तविशेषणतात्वेनाव्याप्तिर्विशे
ष। विशेषेति। शब्देतरसंगुणसमानाधिकरणेत्यर्थः। यद्यपि शब्देतरेति व्यर्थं तथापि परेषां
मतिसिद्धिवारकस्यापि स्पार्थकतयेदं द्रष्टव्यम्। एकवृत्तिपदं मनो दौ [illegible] योगादावनैकान्तिकवार
णाय। गुणपदं मनः कर्मणि तद्वारणाय। न च वेगे तथा सत्यभिचार इति वाच्यम्। निरंतरजातिसंना रंन४
नस्यैव तन्मते वेगत्वादिति तावः। पृथिवीपाकजरूपादावनैकान्तिकतावारणाय पृथिवीतरेति।
तत्रविशेषणं नित्यपदं न लाघवपक्षपादे तद्वारणाय तत्पदं ज्ञानादावनैकान्तिकवारणा
य संयोगादौ तद्वारणाय विशेषपदमिति तावः। एवं बहिरिन्द्रियग्राह्यगुणवत्त्वं तत्त्वमिति विध
व्याक्षतो व्यर्थविशेषणतया नित्यस्तम वेत बहिरिन्द्रियग्राह्यगुणत्वादित्यत्र हेतुतात्पर्यं विशेष
पाकजेति स्पर्शविभागसंयोगासमवायिकारणत्वात्तद्विलक्षणतिक्तत्वमवेनैकमात्रमात्रवृत्ति
गुणत्वादित्यर्थः। तेन नाशित्यसंयोगजशब्दविशेषतागामिसिद्धिहानादौ कर्मणि परमाणुसंयोगादौ
न दोषः। एकत्वमादाय व्यभिचार इति तावः। अत्र ध्यास्तश्येति संयोगादौ व्यभिचारवारणाय सत्यंतं ज्ञाना
दौ तदर्थं मिनात्ते। घटादिरूपादौ तदर्थं द्वितीयं निर्गुणपदं गुणपतायामाद्यं विकस्मे वा प्रथोक्त
विशेषणोपस्तमवेतस्यैव सामर्थ्यादित्यवधेयमिति तावः। ननु शुक्तत्वबद्धवर्णेन्नानुमीयते प्रत्यक्षि
ज्ञानतो नित्यतया निर्णीतेपि वर्णेषु कस्यापि का। दित्रन्नवर्णक्तवेजन्नणपप्रतीते तथात्वं शुक

सर्गि। ×र्गमवान्।

अनवच्छिन्नत्वादित्यमेव वक्ष्यमाणत्वाच्च एवं तत्र ध्वनिगतावेजात्यनिबंधनमुक्तमनवच्छिन्नत्वानुमिते
सू॰१ वनिरूढमितिगकारस्तेदेशा[illegible] देनगि [illegible] [illegible]ततो [illegible] ततस्तथाप्रतीतिघानान्य
रि॰स॰ थासिद्धिं कृत्वे गन्धादिजातिसाधकमानानां [illegible] वेति आयाधीति यद्धिरो शब्दत्वत्वघ्नतो तद्वे
२ रात्रत्व वचनित्यर्थः। तथा दशाः कस्याचित्प्राकस्यादिदन्यथेति नैव तु विरुद्धजाति[illegible]तन्नावेश
त्रीं कापीति भावः। अननुगतत्वेनेति केवलसाधारणत्वं कथमत्र वक्तव्ये कोपाधिवन्नाना
गवसाधारणोऽन्तरात्मिकाभिसावेन तस्यानुगतत्वमितिता वा नयाश्रयदृति न स्वयम पक्षिदोषः॥
सत्त्वां व्यवहितोऽवयवो व्यवहारार्थं व्यवस्थेदोनैव [illegible] यदेणात्। अपि च तारत्वादिन जातिः। ज्ञाने॰ स्मा॰१
स्त्रानतिरिक्तरतिचाघदेवस्येकापेक्ष्याता स्वैतदेवान्यापेक्षया मंदमिति तारमंदकस्य न
दन्तत्वानतिरिक्तत्वादिति। आकुः। व्यवहारः शब्दप्रयोगादौ तत्प्रवृत्तिनिमित्तं तस्यानगतत्वेन
त्ता न च तारत्वप्रयोगे सजातीयस्यादावरव्याप्तिबंधकता वच्छेदकतावच्छेदकं जातिमात्र[illegible]
त्यानेकविशिष्टविशिष्टायमात्रिनिविशेषणीभूत तत्प्रवृत्तिनिमित्तं निश्चयः सजातीयोपाधिभि ४०
वि॰ नेत्याश्रयैस्त्वाश्रयेण व्यवहारस्तु मालेपि जातिविशेषेणाद्धिरोषणाप्रस्तापेक्षतया प्रवृत्तिनिमित्त
त्वरविलंबेन शब्दप्रयोगाविलंबो न तथा व्यवहरणीयव्यक्तानेपि व्यवहारार्थमित्यापेक्षा
पानिरुपाधयः। अन्यत्रानतिरिक्तव्यक्तिकतया नतु जातिच बाधं विमुद्रं। किंतु घटत्वेन तवाचावच्छे

रभेदेन प्रतिबंधनविरुद्धधर्मध्यासोपन्यासो विरुध्यत इति वाच्यो। एकप्रतियोगितारत्वमंदत्वयोः प्रतिबंधार॰

द[illegible] विरह[illegible]यां तथा च प्रकारान्तरानावाचाबाधकान्तराना वाङ्गतजातिरूपमावच्छेदकमितीत्ने दस्तु
योनस्तीतिबुध्यते। यदेव स्येकापेक्षत्वे तारत्वं तदेनान्यापेक्ष्य मंदत्वमिति। तस्यैव प्रतिबंधकत्वावच्छे
दकलत्वात् धर्मसमावेशान्नानापदप्रयोगः। नावि वस्तुतयोः [illegible]रोधेतान्ते वैबंधनविरुद्धधर्माध्यास
सोपन्यास[illegible]दिति दिक्। ननु तारत्वाद्यवानुगतेगत्वेनानास्त्वित्यत आह एकारेक्तिर्यंद्वेवेवचय।
अन्यथेति। अनुगमकप्रकारान्तरस्यानुगमकप्रकारान्तरावेवैन तदिक्तचेत्तव्याप्यतानत्वादिनाना
वस्त्वीकारादित्यर्थः। एतच्च पूर्वं यद्विशेषानुमापकज्ञात्वप्रतिज्ञायैत्यपोनत्वस्य मितिध्येयोतस्तल्लो लोकेन॰ प्रानीतार॰ बाधमप्रा॰ चेतोक॰ ३
तोपचेति। नन्विदमयुक्तं प्रतीतिर्विचित्रे शब्दावेचित्र्यादर्शनात्। किं च तत्पदस्य सर्वनामशब्दतया
धर्मिपर॰ चं॰१ प्रकृतवाचकत्वे न धर्मपरत्वं वा। आधेतत्पदममति व्याकृतैवकारस्ते दक्षतया बाधः। द्वितीये वा
यत्नत्र कः स्फुटएव। किं च यदेता योन च्यो कृतत्वं तत्त्वां दृष्ट्वामपाक दर्शयौ बुद्धिव्यपदेशावृत्तिगवादि
व्यंजका[illegible]घस्तत्तिविनाशाविषयकत्वाद्विनाशबुद्धिव्यपदेशादिस्यादिति विषयकैव्य वच्छ
विपरीत्यमपिक्तोनस्यादिति। आकुः। तत्पदसमभिव्याहृत एवकारोत्तेदेवक्षत्वस्तत्वपदं वचनेदम्य
ना[illegible]नावेतज्ञात्वाश्रयत्वेन तत्तत्स्याश्रितपरत्वमिति। तादत्नेदत्वाव्यपदेशः। तथैव प्रतीतेः। ज्ञेद
नानेतज्ञात्वावच्छिन्नपरत्वेन वा यावत्तद्व्यक्तिपरमिति सामान्यनेदानावपरः। तत एव सामान्य
शब्दस्य व्यक्तिसामान्यवचनत्वं नेदेन तत्तत्प्रतीतिर्नेदेन ततद्व्यक्त्यन्यत्यान्यावतदवच्छिन्नानो

× यत्र जातिपदे तत्पाठितत्तात्पर्यविशिष्टतेदृशां तत्र सजातीयमिति × प॰ ३१

न्यात्मावान्ता बोलयपरत्वात् विपरीतव्यवस्थानुगौरवात् किं रसनादौ नु तत्तज्ज्ञानानां वितरकल्पना
पि न तयाप्युत्पत्ति ज्ञानमात्रविषयते कल्पनायां लाघवादिति दिक् । तथापि सोयं कथिस्मजातीयो
यमिति बुद्धिव्यपदेशयोः किं नियामकमिति चेत् तत्तद्व्यक्तित्वादिविलक्षणतया उक्तरूपजातव
च्छिन्नात्तेदृशं तत्र सोयमिति बुद्धिव्यपदेशाविति । प्रत्यक्षादाविति । इन्द्रियग्राह्यत्वात् जातिनानात्मा
पातिबहिः पदं बहिरिन्द्रियग्राह्या जातिरपीति । जातिमत्वं बहिरिन्द्रियजन्यलौकिकप्रत्यक्षे तत्र
स्योपनीतत्वात् तानात्मो नित्यस्यापि जातिमतो विषयीकरणमित्यक्षपादादीति । लौकिकत्वमवतहत्यर्थः ।
तेन लौकिकबहिरिन्द्रियजन्यज्ञानविषयजातिमत्वादिति हेत्वर्थः । ननु योग्यबहिरिन्द्रियग्राह्यपरमा
ण्वादिव्यभिचारवारणार्थं प्रत्यक्षादिपदं तथास्मदुक्तव्यभिचारावारणात् किं व योगजो धर्मो नर
स्तवाङ्गुष्ठवतिवच्छुच्छस्वता वा प्रत्यक्षे वैत्वं तन्मात्रत्वे परत्वे इन्द्रियसंयोगघटितघट बहितम विशेषस्त्वं तीत्यप
न्निलत्वं प्रत्यक्षनिकबहिरूपएवकल्प्यमध्याह्ने पक्षेणेति ज्ञानत्वनादित्यादिवत्परमाण्वादिव्याह ४१
कच्चेत्रतिपादकौ ग्रामान्नेयत्वात् । यथावत बहिरिन्द्रियग्राह्ये मानित्यनास्त्येवेति कव्यभिचार
इत्यतो रूपादिपदमिति । यथोक्तएवाप्यव्याप्यवृत्तिव्यापकेति । एतन्नत्वमतं देन विच्छिष
द्रव्यत्वं सव्यापकस्य मवेतविशेषगुणत्वादिति गुरुमतेन प्रत्यक्षविशेषगुणत्वादित्यत्रान्य
त्वात्प्रथमस्यान्यमते नागवज्ञानाद्दोहिती पश्यात्यमतेरूपे व्यभिचारादिति । प्रत्यासमवाय

× स्यात्मीत्वावसमानाधिकरणत्वात्तात्प्रत्येतावच्चं वान्तनित्यसंसर्गत्वावच्छिन्नत्वं संयोगरूपर

रूपा इन्द्रियत्वोऽन्यतमेत्यात्मैकत्वे व्यभिचारवारणाय अन्यत्वेति आत्मासमवेतेत्यर्थः । प्रत्य
क्षपदं जन्यपरमाणौ आनैकान्तिकवारणाय रूपत्वादौ तद्वारणाय गुणपदमिति भावः । अव्याप्य
ति । द्व्यात्मतात्वावसमानाधिकरणोप्रयोगात्ततात्वावेन व्यभिचारः । यद्वा अव्याप्यवृत्तित्वमवच्छि
न्नवृत्तिमत्वं संयोगात्मतात्वावे व्यभिचारवारणाय गुणपदं त्र्ययोऽपमितिभावः । यद्वा समवायक
पावृत्तिरत्राईश्वरज्ञानेविति । ईश्वरज्ञानादिकमित्यर्थः । बहिरिति इन्द्रियान्तरग्राह्यत्वे सतीन्द्रिय
ग्राह्यत्वे मिन्द्रियत्वावच्छादेतुत्वेतावन्मात्रमात्मैकत्वादौ गतमतउक्तं बहिरिति । तत्र बहिरिन्द्रिया
न्तरग्राह्यत्वे सतीति बहिरिन्द्रियग्राह्यत्वेतावन्मात्रे स्वरूपत्वादौ व्यभिचारी तिगुणत्वादित्युक्तौ अत्र
बहिरिन्द्रियग्राह्यत्वे आत्मैकत्वे व्यभिचारवारणाय बहिरेवेयदं इन्द्रियान्तरग्राह्यत्वं च मिन्द्रियग्राह्यत्वं व
हिरिन्द्रियान्तरग्राह्यत्वं स्वीक्रियेतान्यत्र पूर्व यौ निबोधइति बाहिरिन्द्रियान्तरग्राह्येति विशेषणमुक्तोपेत
कर्षेति अत्र जातिपदमतोत्र रूपत्वे उत्कृष्टत्वादिप्रयोगात्परिमाणेष्वापित्तत्र इतिनिमित्तैव जातिमिदत्या
कारणादौ व्यभिचारवारणायेति भावः । साधनेति यदवच्छिन्नस्य साध्यत्वरूपाधेर्व्याप्तिवोरस्तत्प्र
दोषांतर माऽ२ बहिरिन्द्रियव्यवच्छादेतुगुणत्वादेः साधनस्य व्यवच्छेदकं द्रव्यं मनुष्यत्वस्योक्तसंयोगे मनोदेः सा
धनस्याव्यवच्छेदकत्वे सुखवाह्यसाध्यव्यापकत्वादिति । यदा केचनयो वायवीयास्तदानुकापि साध्यव्यापक
तेति स्पर्शवादिति । वस्तुतः स्पर्शविसमवेतत्वस्य व्यर्थविशेषणत्वं मुक्तक्रमेण समवेतत्वमात्रेवा
यथाविधं स्पर्शमात्रं परिमाणत्वपरमपरमत्वपरिमाणमुक्तपनितिसंयोगात्व्याप्यपरिमाणोगतं तथाप्यत्यरूपत्रयान्तरशोनिमि
न्तरावर्त्तिनीमदमात्रैत्रज्ञानपदं इतिभावः । ४

पक्षस्याप्रदर्शनं तु वाता। ननु तस्य साधनव्यापकतेति चेत् तत्राह तदिति नु षिं विशेषणप्रवेशात् सोपाधिस्य
व्यापकत्वे साधनव्यापकत्वं यत्तत्वादिति॥ तथापीति। कालेऽपि तत्र नु छोरवा व्याप्यमित्यर्थः। स्यादे
तदिति। न च तथापीत्यनेनैव नित्यवाक्यस्य मुं प्रागमदर्शनाद्विरोधः। नित्यानुमेयतायां प्रवाहस्या
नंतवादिति वाच्यं तथापीत्यादेर्ग्रन्थस्य स्मृत्या वाहेत्यादिने वोत्तरेण निराकरणेन तत्प्रसंगेन स्या
दतदित्यादिना वादं तरावतरणात्। प्रवाहो विच्छेदो वेदस्य स्वैरं स्वरूपतानपेक्षकत्रा कालेप
तथा स्यादपीति विपाच्छितो। तस्माच्छेदेतनंतं वर्तीत्यनुमेया तां वा वत्का पयतीति। स्यादेतदितिका
न्ता विवादेति। स्मृतिमात्रपक्षीकरणे तु शातो बाधः सिद्धसाधने मान्तरा। नित्येयोषे पूर्वैकवं विना
पदवैर्थ्य विशेषणमन्यतरविशेषणमात्रोपादाने पि तत्तत्पक्षे प्रसंगात् न च तत्कृत्य मात्र म
स्तु तं स्मृतित्वरूपेणेन तात्स्यवेदस्य स्मरणे पेनांशतो बाधापत्तेः। न च लोकस्यापमूलकस्य
स्योरजिक्षुदायिताद्दृशाविवादपदत्वस्य नवैनांशतो बाधः। अपूर्वबोधकत्वेनाद्रवत्प्रमापकस्यो ४२
कवार्दितिभावः। स्मृत्यर्थेति। स्मृत्यर्थस्तु जवकुन स्कवेदमूलकत्वे तद्वेदनाध्याय्यिना नर्धन
वर्तीति पक्षधर्मताबलाद् अनुमेयवेदयंविषयानामिति भावः। अविगीतेति। लोकमूलकत्वे तद्वि
गीतत्वात्। न्यायमूलकत्स्मृतेर्न्मिहाकुर्न्ने पापरिहाराय वेदस्य स्मृतिश्चानत्रितयमुपात्तं। महाज
नस्यायोर्धि दृष्टार्थ विरुद्धप्रवर्धयमिति भावः। ननु वेदमूलत्वं वेदपरंपराकारणतया पि निर्वि
इति१

तीति तद्भिन्नवेदमूलकतया प्यनुवर्तीति। न वेदस्येयं प्रमाणमित्यत आह। यं वेदेति। ननु वेदानु
मापकत्वं स्मृतिवं स्मृते वेदानुमापकत्वात्। प्रागनुपस्थितस्मृतिपदत्वादुक्ता मिति सापरिय
थार्डोह्यमित्यत आह। वेदार्थेति। वेदार्थतास्मृतिता वेत्यर्थः। तथा च वेदानुत्पाद्दृष्टप्रमाप
कत्वेनैव प्रतिष्ठितासार्थेव वेदमूलकत्वं विवादविषयः पक्षः। न च विवादविषयतायच्छेद
कापरिचयः। तु त्वयतिश्चान्यतरकोटिकत्वं चक्षेत विवक्षितत्वादिति भावः। साध्यमसिद्धिंच
दिदर्शति। स्मृत्यर्थेति ज्ञानीतरेति। न यं दृश्यज्ञानगोचरता येन नाखिवदर्थ स्य वचो सोनुवाद
कहति वार्थं उच्चारणायोग्यत्वे यात्रापीत्यस्य चान्यतोनतद्वि यथा कपोरिङ्कपलि तार्थबोधकता
मात्रेणानुवादकतां मान्तदेकदेशाधिगमेननस्तोन तत्प्रबोधजननाद् वेदानुवादकता तद्भिन्ना
विकदाविस्तोतार्थेनात्। अपितुवत्स्यपायेन [illegible] प्रमाणत्वाय [illegible] स्मृत्यर्थ
गोवत्सवारादपेनुमानतस्तवेत्यानुमितवेदस्यापितदर्थबोधकत्वादिति भावः। बोधिता
र्थप्रमापकत्वात्तंशायतस्तं त्रेदादिबोधितार्थप्रमापकत्वात्स्मृत्यन्तरे दानादियस्मृतिनि
रपेक्षप्रमाणत्वं तत्र्यस्येति कार्येण कारणानुमाने कारणस्याद्विषयत्वमिति परास्तितां तादि
तिप्रागेव रूपनादितु भावः। उत्पन्नितद्वाज्ञा [illegible] न्यायनयेनं विक्तितदत्र गुरुमते व्यभिचारा
दितिघटमानयेत्यत्रापि घटमित्यतस्यां अन्वयधीदर्शनादिति भावः। अव्यभिचारीति।

× मात्रोच्चारणवाप्यत्वं तत्वं र ×वजनकत्वस्य लाघवेनप्रयोजकत्वात् नतु विलक्षणाय समभिव्याहृतपदाजन्योपस्थितित्वेन १

अनुगतेत्यर्थः। ननु यथा ऽनुभूयमानप्रयोजकत्वा तदा नदीदीनेत्याद्यविशेषापत्तिरित्यत
आह। तदर्थेति। उच्चारणगत्वे वाक्यमुत्स्यादिति शंकते। अर्थेति। ननु लिंग्यनुमितामपि कदाचिदु
च्चार्यतामुत्पत्स्यते। कियेति। उच्चार्यमाणत्वं वर्तमानोच्चारणं विषय मितिम नु क्रमार्थो तत्रवेन
दृष्टं इदं न केवलमियं शाब्द इति। आविच्छिद्यमानकरणस्येव शाब्दप्रयोजकत्वे मात्रसामग्रीत्वं तस्या
दा अतएवेति। नन्वयविरोधिपदाजन्योपस्थितित्वे नैव नक्षत्रमन्वयविरोधित्वस्यैव ... उभयत्रा
क्यत्वात्। विलक्षणाघसमभिव्याहृतत्वमन्वयविरोधित्वमिति चेत्। न। एवं सति विलक्षणसमभिव्याहृ
तपदत्वेन गौरवादेवं वपदार्थोपस्थितिमात्रस्यान्वुवाक्यार्थानुभवो ऽनुमितवेदादित्यन्वयस्याम
तीतरमादवश्यकत्वाच्चेति। तत्करणे दोषेति। नादित्युपलक्षणं। यथार्थतात्पर्यधीजन्यकरणं शाब्दबोध
सामान्यसामग्री। तेरपेक्ष्य मपि दृष्टव्यो। तेन याने रवे ... समयुक्तमर्थं ... शाब्दविशिष्टधी
सामग्री वादित्यस्ववेशात्। योग्यतावेति। ... लोपप्रकारमावारस्थलेप्यानीदिशति। एवमि
ति। यद्बोधकत्वेनानुमितावेदस्तु बोधयतीत्येव शाब्दसामग्री तथा च मंगलकर्तव्यतामनुमापयतां
य तयि चावेदावाधितेचानुमाने विशिष्टबोधकतयावेदेनुमिति इति विशिष्टं बोधयति। वेदबोधित
कर्तव्यतानुमाने मंगलबोधकतयावेदानुमानार्थवेदमंगलादित्यादिति पदार्थमात्रकर्तव्यता
बुध्येत। न विशिष्टकर्तव्यतावाक्यार्थ इत्यभिसंधयाह। नन्विति। ननु यदि सामग्रीद्वयं तद्वविल ४३

क्षणादिसमभिव्याहारेण मंगलमात्रकर्तव्यताबोधयेन्ननुमितो वेदो मंगलकर्तव्यताबोधकविषय तात्प
तत्राह। विलक्षणेति। विलक्षणादिसमभिव्याहारात्मकसामग्र्यभावादिति भावः। ननु तत्समभिव्याहृ
तेऽपि वानुमापयतामित्यत आह। मंगमिति। अविनाभावादित्युपलक्षणं। अधःपरपरांकयास्कं दने
नाकांक्षार्थं सेत्यपि द्रष्टव्यं। अन्यथा कर्तित एव स्मृत्यर्थोपस्थितेः तत्रापि वेदानुमानं न स्यादित्यव
धेयं। श्रोत्रेति। कर्यादोरवतत्वच्छेदकत्वादिति भावः। वक्तृव्यापारघटितस्येति। एतदेव कर्तुर्गतिमनुरु
ध्योक्तं। वस्तुतः आचारात्तादृशाचारान्तरस्य तन्मूलकत्वमर्थनाविनाभवः। न हि ... इष्टसाध
नतामाचारस्यानुमायप्रवर्तितुमर्हतीति। न ... व्यवहारे ... इष्टसाधनतारूपं साध्यं प्रसिद्धं येन तत्
दृष्टान्तमूलकव्याप्त्या आचारान्तरस्य ... वेतनवविघ्नविषये ... इष्टसिद्धिः ... फ
लपारिशेष्यं ... न फलसाधनता ... मंगलाचरणेन ... इत्यादि। किंत्वा
दृशेति। न वेदमन्योन्याश्रयः ... प्रामाण्यस्य वेदमूलकत्वादि ... तादृशशाब्दस्य वेदत्वेन
स्तावद्व्याप्तिनिश्चय ... व्याप्तिताद्दशशाब्दस्य वेदत्वं ... वाचकाभावाभावानवगमात्। तादृशा
चारस्यालौकिकाविगीतत्वे वेदमूलकत्वनियमात् शाब्दतद्गुणभावि प्रमाणतिरिक्तं प्रमाणजन्यप्र
मित्यविषयार्थकशाब्दमूलकत्वनियमादित्यत्रतात्पर्यात्। तथा च तादृशशाब्दस्य ... दीय
वेनशाब्दजन्यवाक्यार्थ ... नाजन्य ... मनुष्यप्रवृत्ति ... मेवेत्यर्थ ... तस्य वेदत्वमिति। वे

ध्वंसस्य कपालेपि सत्त्वादिति। कालेति। घटप्रागभावस्य पक्षीकृतस्य कालादिवृत्तित्वात् अर्थान्तरं मा
भूदिति बाधस्फुरणाय प्रागभावस्य कालावेदकं विशेषणमिदं। तेन कपालस्य कार्यद्रव्यान
धिकरणत्वमेव न संभवति। कार्यद्रव्यानधिकरणत्वेन कार्यद्रव्याधिकरणभिन्नत्वस्य विव
क्षितत्वादिति। ननु अथ मते बलात् तादृशकालसिद्धिः। न च द्वितीयार्थान्तरं। दिशोपि तादृशत्वेन तादृश
कालत्वे तत्ता वैनाशिकत्वादानां क्वापि कदाचन कार्येऽसम्भवात् यतः तथा च तथात्वसिद्धावप्यस्ति म
त कालसिद्धिरित्यपूर्णे। दिशोपि प्रागभावानधिकरणत्वे कालत्वकपालान्यावृत्तित्वविशेषण
बाधः। कालपदेन साधारण्याधिकरणमात्रस्य विवक्षितत्वात्। साधारणमधिकरणं किञ्च
स्यादिकमादेव। यत्तु कार्यद्रव्यानाधारत्वं यदि तदाधारभिन्नत्वमिति तदा बाधापत्तिर्नीलता
दशायां घटप्रागभावस्य वर्तमानकाल एव तथा। तस्य कार्यद्रव्यानधिकरणस्वरूपस्यैकत्वेन
तद्भिन्नत्वाभावात्। न च खण्डकालस्य तत्त्वमेकैकालोपाधिस्तथा उपाधेरनधिकरणत्वात्। उपाधिम ४४
तत्त्वा कालस्य तद्भिन्नत्वाभावात्। भेदानवगमात्। नन्वियमपि प्रत्याकरणे भिन्न इति संभवति।
परं तु तथाप्यभावमात्रमिति। तत्र उपाधिविशिष्टाधिकरणत्वे प्रकृतेऽपि करणत्वा दिति दि
क्। कार्यद्रव्यानाधारत्वं तावत्त्वं। महाप्रलये नार्थान्तरं प्रतिपादकं मानमिति कार्यानधिकरणत्वं तावि
त्वावं।

४ त्योन्याभावे व्यभिचारितथापि घटत्वनिरूपितसाध्यत्वाभाववत्त्वात्तात्पर्यमिति ननु कार्यद्रव्यानधिकरणत्वात्यन्ताभावे व्यभिचारः। तस्याभावप्रतियोगि
४ कतया भावरूपत्वात्। उक्ताभावस्यात्र विवक्षितत्वात् तत्र कार्यद्रव्यानाधिकरणत्व ४

त्वे धर्मनिति साध्याभ्यन्तरमुक्तमिति केचित्। प्रागभावस्य महाप्रलयवृत्तित्वबाधादेव तदसंभवात्।
न च भावकरूपस्याबाधान्तरत्वं यपदार्थतया प्रलयवृत्तित्वबाधादेव तदसंभवात्। तत्साधनो
यविशिष्टप्रतियोगिता नोते। कार्येति। तच्च मतत्वाभावादिति। एतच्च यथाश्रुतेपि कार्यद्रव्यानाधि
करणान्योन्याभावे व्यभिचारितथापि घटत्वनिरूपिताभावत्वादित्यत्र तात्पर्यं। न च कार्यत्वेपि ता
भावानधिकरणत्वात्यन्ताभावे व्यभिचारः। तस्याभावप्रतियोगिकतया भावरूपत्वादुक्ताभावस्या
त्र विवक्षितत्वात्। वस्तुतस्तु कार्यद्रव्यानधिकरणान्योन्याभावोपि कार्यद्रव्यानधिकरणेऽस्मा
वि कमि। तकाले वर्तत एवातो न पक्षसमवाद्यभिचारः। अन्यथा नित्यत्वव्याघातात्। न वान्योन्या
भावस्य प्रतियोगितावच्छेदक विरोधिनियमभङ्गापत्तिः। प्रवृत्तिभेदेन तदसंभवात्। न हीदानीं कार्य
द्रव्यानधिकरणान्योन्याभावो यः कार्यद्रव्यानधिकरणभिन्नत्वं तयोः प्रतीत्योर्वृत्त्यां वै विरुद्धघटेन विशि
मवानुभवविरोध एकत्र कालस्य कालत्वेनाधिकरणत्वादन्यत्र देशत्वेनेति। कथमन्यथा का
लान्योन्याभावस्य नित्यतया कालवृत्तित्वेपि देशतया न कालोऽधिकरणं कालः। कालभिन्न इति
प्रतीत्यापत्तेरिति दिक्। द्वितीयसाध्ये प्रागभावत्वमनाधारावचमत एवान्योन्याभावपर्यन्तं इष्टा
न्तिमतो महाप्रलयाव्यवहितपदार्थध्वंसे व्यभिचारः। कार्यत्वात्। इदानीं तन कार्यत्वात्। तेन महा
प्रलयाव्यवहितपदार्थध्वंसेन व्यभिचार इति भावः। कार्यमात्रेति। मात्रपदस्य कार्त्स्न्यपरत्वेन
कार्य

×मरूपत्वाद्बाधितेत्यादिवज्जन्यतावच्छेदकाखीतरजातिशून्यत्वावच्छिन्नान्वयव्यभिचारानवकाशेनान्वय इति । अनादितावच्छेदकधर्म प०त्रा०
×विवक्षायां

कार्यपदस्य विनाशकोपाध्यवच्छिन्नपरत्वेन विनाशकोपाध्यवच्छिन्नकार्यमात्रवृत्तित्वादित्यर्थः ।
तेन यत्क्रियात्वादौ न व्यभिचार इति भावः । अन्यथा यथाश्रुते मात्रपदवैयर्थ्यं । कार्यतावच्छेदकत्व
विवक्षायां सजातीयध्वंसव्याप्यप्रागभावप्रतियोगित्वमनादित्वं निर्वाच्यमिति व्याप्तौ सामानाधिक
रण्यप्रवेशावश्यकत्वात् ध्वंसव्याप्यत्वेन प्रागभावस्य कालिके प्रागभावसमानकालीनध्वंसस्य
॥ प्रतियोगित्वं वेति । प्रागभावसमानकालध्वंसप्रविशेषवेति प्रागभावसमानकालध्वंसप्रतियोगि
त्वं च स्वसामर्थ्ये ध्वंससमानकालप्रागभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वे व्यर्थविशेषणत्वमिति यथो
क्तेत्यर्थः । न च यत्र व्यणुकादीनां प्रलये विक्रमिकनाशोत्पत्त्या प्रलयप्राक्काले नार्थान्तरं स्थूलका
र्योपाधितासमानकालतया निवर्त्तितत्वात् तथात्वे तत्कालस्य स्थूलत्वादिति ध्येयं । एककाली
ना इतीत्यस्य चाविदित्यपि द्रष्टव्यं । अन्यथा मनस्पंदनो बाधापत्तेः । उपादेयत्वेत्पादावुनु
पादेयपदस्य स्वकोपादेयपरत्वाद् व्यक्तस्य परत्वाद्वान्यथा बाधात् । स्वत्रिकवोपादेयत्वबध
न्यथासाभावात् । गुणादिपरत्वाद्वा । अन्यपदस्य ध्वंसपरत्वात् । अन्यथा बाधस्य स्फुटत्वादेव । अ
तएव हेतुरपि जनकत्वादित्युक्तौ । अन्यथा प्रमेयत्वादित्यादावेवाक्रियेतेति भावः । जनकत्वात्कार्य ४५
समवायिकारणत्वात् । अन्यथोक्तिव्याप्तिवारापत्तेः । परमाणुवदिति । प्रत्येकं स्वधर्मावच्छिन्नः प
क्षः । कार्यद्रव्यानधिकरणवृत्तिकार्यवत्त्वं तादृशकार्यानधिकरणावच्छिन्नत्वं साध्यतोऽन्ते नप

थाः प्रयोजकत्वात् नहि ×यच्छेदकानं१

रमाणवाकाशसंयोगादिनानादिद्रव्यसाधनं । प्रत्येकसंयोगाद्यधिकरणतावच्छिन्नत्वाभिमतस्यैव
व्यासज्यवृत्तिधर्माधिकरणतावच्छिन्नत्वादिति भावः । कार्यपदं प्रागभावावच्छिन्नसत्ताकपरं । अतोन
महाप्रलये नार्थान्तरमित्यवधेयं । नित्येति नित्यत्वं गुणादौ व्यवंध घटादौ व्यभिचारीति द्वयमुपात्त
मितिभावः । अवयवानामारोपोच्चारेणाचरोक्तकस्यापि नाशोत्पादनमात्रादधुनाप्यर्थान्तरमि
तिखंडनानग्रहणं [illegible] यथाश्रुतं महाप्रलये तुरल्यत्वात् । तथापि प्रागेव कार्याधिकरणनिष्ठध्वं
नध्वंसो विशेष्यः । साध्येऽपि सर्वत्र कार्यद्रव्यन्तरगोलकाद्येतद्ब्रह्मांडावच्छिन्नत्वेन विशेषणीयं । अ
न्यत्र ब्रह्मांडप्रलयकाले ब्रह्मांडान्तरकार्यद्रव्याणामपि [illegible] द्विनाशमागमो बोधयति । ये नवि
पदे बाधको नत्वेत् । अतएव वदंति । आगामी पीत्यादि । अतएवान्यत्र ब्रह्मांडप्रलयकाले ब्रह्मांडां
तरप्रलयस्थैर्याये न प्रागभावलक्षणेऽपरत्वागतेः प्रलयकालेन परमाणुक्रियायां व्याप्तिस्तदे
व इति । तन्न [illegible] नान्तरमाश्रीयते । एतदिति । पक्षधर्मताबलात् स एवं पर्यवसास्यतीति भावः ।
न यात्रेति । एकाकानुमाने इत्यर्थः । सर्वेषामिति सर्वेषामनुमानानामुक्तरूपसाध्यव्याप्यत्वा
दित्यर्थः । [illegible] निर्वर्तनावेति । आलिंगे व्याप्यत्वेन स्वभावप्रत्ययवात् । उपाध्यनुपपत्तेर्नोपाधिकत्व ये३
स्वभावस्यानिश्चितस्य निश्चितस्य प्रत्यवापत्तेः । किंचिदुपाधिः स्यादिति शंकायामनोपाधिकत्वस्व
निश्चय एवं कथमित्यस्य त्राप्त । अन्यथेति । एतादृशाशंकयास्कंदने नवक्तव्यानियामकस्य सद्गणोको
नेनु २

मपि तथात्वेऽपर्याप्त्यानवस्था स्यादिति भावः। ननु यावद्वाक्यविवारिचमिति न्यायात्कारके
दाय पर्यक्तिं विदूवरूपं वाक्यमेव। अन्यथाज्ञितेवा वाक्यैरित्यतो नियामप्राप्त आगम इति। यद्वा प
वर्त्तानियामकं नियामकं क्रियमाणायां न तन्नियामकाभिधाने तेव वस्तुन्युपायुपपत्तिर्वा द्योत
रावतारोनस्यादेवेत्यवच्छार्थस्तादिदमुक्तं। न तं प्रसक्तानुप्रसक्तेति। अत्र इष्टजनकत्वं वेदस्यफ
लोद साधनस्य द्वाराधीनं द्वारं च ज्ञानं। अनुत्पन्ने ज्ञाने ज्ञानादिज्ञानेन ने शाब्दप्रामथ्यति। अन्यथा
तिप्रसंगात्। नयान्यद्वारत्वेन शंकास्पदमपीति पारिशेष्यात्। ज्ञानमेव द्वारमिति तन्निदिवायतिइति भा
वः। तत्राभिधेति। तत्राभिधा लिङर्थः। सैव य प्रवर्त्तिकेति नादृाः। तेषां वायमाशयः। द्विविधा भाव
ना। अर्थभावना। शाब्दभावना च। आकमकिरणेति कर्तृव्यापेक्षिवाद्वात्रयवती। अन्यथा स्वार्थ
दिफलं सा भावयेत्। तास्ये तत्त्रितयाधीनत्वात्। तत्राद्यविषयत्वेनार्थभावनापदवाच्यो यस्य ४६
नुकूलकर्तृशक्तिमात्रं सर्वाख्यात साधारणो कर्तृत्यादेवेत नोचेतनस्य रथादिस्तदन्यो शाब्दनिष्ठतया
शाब्दव्यापारतया च शाब्दभावनापदवाच्या प्रवर्त्तनापर्यायलिङाद्यर्थः॥ अभिधाभावनामाहुरन्यामेव
लिङादयः। अर्थात्मभावना त्वन्या सर्वाख्यातस्य गोचरा इति। अर्थात्मत्वमर्थगोचरत्वं। शाब्दभावनात्
किं केन कथमित्यंशत्रयवती। तदिहा लिङोऽभिधाया एव शाब्दभावनाख्या व्यावतस्याः प्रकृष्टत्वरतिः।
स्वबंधबोधः करणं तदा यं प्ररोचनायां कर्तृगा तयोपपन्नत्व इति॥ १ लिंगं स्ता व इतिधानामको व्यापा

इमा२ इ॰

रोत्ति क्लिष्टो वरूपात्फलं पेयः करणत्वस्यैवपरामिष्टव्यापारजनकत्वे स्वनिष्ठव्यापाराद्दष्टं दण्डकाष्ठादे
स्य चक्रभ्रमिविलित्यादिजनकत्वं स्वनिष्ठैर्व्यापारादृष्टं। न च व्यापारेऽपि तिवारो न व्यस्थावेति वाच्यं व्या
पारस्याकारणत्वात्। व्यापारिणएव तथाभावात्। व्यापारे निरूप्यत्वाभ्युपतेः। परनिष्ठपदमर्थे तदर्थं
तदर्थमिवान्यथा वाभिचारानवस्थयोरन्यतरप्रसंगात्। शक्तिज्ञानादिव्यापारकत्वस्योभयपक्षेमतत्वा
त्। सिद्धसाधनमान्यदिति स्वनिष्ठगतैर्बाधपनेनाक्तिमित्याकांक्षायां प्रकृष्टप्रवृत्तिरेवसाध्यत्वेने
त्याकांक्षायां स्वबंधबोधइति। अप्रकृतपक्षस्य लिङ्पदादत्र वृत्त्या स्वबंधबोधस्तच्छक्तिजः शक्तिकारी
त्यर्थः। कृत्रिमोरावनार्तीतया ऽवश्यादृष्टद्वारा विधेनीत्त्रितकृतयोपयोगिनी प्रशस्ततत्त्वज्ञाने प्रकृष्टप्रवृत्तिकु
तिफलत्वेतिकालवतीति। इदं चात्र तत्त्वं अभिधायिनत्वेन ज्ञातास्वरूपसती वा हेतुरतिप्रसंगादिति
प्रवर्त्तनात्वेन ज्ञाता न च नि:फलेच्छुःस्वेन फलेकमत्तिस्ता तथा शास्त्रेशक्यते। अतो भावनात्वेन ज्ञा
ता न यात्ताव्यानुपत्ति तोलस्तयः। न च क्रियात्वाव्या कष्ट चादिति श्यमभिव्याहृतफलं भाविता
फले४ वनात्वेनज्ञाता। अतएवाकृते विश्वजिदादौ कल्प्यं फलं कल्प्यते। सेयं यद्यपीष्टसाधनतापर्यवसि
ता तथापि क्रियागतमिष्टसाधनत्वं न विध्यर्थो किंत्वभिधागतमिति विशेषः। तदेव क्रियागते विना ने
त्याविष्टं तदिष्टसाधनताबोधकेति। तदयं पर्यवसितार्थः। उक्तयुक्त्या प्रवर्त्तनाभिधायां लिङाया
प्रवर्त्तनात्वं भावनात्वं ज्ञानानुकूलोऽन्यपरा शक्तिलिङ् एवाय कालत्रयसम्पनुकूलाऽरति। शक्तिचतुष्टयमिति।

तं१

तत्र'स्ते केवलविधिन्याय। मन्निधर्म्यां मानाभावात्। शाब्दस्य व्यवस्ताराधीनव्युत्पत्तिबलेन ज्ञानमात्रजन
कत्यावधारणादन्विताभिधानेवस्यप्रमाणत्वात्। भावे वा स्वरूपकेष्टसाधनताज्ञानमात्रव्यापारकत्वे
नोपपन्नावन्निधानजन्यज्ञानव्यापारानपेक्षणात्। नयकरणोपयेवैत्यादिनियमाद्यथानियमेस्य
निष्फलत्वगौरवेण प्रयोजकत्वात्। व्यर्थविशेषणत्वात्। व्याप्तिस्मृत्यादवुक्तनियमव्यभिचाराच्च। न
त्वानुमित्यादिकरणत्वे तस्मादवश्यं वाच्यक्रियेष्टसाधनत्वमेव विध्यर्थो नातिधेति। तदिदमुक्तं
मन्तस्यप्रवृत्तेरिति। तस्मिन्सत्यपीत्यादिहेतुश्च। एतत्कल्पाहरवादिभ्योक्तं यथायोगं हेतु
द्वयान्वयादिति। अपरे तु विधिवाक्यश्रावणात् प्रवृत्तिदर्शनेन व्युत्पत्तिस्तु बाले। स्वप्रवृत्तौ न कार्य
नावधारितेष्टाऽकिं कल्पयति। तादृशोत्तरेनेच्छाज्ञानात। जेवलिङ्गार्थ इति वदन्ति। तदपि न। एवमपि
लिं ५१ हीच्छाज्ञानं जन्यते नय तत्र प्रवर्तकं स्वर्गकामादिपदादेव तदुत्पत्ते लेश्चो नान्यतया न कृतिसाध्यकल्पनायां। नयो
क्तेर्वलिङ्गाकल्पनेबाधात्। अन्ये च स्वर्गेऽपि बलविध्यर्थः। वैदिके तद्ज्ञानाप्येवकावक्तृकत्वादिति वदन्ति। ४७
तदप्यसत्। अपूर्वस्य च व्याघातात्। अपूर्वपदात्प्रवृत्त्यापत्तेश्च। कोकिलकूजनादिप्रयत्नस्तद्ज्ञाने प्रव
र्तकमिति भावविध्यर्थ इति वदन्ति। तदपि सर्वविध्यात्मसाधारण्यालौकिकमिति समानोपलत्वस्तद्वे
प्रत्यक्षेन कल्पितत्वात्। तस्मिन्नित्यादिहेतुद्वयं वेदे यथायोगमित्यर्थः। प्रतिधर्म्यां नानाभावे
न [illegible] तस्मिन्सत्यपीत्यादिहेतोरनन्वयादिति। ज्ञानस्येति। साक्षादिष्टसाधनस्योपायविषयस्य
वित्यर्थः। तेन प्रवृत्तिविषयप्रत्यक्षैकजज्ञानेन व्यभिचार इति भावः। तत्र व्यापारेत्यत्र चिकीर्षां

लक्षयति। चिकीर्षा चेति। अत एव कृतिसाध्यत्व चे प्रकारिकाफलेच्छा जीतिसाधनप्रवृत्तिहेतुरिति क्रिया
विषयत्वं विशेषणं तदर्थो विफलान्याविषयत्वमन्यथा फलस्यापि दृष्टत्वचरवतिया क्रियायां न चिकीर्षा
या व्यवच्छेदो न स्यात्। अत एव कृतौ तत्तत्साध्यक्रियायां क्रमेण तादृशेच्छायास्तत्त्वेऽपि न पक्षे तौ व्यापा
र इति क्रियायां कृतिसाध्यत्वेन वास्तवेन विशेषितायां इच्छाविषयतादृशेच्छायाः कृतिसाध्यत्वे हेतुत्वं तदभावा
धीनत्वनियमादिति भावः। पाकमिति। पाककृतिसाध्यत्वाकारिकाया स्तस्या इच्छाया अनु
नवात्। कृतिसाध्यत्वेन पाकमिच्छामीत्यनुभवेनेति शेषः। अन्यथा यथाश्रुतेनेति। शाब्दे नतौ लाव
प्रकारकथनपरत्व लाभे विरोधादिति भावः। इच्छायाजन्येच्छाया स्वप्रकारकेति स्वप्रकारकधी प्रकार१
साध्यतेत्यर्थः। ननूक्तक्रमेण लाघवावतारे कारणताप्रयोजकत्वे तदादावपि न प्रवृत्तिहेतुत्वं
अन्ते दत्त्वापेक्षया गुरुत्वादिस्फुरयोराद्येच्छायाद इति। नन्विदमप्युक्तीयप्रकारकज्ञानेन
प्रकारिकेच्छेवेत्यस्य इष्टसाधनताज्ञानजन्या तत्प्रकारिकेच्छायां व्यभिचारात्। यत्प्रकारिके
इच्छा तत्प्रकारकज्ञानसाध्येत्यस्य दर्शनस्मरणजन्यत्वमस्तु लाघवात् इच्छायां स्वसमते व्य
भिचार इत्यस्य दुरेन्यहेतुमात्रजनयेति। साक्षादविरोधिन इति शेषः। तेन न बाधप्रतिरोधा
दिबुद्धौ व्यभिचार इति भावः। लाघवेनेति। प्रवृत्तिनिमित्तलाघवेनेत्यर्थः। एतन्नतावाच्यत्वे
व्युत्पत्तिवि[illegible]धेन गौरवे प्रवृत्तिनिमित्तगौरवेण तथात्व तत्पदवाच्यापि प्राप्त्यतिरीति भावः। हेतु२
आप्ति वेति। पाकस्यासिद्धतया स्वविषयासिद्धवल्लभ सिद्धत्वात्फलेच्छाविच्छेद इति भावः।

ननु यत एव गौरवान्न सा चिकीर्षापदवाच्या तत एव न हेतुरपि तथा च लाघवात् कृतीच्छैव कृ
तौ यदपि पाकस्य साध्यत्वेन इच्छाविषयत्वमनुरुद्ध्य कृतीच्छैव चिकीर्षापदवा[illegible] व्याप्ति
तिसाध्यो येच्छा तत्त्वं तु हेतुत्वे मानं तदपेक्षया कृतीच्छा लाघवेन तद्धेतुतातिवदिक तं सर्वं नु
यं स्वरूपास्तु तीच्छापेक्षया कृतिसाध्यत्वेच्छायां लाघवमेव व्यवस्थापयति। वस्तुतस्तु इति ते मे तिं न
नुष्ठानं त्वयकर्तव्यतारे कलत्वे न तत्र कृतिविषयत्वमापाद्यते। व्यापारत्वे न वा आद्ये तदनुकूलप्रयत्न
प्राणदावापाद्यः स प्राणनातीन्द्रिय तया कल्पितः। प्रवृत्तिविषयस्य तदनुपतद्धेतुत्वात्। किं च उपायवि
षया कृतिसाध्यताधीः प्रवृत्तिहेतुः। ननु फलविषये फलकृतिसाध्यताज्ञानाल्लोकप्रसंगः अन
एव न द्वितीयो ऽपि प्राणस्यातीन्द्रियत्वात्। अपि च विषयत्वलक्षणस्यार्थस्य विशेषणत्वात् प्रतिबंधा
नकृत्यत्वकार्यताज्ञानविशेषणमावश्यकं तथा च फलेतिप्रसंगनीकेति। अत्राहुः। स्वव्यापारत्वे
न प्राण एव तत्फलकृतिसाध्यः कृतेः सिद्धत्वात् सर्वविषयत्वात्। तथा च तावत्को व्यापारसिद्धान्त्य
त्यस्यतन्नतेऽप्यस्ति च आलोकः अस्मत्तोऽनुतद्वत् नाडीद्वय ... नव मनो वृत्तेर्भावनासे
स्थापत्तिः। फलविशेषेन तत्रियतथास्तावादस्याः फलजातावे प्रवृत्तिविषयत्वायोग्यत्वापि फलवत्तानवा
योग्यत्वे प्राणायामानुपपत्तिः। तावता स्ववारानुकूलयत्नयोग्यत्वज्ञानात्। ननु स्ववारानु

यत्र योग्यत्वज्ञानात् नन्तु यत्र तावनुकूल१ व्यभिचार

कूलत्वं योग्यत्वस्य न च यत्र कृतिसाध्यताज्ञाने सत्यपि प्रवृत्तिरिति जीवनयोनिकृतिसाध्यताज्ञाना
त्प्रवृत्तिरूपफलापादनं कथमिति वाच्यं कृतिमात्रसाध्यताज्ञाने सति अतिप्रसंगापादनात्।
उक्तक्रमेण हेतुतायां नादृष्टज्ञानं विना पि जीवनयोनिप्रयत्नोत्पत्त्या [illegible] व्यभिचारादिति वाच्यम् व्य
वाद्या न वस्तामाचात् कृतिसाध्यताज्ञाने ऽपि चिकीर्षाविलम्बेन प्रवृत्तिविलम्बः तस्यापि व्यापा
रत्वात्। यत्तु अपि वेत्यादि तन्तुच्छं अहं कृतिसाध्यप्राणायामं य फलं स्वेष्टसाधनतादि व्यापि
अनुमानात्सत्त्वात्। अत एव स्वामेत्यपि प्रसंगवारणार्थं विशेषणं तदुपादानं। अन्यथापि तस्मात्
क्रमेण वारले तदपि न क्रियेति भावः। वस्तुतः कृतिसाध्यताधीरेव हेतुर्न तु तत्रानुकूलविशेषणा
पेक्षा। तथा हि। चिकीर्षाधीनकृतिसाध्यताज्ञानस्य हेतुत्वे फले चिकीर्षाधीनकृतेर्योग्ये वि
षयत्वस्वादित्येव बोध्यं। तथा च कृतिसाध्यताधीरेव चिकीर्षाधीनकृतौ कारणं। तथा च तज्ज्ञाने
पि तत्फलजनने चिकीर्षाधीनकृतेरयोग्यत्वात् तु त्पद्यते। अन्यादृशं पाव तज्ज्ञानमात्रं हेतुरेव इति। धा
तिप्रसंगो न वान्वयव्यभिचारः। तादृशाविशेष्यविषयविलम्बादेव विलम्बसत्त्वात्। अन्यथा
त्वन्मते चिकीर्षाधीनकृतिसाध्यताज्ञाने ऽपि चिकीर्षायामपि प्राणायामफलस्य वारे प्रवृत्त्यापत्तेर्वक्त
व्ये पाय मानत्वात्। इति ननु चिकीर्षाधीनत्वं ज्ञानं तत्रानुयत्नार्थं चिकीर्षाधीनकृतिसाध्यत्व
मपि तथा च कृतिसाध्यत्वेन न तु ध्येतेति नैमानिबंधनोऽप्रसंगं इति चेन्न। चिकीर्षाधीनत्वेन नोपल
अपि स्वरूपात ज्ञातः कथं२

D.B. BHAU DAUJI

च्छित्तज्ञातिविशेषास्याध्यस्य प्रामाण्यं च कृतीयादेस्तत्साध्यत्वेन मन्यस्तेन वा तु द्विविधो हि प्रामा
ण्यादशेत्रामः अथ विकीर्षाधीने तदधीने च प्रसंगात् । विकीर्षाधीनत्वं यत्र वास्तवं तदधीने तदधी
नत्वमात्र तत्र विकीर्षाधीनत्वस्योपलक्षणतया यथा नाद्यं कल्पो बाधितः । द्वितीयस्य
प्रसंगेन किमपि बाधकं पश्यामः । ननु लभिसाध्यता ज्ञानेपि हेतौ तद्योग्यतया प्रामाण्यं च कृत्य
बाद्यं विकीर्षाधीनानुवृत्तिरिति । अत एव परमार्थतः कृतिसाध्यत्वेन सामान्येनापि विशेषकृति
रेव प्रवर्तकज्ञानविषय इति वेस्तत्त्वा एवं वेदे तद्विशेषणप्रवेशः । नहि तदपार्थ्यं विषयत्वम
पि विशेषणं प्रवेशयतो वक्तुं गत्युपायाद्य श्चेतिसाध्यता ज्ञानस्य पर्यवसानात् । एवं स्वेच्छाधीन
त्वमपि विशेषणमनावश्यकं श्रमस्य कुरवतये च्छा प्रत्ययोग्यत्वादेवा प्रसंगात् । अन्यथा
गुरवेति प्रसंगान्तं गायनपायविशेषणापत्तेः फलत्वात् न वा न्वय व्यभिचारः श्रपि हि द्वेष्या ४८
दृति विषययोग्यताविलंबादेव विलंबात् । न च तत्रापि सिद्धत्वज्ञानविलंबाद्विलंबः । तद्यापि
ताविनाद्दशान्तःविषययोग्यत्वज्ञानाहेतुत्वोवित्यात् । नहि कार्यता ज्ञानस्यापि विषयत्व
तिविलंबदपमस्तात्पलमपि केनेति अनुगतैः कारणे विकीर्षाजितगुणैवेशालेतज्जन्यत्वस्या
नवच्छेदकत्वात् । न व्यक्तिरूपस्यानवच्छेदकत्वेन दोषः कार्यतावच्छेदकस्यानुगमस्यादो
षवाद्वितिवाची । किं चेत्यादिदोषं परिहरति । एवमिति । परिवाधकनये । तिपरिवेतानिमव

उपाधिरूपः प्रयोजकस्तन व्यक्तिरूपपद इति पावन्तानुकारणरूपतुपाधिस्तजन्य

+ अनुगते ४

च्छेदकधर्मः । स एव घटवच्छेदेन तत्तिजन्यत्वगाह इतिभावः । श्रमोपीति । यच्चिकीर्षाधीनत्वेतिसा
ध्यत्वेन ज्ञायते तच्चिकीर्षानिरूपं तदधीनत्वातिविषय इति तुकल्पज्ञानाच्चिकीर्षाधीनत्वातिवि
यः श्रमो विध्यादित्यर्थः । न च श्रमः फलं तत्र । कुर्वीयागोत्तरे तिनातिप्रसंगः । श्चेलिवाच्यो एव
मपि श्रुत्वा वस्विकीर्षापि निवर्तमानत्वात् । न स्वकल्पज्ञानातिरिक्तमस्माकं चिकीर्षा निव॰४
हेतुरस्ति । निन्नतेरिति । यद्यपिनायं नियमः तत्पूर्ववर्तिगुणं तद्ध्वंसे ज्ञाने जनकत्वात् । तथापि तत्
त्वेन जनकत्वे नियमोवश्यकः । तत्र विशेषिगुणत्वेन तथात्वाभावात् । न चैवं मानियोग्यस्योत्तरवर्तिसमाना
धिकरणयोग्यविशेषगुणत्वमिति वक्तव्यम् अनुपपत्तिः । न हानि तत्र सामान्यनियमे को दोष इति वा
च्यं । यत एव सामान्यनियमे को दोष इति वाच्यौरव चिकीर्षाहेतुरतस्ता विनापि प्रवृत्तिरित्यर्थः । स्मिति
ति स्फुरद्विशेषो एवमपि व्याप्तिवारादितिःताव ः ज्ञानवधस्ये तिनयाविनाशकस्ता वो यत्र द्वेष
स्तदभाव इच्छा यत्रेच्छा तदभावे द्वेष इति समवायामादिरिति वाच्यः प्रतियोगिविषयकद्वेषस्यापि निव॰५
न विषयतया गोरवेणात्र वर्तकत्वात् । किं तु लाघवेनस्तमान विषयेच्छाया एव । तन्त्वेवं निरात्रो द्वेषए
व हेतुरूक्तयुक्तेरिति वाच्यो इष्टत्वात् । तदुक्तं न्यायकुसुमाञ्जलौ । रागद्वेषाविनाभावानुवृत्तिर्निवृत्त्यो
रिति । न च तदभावे प्रवृत्तिगौरवं बाल्ये कृतिगौरवं तान्निकृत्तिविषयावलम्बनत्वात् । प्रयत्ने योगप
द्येयेष्टसाधनत्वं च तेऽरवात्तावात् । न च द्वेषस्यापि द्विष्टित्वादित्यविरोधः । यदि द्वेषो नाम ना

तत्र गुणः कश्चिदधर्म्मस्य दानिवृत्तिकारणं कल्प्यते तु अन्यायस्यैवादृष्टवत्कस्यापि निवृ-
त्त्या कार्यतां कल्पनादिति प्रत्यवायाभावस्य स्वर्गसिद्धे तस्मिंस्तस्यैव निवृत्तिकारणत्वेन कल्पन-
मिति । अनुत्तवावर्त्तेयनमित्यत्र तात्पर्यं नान्यथैवं ततो विश्रमे पूर्वपक्षात्र निषेधे प्रवृत्तिवाध्यै
निवृत्तिप्रयत्नस्यानिर्यां प्रत्युत्पन्नकर्त्ते नान्तत्र अनुत्तानकवशंकानास्पदत्वेन प्रवृत्तिहेतुत्वात्स्यैव
द्वेषे शंकितत्वात् । नैहतिनिषेधाप्यनुपपत्तिः जीवनयोर्नीतिर्यद्यपि विकोषाधीनकृतिधीनमात्रा-
दपि तत्र सहतिलतिविशेषणैस्ताहृशो वाच्यः । तथावज्जीवनयोर्निहतिविशेषस्तथास्तितिवा
च्यो नायं पूर्विलः । तथापि विकोषाधीनत्वगोक्रियारूप विषयावेलक्षण्यात् अभोनवज्जीवन-
यो निषन्नं च्येति । विधर्म्यं जीवनाया निष्पन्ने जीवनस्य आत्ममनोयोगस्यावेज्ञात्पत्र्योजकत्वा
वेतनेकल्पतया वेजात्पस्यमानात्तावाख्येतिलाव । स्वेच्छेति । यद्यपि इच्छासामान्यसामग्रीतावा- ५०
दवविकोषाधिकरणविशेषकार्यत्वाव: अमेदवसमये सामान्यसामग्रीनास्त्येवेकवितं तथाप्ये-
वमुपायेपाकादावेवविकोषनिस्यात् । सामान्यसामग्र्यभावान्त्येवमन्मतेऽपवतन्मतेपिइष्ट-
साधनताधीरिच्छासामान्यसामग्री त्वयं कल्प्यःस्वीक्रियत इतिभाव । स्वेति । यद्यपि प्रवर्त्तिकाधी-
नस्वेच्छाधीनत्वेविकोषाधीनत्वं वा अकाहते उपलक्षणं कृति विशेषेण कृतित्वेनैव कार्यमाने वस्तु-
त एवतदुत्तयमस्तीति किंधावनतथापि कारणतीयाकिणावच्छेदकतयातत्स्वमांतिरमवर्ण्य
सा१ ता

गृहीतव्याप्तिमिति । तत्र लाघवाद तारोऽपव्या । अन्योचितिअस्वरसोक्रवेनं तद्धोजेतु यद्धेस्पद्धेवि-
शेषत्रकृतिसाध्यत्वमिति यथाश्रुतार्थः । तथावत्कृतः अमवारणं । एकस्या एव कृते कृतयजन-
कत्वव्यवस्थापनात् । अथोद्देश्यकृतित्वेन जनकत्वमत एवोक्तं । किंतु कृतिमात्रे स्यादित्युक्तं तथा
जीवनयोर्निहतेतो विश्रमापत्तिरिति कृतेमेवावृत्तितव्याप्तिति चिंत्यं । अतइतिर्यत एव कृतिमात्रा-
त् अभोऽतएव कर्म्मकार्यजातस्य वैकल्प्यं अमस्तमनियमितिभावर्लौकिकोनुतवहतिभाव । वैरी
ति । स्वइच्छायामवच्छेदकतया स्वत्वमिव वृक्षादिकमपितथैव विषयइतिभावः । विकोष-
धीनकृतिसाध्यताज्ञानं प्रवर्त्तकं तत्रापि विकोषाधीनत्वं कृतिविशेषणोपादानं वक्ष्येयिदावक्ष्य- धवज नं१
तेतदुपस्यरूपयति । विवेति । लज्जातेति । यद्यपीदानींच्छेच्छाधीनमकृतिसाध्यताज्ञानं प्र-
वर्त्तकं संजातबाधस्य नास्त्येव इदानीं तत्रेच्छा नावा तथापीदानीमितीच्छाविशेषणं वारणीय ।
नाविधोयनराज्यस्येदानीमिच्छाधीनकृतिसाध्यत्वात् अपितु कृतिविशेषणे तथा च संजातबाधे
पीदानीतनीयास्वेच्छाधीनायामकृतिस्तत्साध्यमिदमितिज्ञानात्वेवेतिभावः । नयेदमपिज्ञान-
विकोषजिनापिन्ना प्रवृत्तिंजनयेत् स्वादेच्छासामान्यसामग्र्यस्तावादेवनेतिभावः । तन्मतेतावं-
त्मात्रस्यापि विकोषसामग्रीत्वमित्यक्तेवानार्हत्वजमनेनेति । वस्तुतस्तु । नान्विदानींकृतिसाध्यत्वं वेदं
मैनुनाव्यः । नाविधो वराज्यस्य प्रवृत्तिप्रसंगनयार्थे जिंगो तद्दोषवाक्येनवातिप्रसंगस्तदातत्के
ततरहिन१

त्यत्ताव्येन बाधादित्यरुचेराह यद्वेति। तथा चेदानीमिष्टकृतिसाध्यताज्ञानमात्रं हेतुरित्यर्थः।
ननु योक्तानुमानाद्यत्ताविषयाणामुपस्थितानामिष्टानुभवे स्मृतिरस्त्येवेति कथं न तत्र हत्यापत्तिः नव
तदा तत्त्वमस्कृतिसाध्यत्वमिदानीमित्याकारेणानुभवे तात्पर्यं तदनुभवमानविषयत्वनियमा
नुमतेरपि सकलो विषय इत्यधुनात्र हत्यापादनमयुक्तमिति भावः। स्मृत्यापि स्वकालस्यानुभव
गोचरस्यैव ज्ञानसामान्यसामग्रीमाहिम्ना विषयीकरणात् अतीताद्यंशे स्मृतिज्ञानस्य वर्त्तमान
विषयतानियमात् अन्यथा घटादिस्मृतित्यादिस्मृतितौ द्वित्वस्यापत्तेरिति भावः। स्वेति स्वस्य
वर्त्तमानकृत्यस्य विशेषणं तच्छक्तौ तु वर्त्तमानतानत्प्रतिसंधानजन्यमित्यर्थः। ननु जातिरास
गो मदीयेदानींतनेच्छाविषयसाधनेष्टविषयसमानाधिकरणाच्छिन्नकालीनं विवक्षितसंधान
नात्मक विशेषद्वयस्य सामग्रीसहितायां एतस्या जनकत्वात् न ये द्वितयं विशिष्टलक्षणे तस्य ५१
वेदानीतनत्वादिच्छाया अनावादिति भावः। एतत्संधानमयामाह इदं तु आथामिकमनुमानं नैवे
तदेव यथाश्रुतं तत्र वर्त्तकानुमानं इष्टव्यं प्रवृत्तिविषयविशेष्यकज्ञानस्यैव प्रवर्त्तकत्वात्। किंत
न्वनुमाने सति संधानोपासनमिदानीमिष्टकृतिसाध्यं मत्कृतिनिष्ठहेतुताप्रतियोगिककार्यताधि
करणं यागादीत्यनुमानं तत्र वाक्यसिद्धिः समानविषयत्वे प्रथमानुमाने न तत्र हानं। अत
एव प्राकृतदपि विवक्षायद्योक्तानुमानीतरस्मानन्सएव एतद्विशेष्यकानुभवो वायोरीनहं

त्यनुमानं तेरंशीतो वायुरिति वदतीति भावः। ननु स्वविशेषणवत्ताप्रतिसंधानजन्यत्वापेक्षया
चेष्टसाधनत्वं लघुतरमित्यत आह तत्र प्रतिसंधानजन्यत्वस्य तदव्यवहितोत्तरवर्त्तित्वपरत्वात्। न
समानकालमात्रपरत्वात्। अन्यथा कृतिसाध्यतास्मृतेरप्रवर्त्तकत्वापत्तेः। स्वविशेषणवत्ता
प्रतिसंधानजन्यो योग्यत्वस्य विवक्षितत्वाभावात्। तदवच्छेदकं च स्वरूपसंबंधं बाधात्रैव च तत्र मनुरूपा
य कार्यताज्ञानं मे वक्ष्ये एतस्य तत्स्वरूपस्य तत्राविविधमामत्वात्। तथा चेष्टसाधनत्वमेतावन्य
थापि द्वयनियमयोः आवेशाद्गुरुतरमित्यत्र दोषः। वस्तुकृतया तत्प्रामाणिकतया न दोषाय
त्यानिसंधाय तदावश्यकतामाह किंचेति अप्रसिद्धेति साध्यत्वमस्य चरमत्वं साधनं सूक्ष्म वस्तित्व रूप
तथा सत्यग्रत्वमित्यर्थः दीकेति कस्म सत्याप्तत्वेऽत्वगाहे इति भावः। स्वरूपगतत्वं यदि स्वरूपाव
च्छिन्नत्वं तदाह यदीति। अथ स्वरूपेणान्यावच्छेदेन सत्वं तदा तदवच्छेदकमुक्तरूपमेवेत्य
तो दोषानिवृत्तिरित्याह तिष्ठेति। नन्विदमयुक्तं साध्यत्वावच्छेदकसंबंधयोरस्त्रत्वं
यात्। धर्मिण एवासत्वात्। नहि दृष्टसाधनत्वमानाद्याश्रयपिरास्त्रत्वापारस्त्रत्वस्यापावच्छेदकत्वमि
त्यत्र वच्छेदकत्वस्यावच्छेदकत्वात् यत्रावच्छेदकधर्मिणि स्तत्त्वेऽपि तत्रावच्छेदकमावश्यके
वेति तदस्तं वस्तुस्यापि कालस्यावच्छेदकत्वमिति भावः। ननु यद्यपि यत्कृतिसाध्यत्वं तत्तदं
तदिष्टसाधनमिति विवक्षितानुमानरार्थेऽन्यथा तत्र पदसंकेतौ प्रत्यनुमानप्रसादनाशंका

× तत्साधनेऽप्यबलवदनिष्टाननुबन्धित्वात् प॰रा॰

दुःखस्येत्याह। गौरवाच्चेति। यद्यप्यपरपक्षेऽपि अपरपक्षेऽपीदानीं मत्तावित्तथाप्य
त्रेतनानिवेशेनावश्यकत्वाल्लाघवमिति भावः। ननु कारणतावच्छेदकावच्छिन्नं कारणत्वमिति कृति
साधनत्वविशिष्टेष्टसाधनत्वमित्यसंबद्धम् एव तदाकृतौ विरोध इत्यत आह यदीति
निषेधजनेनेति नहीति। तर्कगौरवं। तस्तु तस्तु तथाभावोपस्थितिसाध्यत्वं यादृशम्
त्वप्रकारकत्वस्यावच्छेदकत्वमपर्याप्तावित्येवं कारणत्वस्य स्वरूपतस्तयोरविरोधस्यानुभा
वादिति कृतिकारणत्वं तत्र प्रवर्तकत्वतायामनुपयुक्तं तस्य नतरस्तविष्यत्वात्प्रकारकेच्छा
या निवर्तकत्वादिति भावः। ननु दुःखसंयोगतदभाववारेतिन्यायेन एकधर्म्यपसं
हारः पक्षत्वमपेक्ष्य पृथग्दोषान्तरमाह किं चेति। तत्साध्येति तत्साध्यत्वप्रकारिकेच्छाजनकं
स्य न वस्तुछेदकं कृतेः स्वरूपमिव दृष्टिमपि विबधीकरोत्येवेति भावः। इष्टसाधनत्वेन ज्ञा ५२
यज्ञ ४ ते कृतेन विलम्बादिस्वज्ञत्व क्रियायाः सामान्यसामग्रीत्वादिति भावः। तदवच्छेदेनेति। इच्छा
त्वेन ज्ञाते कृते न विलम्बादिस्वलत्वं क्रियायामिति साध्यत्वं संहितमिति बोधः। तथाविध शोध: ३
तज्ज्ञानस्य तदानीमिष्टसाधनत्वज्ञानान्तरोद्भवस्य वस्त्वादिति नास्ति गतिरिति भावः। ननु
दुःखदुःखयोर्वध्यघातकभावविरोधः शोकास्पदमपि न तयोः स्वसामानाधिकरण्यमात्रनिवृ
त्तिघ्न

त्स्वादन्यपदार्थमाह। एकेति। यद्यपि यथाकृतस्य दुःखस्यासमानाधिकरणमतिव्याप्तिः तस्यान्यैक
कालदुःखासमानाधिकरणत्वादिति दुःखपदं द्वेषविषयपरं। तथा च तत्र द्विरोषे द्वेषविषयत्वा
नाव्यावृत्तेदकधर्मवत्त्वात्यन्तनिर्वचनमेव तथापि द्वेषोपि कथमननुगतो पीतित आप्यनु
दिष्टास्यनामोऽनयुक्तस्याधर्मसिरवाच्यमिति चिनिगामकत्वाभावादिदमुद्देश्यत्वमनालीढमिति
भावः। ननूद्देश्यत्वं निरुपाधिकतायेव स्वतदृच्छाविषयत्वादित्यस्वोरसाह किं चेति। नन्वेवं स्वत्पजन्
न्यतया प्रायश्चित्तादौ कथं दुःखानुत्पादविकीर्षयाप्रवृत्तिरित्यत आह। स इतीति। पथा वेत
तपोऽकमत्पत्रेति भावः। पाकोमत्कृतीति पाक इदानीं स्वेष्टाधीनमत्कृतिसाध्यः इदानीमिष्टा
धीनमत्कृतिव्यतिरेकाप्रतियोग्यन्तिरिदानीं तन्मादिष्टविषयसाधनत्वात्। यत्र यदा यदिष्टाधी
नयत्कृतिव्यतिरेकाप्रतियोग्यन्तिर्यदा तन्नयदिष्टविषयसाधनं तत्र यदा तदिष्टाधीनतत्कृतिसाध्यं
यथा मदीयकृतिसिद्धो लोकानमन्यसाविसाध्यं वालोकं नयदा तदेति स्वपकाले पाध्यस्य
दृशेनक्षणेनपरिहार इति न विरोधः। नाविवं स्वत्स्वमात्रागमकत्वे त्रोषावियथैषि त्वस्यमोक्षेनेप्स
ज्ञातबाधस्य विषस्तरणे व्यक्तिचारवारकत्वात् तत्कृतिस्तदा स्वेष्टाधीनतत्कृतिसाध्यत्वेनवत्येष्टाधी
नतत्कृतिव्यतिरेकायस्यकारणताभावेकाव्यभिचावनियमात् कृतिसाध्यस्य पवजवन्यधोनिश्चसजन्य
स्वेष्टाधीनकृतिजन्यत्वनियमात्। न चोदाहृतद्वयं तदानतदिष्टविषयसाधनं नतदानत्फलेन
दिष्टाभावात्। विरोधमात्रेनदृष्टो। दोषाणपंचकसंचारे वास्तीति मत्कृत्य व्यतिचारवारणाय

प॰ ग्रा॰

यत्नत्वमिति विशिष्टमुपात्तं। तत्रापि दृष्टान्तेन द्वारणाय सतिमात्रं अस्य वारणाय स्वाधीनेति स्वे
च्छाधीनसत्ति॥ परकायत्नद्वारणाय मदिति द्वयमिति परमत्रापि घटयं स्वात्तत्तोकि यथा स्यात्वेन यादृ तापि
पितृतदंतर्गवः तथा सति स्वेच्छाधीनसत्ति व्यतिरेकेस्य स्वेयत्नस्य यदा तदा तस्य स्वेच्छाधीनसत्तिसा
ध्यत्वमित्यत्र व्यतिवारस्तावेन श्रोषावियर्थ्यादिति दृष्टानीमिति हेतावपि प्रवेशनीयं। अन्यथा
नियाराज्ञा विधेय वराज्यादीनामिच्छाधीनसत्ति व्यतिरेकाय स्वे मदिष्टसाधनानामिष्टानीच्छा
धीनमकृतित्वात्स्य वास्तावानामात्मक्षात्मामामोपयं हारेण विशेषसिद्धिः फलं न तु विशेषसि
द्ध्यंगमिति त्रावीनमते नेदमनुमानमिति विशेषाप्रसिद्धादिना शंकनीयमिति। नये दर्शनीत
नमदिच्छाविषयपर्यंतं यदि देवर्थस्तदा मधुविषसंपृक्तान्नभोजने व्यतिचारवारणाय बलव
दित्यादिकमग्रेतनं विशेषणं विरुध्येतेति वाच्यं। इष्टपदे नेच्छाविषयतावच्छेदकावच्छिन्नस्य वि
वक्षितत्वात् तत्राप्यसिद्धेयसति मधुनोऽन्नभोजनस्य सुखत्वादिस्य सिद्धमिति तन्नोऽन्नभोजनं स्वतः सि
द्धंचैव न दूरं न स्यासिद्धे भोजनस्य सुखेऽपि द्वन्द्वं। न च विषसंवलनेऽनिष्टं व न नियमेनेच्छावि
षय नियमेनेच्छाविषयतावच्छेदकं स्वरूपं। न च मधुनोऽन्नस्य निष्टविषसत्वसंवलनानियत ५३
भोजनत्वेन तदवच्छेदकमिति मधुवलवादिति विशेषणं। न च विषसंसर्गजन्यदुःखस्यापि स्वमधुनोऽन्नजे
न्यसुखत्वेनेच्छात्रेति वाच्यं। स्वतः दुःखत्वार्थत्वस्यापत्तेः॥ दुःखेत्व स्त्रीदुःखस्य स्वीत्र्यपेक्षणात्। अत एव
बलवदनिष्टाननुबन्धित्वमपि प्रवर्तकज्ञाने निवेशयंति। अन्यथेष्टसाधनमात्राणेव मधुविषसंपृक्तान्न
विमधुनोऽन्नजन्य

वारणेऽत्रापि बलवदित्यादि अनुमादेयं स्यात् बलवदनिष्टाननुबन्धित्वं वेदानीं तत्र बलवद्द्वेष
विषयदुःखाजनकत्वं द्वेषे च बलवत्त्वं ज्ञातिविशेषो। न एव च रागेणान्धस्य नता द्वेषो द्वेषो दुःख
इति न च तत्त्वेतावपि प्रवृत्तिः॥ इदमेव दानीं तनत्वेन द्वेषविशेषणप्रयोजनं। अन्यथा रागा
रागात्यां दुःखेऽपि द्वेषानतिशयात् रायद्वानादिमिद्धो हेतुः स्यात् तात्कालिकपिता द्वेषाद्दुःखजननात्
न च द्वेषे बलवत्त्वमधिकदुःखमात्रस्य तथात्वेन प्रसिद्धिवारकत्वात् योगिनामपि सुखदुःख
योरागद्वेषस्त्तत्वात्। अन्यथा प्रवृत्तिनिवृत्त्योरसंभवापत्तेः। न या नास्य रूपत्वं विशेषः। अस्म
दादिसाधारणोत्कटरागद्वेषविरहपरत्वात्। अन्यथा दुःखमात्रस्य द्वेषाविषयत्वे तदना
यस्य निरूपधिसुखार्थत्वविरहान्यापत्तेः। एवं च यथा श्रुतेनैव समंजसे हेतौ व्यर्थविशेषण
तानयेन स्वाभ्योपि बलवदित्यादि विशेषणं प्रवेशनीयमित्यपव्याख्यानं। न च बलवद
निष्टाननुबंधीदमिति ज्ञाने प्रवृत्त्यात् तदनुबंधित्वस्वेच्छाप्रवृत्तिज्ञानस्य प्रवर्तकत्वेनावत्पुंसाध्यपि वि
शेषणं प्रवेशनीयमिति वाच्यं। एतावतापि ज्ञानानामभावमात्र हेतुत्वे लाभान्नतदननुबंधित्वज्ञान
स्य तेः प्रवर्तकत्वानेगाकाराद्य। परंतु तदननुबन्धित्वविशिष्टे स्वत्तिनां नरीयकं दुःखाधिकदुःखाज
नकत्वरूपं तथा च ताहृशाक्तिस्त्वाध्यताधीर्यदि प्रवृत्तिस्तामात्यस्ता। स्यान्न तदा नित्ये प्रवृत्तिर्नस्या
न्न इष्टपदस्य वक्ष्यमाणेष्टपदार्थत्वे च परतया प्रसिद्धेरिति तदननुबंधित्वधीनप्रवर्तिकेति

तन्न । इष्टोत्पत्तिनांतरीयकदुःखाधिकदुःखजनकत्वाभावस्यानिष्टेपि सत्त्वात् । तथा च तद्दे
नोरित्यादिन्यायादेव तदनुबंधित्वज्ञानाभावो हेतुर्न तु बलवदनिष्टाननुबंधित्वज्ञानमिति न्यायाद्ये
विशेषणमनुपेक्ष्य । वस्तुतस्तु बलवदनिष्टसाधनत्वज्ञानेऽक्तलिंगककार्यताज्ञानाभावादे
व न प्रवृत्तिरिति तस्य प्रतिबंधकत्वाभावात्तदभावस्य हेतुत्वमप्रसिद्धमेव । न च तत्र तथा तत्रा
प्यस्य लिंगविशेषणत्वात् उक्तसाध्यस्य तादृशज्ञानकाले बाधेन व्यभिचारवारकत्वात् तन्नशरे
ति चेन्न वस्तुतः इति विशेषणीभूतः प्रवर्तकेति । सिद्धं तितं तथा च स्वतःसाध्यमित्येव साध्यमिति विशे
षविषयत्वेपि सत्त्वमेव व्यापकतावच्छेदकमिति कृतं तत्र व्यभिचारो येन विशेषणोत्तरोप
दानमित्यिवायो कामनालिंगकज्ञानप्रवर्तकत्वानुरोधेनोक्तसाध्यम् । अतएव हि तितिचेन ज्ञा
नं प्रत्यप्रयोजकं तद्विशेषणांतरप्रवेशेन प्रवर्तकमिति [illegible] वर्तिज प्रयोजकत्वापात्तिकस्यात् ।
परं तु विशेषणांतरप्रवेशेन नप्रयोजकता व्यभिचारादिति । निष्ठ वदतीति संक्षेपः ॥ ॥यस्य
तिजुपलक्षणमेतत्संदेहेतरेपि प्रयोज्यमिति भावः । ननु मत्कृतिरेकेण त्वं तादवस्थ्यादिति
कृतं कृतिसाध्यतेत्यत आह । असिद्धेति । तथा च हेतुविशेषदर्शनादेव सिद्धत्वेपि विशे
षनिषेधतया परिशिष्टत्वात् साध्यत्वं पर्यवस्यतीत्यर्थः । स्तीति वर्तमान इत्यर्थः । सामान्य नञु४
व्याप्तौ वा व्यभिचारो विशेषव्याप्तौ वा नाथ इत्याह । सामान्येति । नांत्य इत्याह । अप्रतीतेति तत
थात्वेनानीलत्वसाध्यत्वसाधनाभावेपि हेत्वभावादेव [illegible] व्यभिचार इति भावः । यत एव बलवदि ५४
ष्टादिविशेषणं । अतएव तज्जीनत्वेपि वृत्तिव्यभिचार इत्याह । अतएवेति विशेषणतागादेव तत्र

तिकथं तु तत्परंपरा [illegible] संबंधेनानुमितिविषयः । तथा च सिद्धबाधएवेत्यनायत्यैवानागतसिद्धि
रपेक्षणीया । वस्तुतः सिद्धिसामान्यप्रकारेणोक्तत्वस्साध्यताबोधेपि न [illegible] नानुकूल्यं प्रसक्तानि वि
षयविशेषकज्ञानस्यैवान्वयव्यतिरेकाभ्यां प्रवर्तकत्वावधारणात् । न च सिद्धेः प्रवृत्तिविषयः ।
न च प्रवृत्तिविषयतावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यकज्ञानत्वाप्यागोरवात् । पाकत्वादेरतिप्रसक्तत्वेन त
दवच्छेदकत्वाच्च । ननु परंपरासंबंधघटकानागतव्यक्तेरज्ञा[illegible]नेन तद्घटितत्वादवस्था । न विशिष्ट
स्यानागतत्वेन विशिष्टज्ञानविषयत्वाभ्युपगमात् । विशेषणज्ञाने विशेषणतानस्यापेक्ष्य एव
यत्संसर्गग्रहे सति विशिष्टज्ञानसामग्रीसत्त्वात्तत्तदिंद्रियसन्निकर्षस्याप्यधिकस्यापेक्षा । वस्तु
तस्तु न ते विशिष्टं विशिष्टबुद्धौ विषय इति विषयनियम एव नास्तीति अनागतस्यानापेक्षापि
नास्ति । अथ स्वपाणसंसर्गपीफकलक्षणपरंपरासंबंधवतो हेतुपक्षधर्मताज्ञानस्यपक्षध
उक्तं५ र्मताज्ञानत्वात् । किं च परंपरासंबंधग्रहेपि नानागतव्यक्तिज्ञाननियमः । सिद्धस्यापि तद्घटक
त्वात् । सामान्यतो ज्ञानस्यापि तत्प्रतद्घटकीभूत [illegible] स्यानुमितेः नानागतव्यक्तेर्घटकत्वान्नाव
नवधारणाद्वा यामीदृशी प्रतीतिः प्रवर्तन स्यात् । न चेदमुक्तयोरन्यतरस्याप्यनुमतं । एवं वह्निसा
मग्र्यैव सर्वसामंजस्येऽपि धूमतावच्छेदकज्ञानं तदवच्छिन्नकिंचित्संसर्गग्रहो हेतुरित्यनुमिति
सामग्र्यंतरकल्पनमनादेयं । सामान्यतोऽसंसर्गाग्रह एव तत् । सामान्यतो विशिष्टधीस्तेन वा
नुइयं तएवेत्य न चधारणद्वारा या मुक्तक्रमेणाव्यापकत्वात् । किं वा स्यानुमितिसामग्री चे

देयनावेनान्यथाख्यातिनिराकरणमुक्तं न ज्येते तिं तदापत्ते स्तत्राप समाधेयतापत्तेरिति
संक्षेपः। अत्र केचित्। मानसकृतानुमानादनागतमपि छिरन्यथातद्धीनविष्यति। तथाहि। सुखत्वप्र
कारकमिष्टसुखज्ञानादिष्टाख्यातात्यादनागतेसुखेइष्टाश्चमानप्रकारकत्वस्यनियामकत्व
मिति तत्सिद्धान्तात्। तथाच तदिष्टानुव्यवसायेनेष्टाविशेषणत्वेनानागतसुखकाले न तत्साध्य
कानोऽजनसाध्यत्वानुमित्यापत्तधर्मताबलादनागतनोऽजनमपिष्टेनत्पत्तकोदत्त्वसाध्यत्वानु
मानानंतरं तत्पत्तेः कपाकत्वानुमित्योक्तरीत्याऽत्रनागतपाकमपिष्टाबुद्धानुमाने तत्तस्तिस्साध्यत्वानु
मानान्तवत्सुखेष्टानुरोधेन तत्समानप्रकारकत्वे तत्नियामिका। न समानविषयतापीति यदि तदा कि
मनुमाने नामिध्वस्ते तिसाध्यताज्ञानादेवमिष्टगौवरविषयीसेजवादिति वाच्यं तत्पत्ते तत्साधि
ष्पचत्वेष्टाप्रकारकत्वातज्ञानेच्छानाद्यत्वात् तेनावेत तदनुमानपरंपरायेकृत्योक्तमेकमेवानुमा
॥ नेलघुतरमिति ग्रंथोनेव कल्पोलिखित इति वाच्यं। एतावतापिकल्पस्याऽदृष्टतयोऽनुमाना
स्फुरणादन्त्यायामस्याएवपरंपरायाः प्रवर्त्तकत्वेन ग्रंथेनिबंधनतापत्तेः। इष्टसाधनत्वदेव
नुरोधेन तादृशसुखोत्पत्तावत्पकत्वेन तत्पदकपाकसाध्यमेदनसाध्यत्वोऽजनसाध्यत्वानु ५६
मितीतीरेकस्याएवोक्तसामग्रीबलेनावच्छेदकानावेनाधितत्तदनागतपाकादिविषयत्वात्।
नन्विष्टान्यायनयेपिनप्रत्यासत्तिःकुतोज्ञानस्याप्यप्रत्यासत्तित्वेवादिनागुरुत्वान्नयेष्टानां
यनयेप्रत्यासत्तिरेवकथमन्यथासुखमिष्टमितिधी॥ ज्ञानलक्षणाप्रत्यासत्तिरित्यत्रग्रंथेष्टा

सविषयका। किंतु ज्ञानमेवेति तदेवप्रत्यासत्तिर्नैमितुक्तत्वात्तु विशिष्टवैशिष्ट्येनिर्वाह्य
न पदं निष्पिपरं गुरुत्वात्तं उक्तानंतथामस्तु तदिष्टानुत्पादिति वाच्यं न्यायनयेनेष्टावि
शेषणतावच्छेदकधीप्रत्यैन तत एव सुखमिष्टमीत्यस्योपपत्तेरीतकल्पनाभ्यन्न वादिति विशे
षणतावच्छेदकज्ञानेनहि नेष्टाविषयो विषयीक्रियत इति [illegible] पि इदं सुखमिष्टमिति ज्ञाने
स्यान्तचिष्टाविषयसुखविषयकं तत्पान्तावेवाऽन्यथाख्यातापत्तेरित्यनागतसन्निकर्षवि
मिष्टायोद्भवमिति। अत्र ब्रूमः। पाकज्ञातोमानसप्रत्यक्षायां पाकस्येवेतिकंठरवेणैतिख
नात् फलतो नेष्टायामपि विषयविशिष्टानुभवः। किंतु तटस्थविशेषणतावच्छेदकप्रका
रकज्ञानोपस्थितिमिदंसुखमाधेयमागमिदमात्रमिति नेष्टाप्रत्यासत्तिर्येन तदुपनीतस्सुख
पदेकानुमितिपरंपरयाऽमिमतसिद्धिः। किंविवंसत्यपि पक्षविशेषाकज्ञानस्यानुमिति
फलं १ हेतुतयां तदिष्टाविशेषणत्वेन ज्ञानमफलं नयेष्टा विषयः सुखमेतेतरकालिकमानस्यानु
व्यवसायासिद्धिशेष्यकं तेषामुपपत्तौ न विशिष्टानुभवान स्वरूपमात्र अन्यरूपमेवायनुसुख
मुपस्थितं न तत्रनापसतो न तत्सिद्धमेवेति कथमुक्तप्रकारस्तेनवदतिदिक्। अस्तिच स्येतिपर्व
तवह्निमान्न्यावद्यक्तिविशेषपक्षकगोचरत्वेन तत्सिद्धयत्त्क्रमेणोदाहरणीयाः। सतनपानाम
ति। नन्विदंस्मरणमप्यकिंचित्करं इदानीमंतर्भावेन ज्ञानस्यप्रवर्त्तकत्वात्। नयस्मृतो न दासी
किंतु स्वविशेषणावत्ताप्रतिसंधानजीवनेयथा। नयस्मरणं तज्जन्यं तज्जन्य स्वस्य समानकालप
रत्वेप्याधत्स्य तो यस्यानुव्यवसायादिति मेवं न स्मृतेः स्मरणस्यप्रवर्त्तकत्वपर्यंतेऽर्थतात्पर्यं किं

नाप्येवं स्मरणं स्तनपानमिदानीमकृतिसाध्यं कार्यत्वे परस्परीयस्तनपानजन्यत्वेऽथ स्त्रीष्टसाधन
त्वादित्यनुमानं न लिंगं। विशेषणविषयतया स्मरणेनोपस्थापत इत्येतदर्थं तदुपेक्षेति वाच्यम्। एवं
स्मरणानुरोधेनैव योग्यतानिर्वचनात् यथाऽऽकृतत एव गंधो ग्राह्यः। इदानीं कालस्य च नवत्वे
पि स्मृतिविषय इत्युक्तं तथापीति स्तनेति साध्येष्टसाधनताज्ञानस्य प्रवर्त्तकतया स्मारकमपी
दानीं स्तनति साध्यत्वांशोऽनुमेय एव न स्मरणं तु विशिष्टलिंगोपस्थापकमित्यवधेयं। ननु स्तनपान
कार्यत्वा स्मृतिरेवानुभवस्य समानविषयत्वानुरोधेनेष्टसाधनतागोचरा। न वानुभवस्यैव तद्वि
षयत्वे मानाभावो लिंगप्रधानस्यानुमितौ नियतत्वेन कार्यत्वानुमितेरिष्टसाधनत्वलिंग
विषयत्वात्। न च पक्षविरोधे तथा। अत्र तु साध्यत्वसाधनविरोधान्नैवमन्यथाज्ञितं तार्किकै
रिति वाच्यं। तटस्थज्ञानगोचरतयापि विशेषणत्वेव स्मरणस्य तदुक्तयविशिष्टविषयतानि
यमात् अन्यथास्य ज्ञानं ज्ञिविशिष्टस्मरणापत्तेः। न वानुभवव्यापारस्तत्र स्मरणेपीति वाच्यं। ।
एवमपि तत्रैवानुमापितत्ज्जनयस्मरणेनियमातात्तथावोनयप्सत्वेपि कार्यत्वं स्मृतिरवच्छ
र्त्तिकानविष्टहेतुतास्मृतिरितिकिं विनिगमकमित्यस्वरसादाह वस्तुतस्त्विति। सुखोपकार्य
त्वस्मृतिरवस्तनपानकार्यत्वगोचरात् द्वारा तत्कार्यत्वात् नत्वस्तन [illegible] पानविशेषककार्यत्वस्म
तिर्येनैतत्जनककार्यत्वानुमितिजन्यसंस्कारवशाद्विगोस्मरणमितिविनिगमकमितिभावः। ५७
अंतरंगत्वात् साक्षात्संबंधत्वात् बहिरंगत्वात् व्यवहितसंबंधत्वात्। इष्टेति प्रागिमतेष्टसा
धनत्वज्ञानस्येत्यर्थः। पसेटीका विषयस्य साधनविशेषकं ज्ञानं कारणं भूतेनत्वे इतथा। ज्ञाने

सुखकार्यतास्मृतेरेव विशेषणत्वेन तद्विषयत्वादिष्टसाधनतत्वस्यापि विषयः स्वरूपपसदि
विषयी स्तनसुखविशेषस्य साधनतां स्तनपानस्य गृहीत्वा तद्वारा सुखं कार्यमिति प्रत्येतुमशक्यत्वादिति
भावः। ननु भावी प्रवृत्तिविषयस्तथा च तस्य कारिकाधीर्गृह्यतेऽस्ताव न यत्नेन वृत्ति कथं तत्र कारस्यापि
कत्वेन ताविभागोऽवस्थात्। इत्यत आह। प्रवृत्तीति वस्तुतः प्रवृत्तिविषयपाकत्वादिना प्रकारेण न तु विकालसंबं
धेपि तेन रूपेण ज्ञातः पाकादिर्ज्ञायत एवेत्यर्थः। प्रवृत्तीति। प्रवृत्तिस्वात्माव्यमित्यर्थः। प्रवृत्त्यनुरोधे
न तथाहानेमाप्यतां चिकीर्षानुगतविकालविशिष्टपाकादिगोचरा तां इत्यां विना न स्यादित्यत आ
ह। चिकीर्षेति। साऽपि प्रवृत्तिवद्वस्तुतः तत्कालावच्छिन्नविषयानन्तते न रूपेणेत्यर्थः। न चेति। तज्जन
कस्य तत्कपणकत्वपर्यवसानं तपाकारणावस्थानस्यथापि इष्टं नियमादिगतं तथागौरवादित्य
र्थः। सामान्यभावे [illegible] साधनत्वसामान्याभावे विशेषस्याभिद्रव्यसाधनत्वस्याभावप्रसंगादित्यर्थः।
न चेति यद्यपीदानीं तृप्ति साध्यत्वे सतीदानीमिष्टसाधनत्वज्ञानमेवतावि। योवराऽपेक्षत्वस्मृति प्रसंगन्नो
गायप्रवर्तकमित्येकावच्छेदेनेवोऽन्वयग्रहस्तथापीदानीमितिनव्दलणद्रूपः कालेप्रत्ययापत्ते रपि किंवि
कस्याद्येतिस्फूलतपाधिविशोनस्वतदवच्छेदेनाद्यपोविरोध एकमुक्तत्वादिवपक्वनपस्तमावेशादित्य
वधेयं। अत एवेति यत एकादेकालेतयोर्विरोधोऽतएव वाजपेयेन यजेतेत्यत्र रतीयोपस्थाप्यवाजपे =
यकरणं कारणकत्वान्वयेन वाजपेयसाध्यत्व विशिष्टं साधनताबुद्धिर्विशिष्टवैशिष्ट्यस्यकालानेद
पर्यवसानतयातत्रतयोर्विरोधोऽतएव वाक्नितोदनं पुनर्वेतेत्यत्रनविशिष्टवैशिष्ट्यं तत्र पाके उदनस्या
प्येयुगपदवनावता एवाविरोधात्तु। न हिपाकस्य वाक्निसाध्यतानियमवत् यागस्य वाजपेयस्या

ध्यतानियमोयेनविशिष्टविशिष्टं न विधिविहितमत्रेवं तत्रापि स्यात्तन वापाकस्योदनसाधनत्ववत्या
गमात्रस्य वाजपेययागस्य स्वर्गविशेषसाधनत्वं येन तद्विशिष्टेकस्य कृयमित्यत्र यः स्यात्तथा
वं वाजपेयस्य साधस्य यागविशेषस्यैव स्वर्गविशेषसाधनतया तद्विशिष्टे एवं बोधः। न शेषश्च वि
शेषमदस्तं सावितद्वति विशेषयागवाचकत्वं वाजपेयपदस्य कल्प्यते। तेन वाजपेयपदवाच्यया
ग इष्टसाधनमिति पर्यवस्यति। न च तृतीयानुपपत्तिदोषः। आख्यातोपस्थाप्यकरणत्वानुवादत्वा
त्तस्याः प्रयोगे साधुत्वाद्धेतिभावः। न च इष्टसाधनत्वमन्यथासिद्धादिगर्भमिति न विनिगमको हेत्व
रितीष्टसाधनताज्ञानत्वेन न हेतुत्वमपि तु न तिसाध्यत्वप्रकारकेच्छाजनकज्ञानत्वेनेति। पूर्वसिद्धस्य
च वस्थापयति अपि चेति। न च इच्छाकारणं सुखज्ञानापेक्षया इच्छाकारणमात्रलघुतरमेव मुक्त
यविकीर्षायाधर्मरणेऽपोनेकैवसामग्री न तत्कृतयमित्यर्थः। न च इच्छाकारणत्वमनुपजीव्यप्रकृतकारणता
अपेक्ष्यकार्यता कल्पत्वेन तत्कृतयसामग्रीत एव विशिष्टकार्यस्तेन च तल्लिवर्हक विशिष्टकारणता
गौरवग्रस्त इति मन विलत्वाद्भावस्तु तद्वति अस्मांकमुपायफलेच्छयोरिष्टसाधनत्वस्तुस ५८
वादिज्ञानं सामग्रीतथा चतुस्ताध्यताज्ञानमात्रं चिकीर्षामात्रसामग्रीति परस्परसहकारित्व
तास्यां चिकीर्षानिर्वाहेणाघवात्तदवच्छेदेन हेतुतायां हेतुत्वं तु विशिष्टकारणे गौरवादन्यथा एक
विशिष्टहेतुतालाघवेन यत्कादेरपीतरस्य हितयावच्छेदेन जनकत्वे तत्कार्यच्छेदापातादिति भावः।
एवं चेति। उपायचिकीर्षामिष्टपायेच्छा च लक्षणकार्यतावच्छेदकत्वेन चाविष्टसाधनताज्ञानेस्व

रूपयोग्यधर्मवत्तावत्मात्रनियामकत्वेऽच्छापि च चिकीर्षेति। प्रसंगवारणार्थं फलोपधाननियम
मलेक्षणकारणतायां विषयतयाहृतिसाध्यत्वमप्यवच्छेदकं विशिष्टस्यैव फलोपधानात्तनऽस्य
रूपयोग्यतावच्छेदकपुरस्कारेणः। उक्तदोषेण विशिष्टस्य तथात्वात्। फलोपधानेऽपि विशिष्टमेवा
वच्छेदकं। दृष्टोपधानेऽतिरिक्तादिकल्पितदंडचक्रवत् अतो विधिवाक्यस्य प्रवृत्तिफलोपधानार्थं प्रवृत्तस्य विशि
ष्टएवग्राह्यत्वादन्यफलोपधानावच्छेदकत्वादित्यत्रोपपर्यवसितार्थः। अनतिप्रसंगं तत्वस्य ध्याता
ज्ञानाभावेनापि निर्वहतीत्याधकं। ननु किं जनकज्ञानस्यमानप्रकारिकोच्छेवेति नियमोर्थः
स्वप्रकारकज्ञानसाध्ये वेच्छेति। आद्ये इष्टसाधनताधीजन्यामनःप्रकारिकायामुपायेच्छायां व्यति
रः। अन्त्ये स्वकृतिच्छप्रकारकफलेच्छासाम। न हि स्वयं कृतित्वेन ज्ञातमेव सुखादिकौ कृतिनेष्यत
इति चिकीर्षानिर्वाहाय कथं तत्प्रकारकं ज्ञानमिति चेत्राह। का चिकीर्षधर्मी असाधारणलामि
ग्रीसापेक्षा। न तु स्वासाधिकः तदपस्वामान्यसामग्रीत एव निर्वाहादत इच्छा चावदसिद्धविषयत्व
वत् स्वकृतित्वप्रकारकत्वमपि सामान्यसामग्रीनिर्वाह्यमेव। ततिसाध्यचोपायविषयाचादित्वं नित्य विक
साधारणसामग्री कल्प्यते पाकादाविच्छाया अतत्प्रकारकत्वेन तदपि स्वाविर्तकमितियावं। पाकोमेनव ६
लित्यनुनयादित्यानन्दोपतत्फलेसाधनानुपादेयपरं परायामृतिचेत्स्वत इति प्रकारकत्वं ताह्यविशिष्टाव
गाहि चमनो नाव्याप्तिः। यत्तु केचिदुक्तं फलेच्छायामपि न स्वकृतित्वं प्रकारउपायज्ञानस्यमदंतनाविस्तेनवेपि
सुखादिज्ञानस्यात्तदिष्टप्रस्येवेच्छाजनकत्वादज्ञातेव तत्स्तामादिति। तन्नुच्छं उक्तन्यायेनाज्ञातस्यापि स्वस्य
विषयचातां पत्तस्वकृतित्वे घ्यतइत्याकारणस्यनत्रसाद्धिचात्। वस्तुनोऽसिद्धत्वं धीरिच्छा हेतुश्च। तद

प.न्या.

स्यादृत्तिवैशिष्ट्यविशेषोपि दृष्टोपपत्यतः केमतः स्वज्ञातमेव न चतन्त्रेच्छा हेतुः सिद्धत्वज्ञानस्य तदविरोधितापत्ते।
ज्ञानकन्नाननमिति न्यायात् नयबाधन्नायरुढायाः असिद्धत्वेनासिद्धाविषयतया सिद्धज्ञानस्य
विषयविरोधस्याभावादित्यन्यत्र विस्तरः। कारणं सामग्रीत्यर्थः। अतएवेति तेन कार्यनामा
त्रस्य करणे उपन्यस्ते न्यायोपि तथा प्रमाणवत् इति न्यायादितिभावः। सिद्धधर्मत्वात् सिद्धत्व
व्याप्यत्वाद् न्यथावृत्तित्वस्यापि सिद्धधर्मत्वात् कथमपि तत्र तदभावापत्तेरितिभावः। निर्विशेषे
यो १ ति एतच्च समाधि [illegible] कर्यादिकं वस्तुतः साधनत्वमप्यसिद्धे स्वपेवान्यथानागतं स्वर्गकादाचित्क
मितफलयसिद्धेः तदपायकंदायिकत्वेन सहेतुकत्वानुमानेनात्र व्यवस्थापितानवेदानां सहेतुकत्वेन
साध्यमपिविरोधि [illegible] तं तु सिद्धसाध्यस्य वस्तुमात्रसाधारणत्वेवकपपन्नमिति वाच्यं। तथाप्यवि
रोधित्वतत्स्वरूपत्वात्स्वरूपमादिति ध्येयं। असिद्धेति इदमपि समाः। … न्यादेवा वस्तुतः
कार्यत्वकारणत्वयोः समानवित्तिवेद्यत्वपि वनेयोऽसौ कामपानिध्येयं। नन्विदमयुक्तं स्वर्गत्वस्ये
व सिद्धस्यापि वृष्ट्यादावच्छेदकतया दृष्टाविषयत्व सर्वेन वा कुतः स्वर्गत्वस्ये … साध्यत्वस्यापि
काप्रकारत्वेन वृष्टिपदरितस्यावच्छेदकत्वानुदिति। सेवे वृष्ट्यादेः स्वतन्त्रेणापि तद्विषयत्वादतु
वृष्टिरित्याद्यनुभवात् स्वर्गत्वस्य च स्वातन्त्र्येण तद्विषयतया नुभूयत इति तस्यावच्छेदकत्वात्
दितिभावः। नन्विष्टसाधनत्वमात्रं नतु वापि न तत्र अपि तु बलवदनिष्टाननुबन्धित्वमपीति तज्ज्ञानेन
स्पो न्याभावके दलित्वं यमपि विनिगमनाभावात्कारणं वाच्यं। तथा वा तिगौरवमि

ति नदपेक्षया स्वविशेषणजातिवत्त्वांप्रतिसंधानजन्यत्वमेव लाघवादवच्छेदकमस्तु न
वतत्वापितल्लिङ्गविशे [illegible] षणमिति समोनुयोगः। अननुगतानामपि व्याप्यत्वेनानुगत
नामनुमितिजनकत्वेतत्तदनुमितीनां स्वोक्तरूपेणानुगमो दोषमात्रस्याभावादित्यस्य स्वरसात्।
किं चेति। तत्प्रतिसंधानजन्यत्वं ज्ञानगतं तथा वा मंत्राद्युपथातथाराघ्यस्य ले तत्प्रतिसंधाना
पेक्षकालाभावात् ज्ञातमपि कृतिसाध्यत्वमप्रवर्तकमपि प्रमाणं तत्वे द्विषयाबाधसदित्यर्थः। इद
मपि नयथाश्रुतेनेष्टसाधनत्वं तथादि प्रमाणत्वं यद्यबाधितविषयत्वेन साध्यविशेषः इष्टा
पत्तिश्च अथ प्रवर्तकत्वं तदोक्तप्रतिसंधानस्य जन्यज्ञानाभावाद्वापादकाभावः। स्वर्गकामादिनियो
ज्यस्यमतिव्याप्तावेदृष्टापादनं चेति यद्यपि तथापीष्टसाधनत्वज्ञानस्याग्रंत्र चेजातित्वादिप्र
कारणस्य विशेषणत्वात्प्रतिसंधानजन्यत्वस्य नियामकस्य संधापासनविधिसाधारणस्याप्र
रहंमंडलीकर्त्यादित्यादिविधेरुक्तं नियोज्यासमतिव्याप्तत्प्रवर्तकत्वं तदण्णं प्रामाण्यं चनमतेन
सद्भेत इति। तत्र निष्फलेपि प्रवृत्त्याविषयबाधसद्भावादित्येतत्परोयं ग्रंथः। ननु परकीय ज्ञाना दा
नां न हेतुता। किंतु प्रवृत्तस्वरूपविशेषणस्य ज्ञानीयं विशेषणत्वमतिप्रसंगादितं प्रवृत्तिहेतुरिति नाप
वच्छेदककोटिप्रविष्टमितिनो कुगौरवं समयाजिसपक्षे राढ। किंचेति। नन्विदमपि प्राग्भवीयसंस्का
रानुपथास्मृतिः। तथा चेत्रयोदिनास्मृतस्यापि सामान्यतः स्मर्यमाणस्य संबोधितयास्मृतमेवेति नत्वष्
… मंलिप्सादौ तु यत्निवारएवनतज्ज्ञानीयकर्तु दत्तानादेवेत्येवं दोषमाह। वस्तुतस्त्विति निरस्वकीये

तिनदहेतुत्वेपिप्रयोजकतयातावदज्ञानराशिकल्पनागौरवादितिभावः॥इष्टाया इति॥स्वसुखेष्टायां न धा
रावाहिकत्वमितीतादृशाया मन्यस्य गौरवेण समानविषयेष्टायामेव विशेषितावच्छेदकं लाघवादिति
भावः॥ वस्तुतस्तु कृतिसाध्यत्वेष्टसाधनत्वेनैतरेष्टायाः पौर्वापर्यनियतज्ञापकसामग्र्यानिबंधनत्वनेधा
नेतदुक्तनयानुलवस्फुले चिकीर्षैव नत्स्यानवेज्ञानयोः सम्भूयालंबनत्वे चिकीर्षाकस्पान्न ज्ञेनोक्तिरिति भा
वात्॥ यदि स्वार्थमिष्टसाधनत्वापेक्षायां तदनुभावकसामग्र्याः कृतिसाध्यताधीविलम्बात् ए
वंतदज्ञाननिबंधनं सामग्र्या इष्यते इति नाप्येवं थाः॥ सिध्यतीत्यनेन तत्रतदिदानीमिति शेषः॥ इष्टेति
नवकेवलसुखदुःखजनकेप्रतियोग्यप्रसिद्ध्यात्तदधिकदुःखाजनकत्वमभिप्रेतं तन्त्र यत्नेनेष्टोत्पत्ति
नांतरीयकदुःखाजनकत्वस्य विवक्षितत्वात् नवाजनकत्वेंजनकत्वात्यैताभावरूपं। नवाजनक
त्वान्योन्याभावरूपं तथा च विनिगमनाविरहाल्यवंत्रोतत्यहेतुतायामप्यननुगमः प्रत्येकतोपि फ
लसिद्धेः प्रत्येकहेतुतायामननुगमइतिवाच्यं यो त्वं तावत्प्रत्येकहेतुत्वेपि इष्टोत्पत्तिनांतरीयकदुः
खजनकज्ञानतिरोधिज्ञानत्वेनानुगमात्। अत एव परेणोपि तथैवापादितं तथापि प्रत्येकवा
च्यत्वपक्षे न वा तात्पर्यास्तिकस्येति। ननु नरकसाधनताज्ञाने तिरोधायकं यथाश्रुतमनुतवं बाधितं
नस्येष्टोत्पत्तिनांतरीयकनरकजनकत्वेतदजनकत्वज्ञानमेवतिरोधायकं यदि तदप्रसिद्धं नरके
तदनांतरीयकतयानिषिद्धे नैतज्जनकतयाज्ञाने तत्तथाज्ञानाभावात् न च तज्ज्ञानतः विशेषणमेव ६०
नेतिवाच्यं अनुत्वात् एवंचपरस्त्रीगमनादिविशेषजन्यसुखविशेषनांतरीयकतया नरकस्यताह
शस्य तेप्रवृत्त्यापत्तेरिति॥ नेयं इष्टोत्पत्त्यनांतरीयके बलवद्द्वेषविषयत्वस्योपलक्षणत्वात्

नचनांतरीयकेबलवान् द्वेषो यथा बलवच्चं विशेषणं तथोक्तमधस्तात् बलवत्वं चप्रतिबंधकता व
च्छेदको जातिविशेषः संवबलि। रागाद्वेषस्योत्कट [illegible] रागतयानरकदुःखेष्यत्कटद्वेषः। एवंद्वेषस्यो
त्कटतया निवृत्तिरिवोत्कटतया प्रवृत्तिः। तदर्थं निर्गलितार्थः॥ स्वरूपासिद्धिरपरविषयदुःखंदुःखाज
नकत्वे सतिताहशोष्टविषयसाधनत्वमितिज्ञानं प्रवर्तकं इत्येकं। विपुरुषसमयस्तेदात्यो द्वेषेष्यः
जातिविशेषरूपोत्कर्षविशेषाद्युक्तप्रवर्तकज्ञानसत्वासत्वाभ्यां प्रवृत्त्यप्रवृत्ती इतिभावः॥ यच
पिबलवदनिष्टा [illegible] नुबंधित्वज्ञानस्याभावो हेतुर्वाच्यते। ननदभावज्ञानं प्रवृत्तिनिवृत्तिसामग्र्योः अ
प्रतिपत्तवत्याद्याहिरोधिवादन्यथाऽसत्वातिपक्षत्वज्ञानस्यापि अनुमितिहेतुतापत्तेः। साध्य
दविरोधिन एवज्ञानस्यजनकज्ञानविघटकतया प्रतिबंधकत्वकल्पनात् उक्तयुक्त्या प्रतिबंधकत्व
स्यैव तत्साध्यहेतुत्वं गौरवस्यापि सप्रमाणकत्वात् तथाप्येवमिष्टसाधनतामात्रस्य विधिप्रत्ययजन्य
त्वादो बाधापत्तेः। नचमीमांसकवत् अत्र धीजन्यत्वात्तदन्वयस्तेनकार्यत्वे अदृष्टसाधनमितिनि
न्वयइतिवाच्यं। प्रत्ययानां प्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थबोधकत्वव्युत्पत्तेः। प्रकृते विना प्रत्ययार्थान्वयगर्भत्व
नियमाश्रयस्यान्वयेस्य तिलिङ्गाद्यनदनुबंधित्वज्ञानं हेतुरिति इत्यनेनेतिविशिष्टेष्टस्वरूपलिंगोप
पत्तदाराननुमानादस्ताकृपथादित्यवधेयं। तथापीतिपदार्थविधिप्रत्ययनिषेधेपि नविशेषणाभाव
सिद्धिः। किंचानुमानेनैव सिद्धिरित्यत्रापि विशेषणता सर्वांशदनुमानस्तनवस्तुधापितान्वयविधिः प्र
भावानुमानेतेनच विशेषणाभावानुमान [illegible] गौरवात् तेदसुक्तमित्यत्रतात्पर्यं वस्तुतः प्रवर्त

विशिष्टस्य

कतयात त्रैव विधिपदार्थो विशिष्टनिषेध एव प्रकारेणान्वय इति स्मर्तव्यं। अयोग्यत्वादिति नञ्पदार्थः पदार्थे
नान्वेतीति व्युत्पत्तेः। कथमेकदेशो निष्टसाधनमात्रेणान्वय इति वाच्यं। गौर्द्रव्यमित्यत्रेव विशेष्यमात्रेणान्व
यस्य विशेषणेनान्वयेपि दर्शनात्। ननु विशेष्यानन्वये विशेषणेनापरपदार्थान्वयोऽन्याय्य इति चेन्नोप
स्थित्यनिराकांक्षत्वादित्यकस्य व्युत्पत्तिविरोधकत्वात्। नवेष्टसाधनत्वमेव विशेषणेन तदनुबंधित्वमे
व विशेष्यमस्तु शक्तिविषय इति वाच्यं। बृहत्तायामिष्टसाधनत्वप्रकारकज्ञानस्य हेतुत्वकल्पनात्।
तद्विशेष्यक एव विशिष्टलिंगशक्तेरिति भावः॥ केचित्तु विशिष्टं न शक्यं। किंतु प्रत्येकं शक्तिसाध्यत्वप्रकार
कज्ञानहेतुतयाख्यातत्वेन रूपेण शक्ततयावस्तिसाध्यत्वस्यापि पृथग्शक्यत्वात्। तदात्वनदसा निषेधप्र
कज्ञानहेतुतयाख्यातत्वेन रूपेण शक्ततया लाघवेन विशिष्टशक्तेः। वस्तु
न्वये कोऽकल्पतिः विरोध इति तन्न। स्वतिसाध्यत्वेनैव बाधकस्य तत्र पक्षेन यत्तु आख्यातत्वेन शक्तिरिति किं शक्यतेति।
तः स्तिसाध्यत्वविशिष्टज्ञानत्वेन हेतुत्वात्तत्रापि विशिष्ट एव शक्तिः। अथ कथं शक्यत्वबाधकत्वादि
न त्वत्र तथा स्तिलिंगादिवत् विषयत्वेन कृतो धात्वर्थान्वयो न साध्यत्वेन हि युक्तत्वात्। गौर्द्रव्यमित्यत्रापि गोत्वस्य
ति। नन्वेवं व्युत्पत्तिविरोधः॥ तदवच्छिन्नान्वयजनकत्वस्य पदानां निरूढत्वे नञ्गौर्द्रव्यमित्यत्रान्वयेऽपीति। इत्याप्यत्र
यानन्वये नापि गोत्वावच्छिन्नान्वयादिति पक्षेऽपि नास्त्येव समुदायस्य तात्पर्यमात्रेऽन्वयेऽपीति प्रयोजकत्वं वा
रस्तोकार्थतंत्रकं न हि जैनेन वदति ज्ञानानुबंधित्वं न तदजनकत्वमात्रमपि प्रसंगादिति प्रयोजकत्वं वा नायमारं ६।
यां तथा वाजनकजनकत्वेऽपि कृत्यर्थबाधएवेति तथा विकेऽन्ये वदंति। मम तु मते दोष एव ×बलवद्द्वेषविषयत्वविवक्षायां×
कामारो हेतीति हृदयं अस्ति परस्मिन्निति वैरवधकामनायाः नियोज्यविशेषपरत्वेन यज्ञावैरवध मिष्टेन

दारेपनेनयक्ते तेति वाक्यार्थः। न च रागात् मम स्वतंत्रस्य रकृतः स्वं बलवन्नदातस्य तत्रोत्कटद्वेषाभावात्वात्र
बलाविरिवधरागवादत एव पश्चात्तैरनव नसा मात्स्यन्याय एकविषयक विधिनिषेधयोरसंभवात्
इष्टत्वेवधस्याविधानादिति सर्वं सुस्थं। ननु श्येनस्यावैरिवधफलकत्वेपि वैरिवधत्वं मस्त्येवा तथा
वतद्दोषतादवस्थ्यमिति श्लोकते नन्विति किंचिति नाथिवं स्वकृघातोन हिंसास्यात्। तस्याप्यत्र च
हितमरणफलकत्वान्यायादिति वाच्यं। अनुनिष्पादितं व्यवहितं मरणफलेन स्यात् इष्टोव्यापारो य
स्येति मध्यपदलोपि समास आश्रयणादिति भावः। व्रणपाकपरं परामरणसंसर्गे पदेनुनिष्पादित
विशेषणं श्येनेपस्यादगोरवादिति तसंप्रदय सेतद्विशेषणाश्च वेशे दोषां तरमाह। मरणेति अत्रेष
पक्षे दोषांतरमाह किंचेति तथा च तन एवाति प्रसंगस्तंगे किंतु द्वेषपदं चपर्यंतेनेति भावः। जाघवादितिश्र
संगानापादकत्वाद्वेषत्वगर्भमेव लक्षणं न चातिप्रसंगात् अन्यत्वघटितगर्भमित्याह। एवमिति श्राय
श्चित्तेति। नाशेवैधेन न स्य हिंसात्वम् अत्र कृत्यर्थबाधतादवस्थ्यमेव निवृत्तिमिति कषंपदपदार्थ दनह
तिवाच्यं। एतत्स्य वधकामकर्तव्यत्वेन स्मृत्या मरणमुद्दिश्य क्रियमाणत्वादिति भावः॥ ननु मरणव्यापार
कामनायामपि मरणकामनास्वेवास्य यास्यतोऽरुंदरेनजिवकामनानुदयादिति श्येनस्य हिंसात्वमे
कर्तुमित्यस्य स्वस्यादा एव स्थितसिद्धिति। यदि देतियघपिस्त म मालेनास्यैगोनुद्वेषपलते स्वेन दात्रथमविशे
षणेनैव बाधितोऽप्यदितः उद्देशोक्तोसातास्तं नव इष्टमरणस्यानुद्देश्यत्वातत्स्वेन तुजनबाधेनितः उपदे
नेनादृष्टद्वारकत्वं विशेषणं। तथापि मरणानुकूलव्यापारस्यात्र नहि संप्रत्यस्य मरणानुकूलोत्तुणा
नमात्रेण नरकविशेषसाधनमित्यर्थोक्ताति प्रसंगइष्टापादनस्यानुसरणीयतापत्तेः। तथायात्रन

रकविशेषजनकतात्प्रयोजकं रूपमिष्यते तस्येदमुक्तं भवति यत्र तदनुकूलव्यापारमात्रमुक्तं व्या
पारो हि न नरकविशेषहेतुरनिष्टो निर्बंधनेऽतिप्रसंगात् तत्रार्थफलश्रवणात् तद्व्यापारकांडोऽव
तत्र नरकविशेषजनकत्वानुपपत्तेः तदुक्तं यत्र तद्विषयत्वेति यावत्तु नवसतिमेनात्रम तएव तत्र व्य
पदेशो मतोऽक्तं नत्वभयासत्तमिति यथा तदुद्देश्यपूर्वकत्वं तथाह श्येनाद्यारंभकत्वेन कर्तव्यो निर्वाहकस्या
दतएव श्येनोक्तान तु कर्तव्यो वाच्यक्रीयते तथा च न नरकजनकतात्प्रयोजकं तद्व्यापारकर्तृत्वमतस्तत्क
र्तृतोपयोगित्वं रूपमिदमुक्तं। अतएव वेदेव तत्प्रवृत्तिनिमित्तं तद्व्यापारत्वमात्रं हिंसायां मरण
कविशेषजनकतायां वक्तव्यं बलमित्युक्तं तदनुगतमित्याह तदनुसारित पायमापितमेवार्थमनुगतरू
पेणाह। एवं च तदनुरोधात् श्येनाद्यारंभके निरूढे सति तदपि नेत्यसमभीतेलास्येगे च नातिप्रसंग इत्या
शयो नतु समभीतेलोऽस्यं गवारणार्थमेतद्विशेषणमर्थवेदाह इति नो कदोषावकाशः। वस्तुतस्तु अत्यर्थ
बाधस्य येनैव रूपेणावारणीये श्येनाद्यारंभकत्वं विशेषणमावश्यकमिति समभीतेलास्येगो वारिता
पितु न वर्धिते। ननु तद्वारणार्थमेव विशेषणोदानं येन ताद्वेयर्थ्यं तदुपष्टंभकसंतयोर्वेति निगर्वः।
अनभिसंहिते तास्ये नेनवरांतरविशिष्टो व्यापारो विशेषाकारेण नाभिसंहित एवाहारमिति न तत्र स्व
प्रसंग इति भावः। ननु प्रतिबंधनमयं व्यापारो मरणं। न नयच्चित्ये वमाकारक इति घपरिवेषमितरस्ये
वोगइत्यस्य वेदे विपरीत माह। नानुरितिनवान्तरव्यापारत्वावोनेव विशिष्टत्वाव इति भावः। अन्यवहिते
ति पूर्वकालावच्छेदनमिहान्यथा विहितप्रयोजकव्यवधानाभावोऽतएव व्यापारेत्याद्युक्तं निष्पोनरूत्वं।
ननु फलवत्ताधिकारेऽधिकारेऽर्थवादबलात्सिद्धे नित्यवदनुष्ठानमेव कामनावच्छेदेनावेद्यमाणेन वि

धेयतीति फलवत्ताधिकारमेव कुतः स्वयं नोक्तिकिं वेति। प्रथमतोऽज्ञोवि मात्राधिकारे प्रतीत्यानिराकांक्ष
त्वेन कामनाधिकारत्वेनानन्वयात्तु यथांगानां फलश्रुतिस्तुति मात्रत्वेनाविततां विहितस्य कांक्षत्वे
त्वनुक्तमात्रस्य निराकांक्षत्वयांगत्वेनानन्वयप्रत्यये पर्यायमत्वेनाक्तं नचितिनस्तपापोऽज्ञो कारणेनोत्य
र्थवादेऽपास्य च नफले नान्वयो नाकांक्षे चादि ति बोध्यं तद्धि ह्यपि अन्यथा तत्रापि फलान्वयापत्ते
रिति भावः। तत्स्वं प्रत्यवायो मे स्यादकरणादिति संस्थाप्यैव प्रवृत्तेस्तदभावे नित्यतत्करणस्याभावस्ये
च वोतीष्टापत्तिरिति दोषात्य माह। किं वेति तदर्थवादेति दर्थवादेऽज्ञापिततद्विषयत्वलक्षणलिंगे
न प्रायश्चित्तेति। संध्योपास्तनात्वे प्रायश्चित्तमिति आद्यान्तप्रवृत्ते प्रायश्चित्तपदार्थोऽवनेवक्रियमा
णो। प्रायः पापं विजानीयात् चित्तं तस्य निबोधनमिति। तदर्थसंकेतस्यादि कानुवादपरत्वेन पापनाशक
कर्मत्वाज्जीवनपायस्य हेत्वाकांक्षायामुपस्थितसंध्यावंदनादावस्य हेतुता स्यादितिभावः। नत्वयुक्तत्वादि
त्यतादृशनिषेधाय येति दोषांतमाह। किं वेति नो पास्य इति न आख्यानस्य लतिवार्य कत्वे नो पनं विष
यत्वयाकनवकत्वर्थः। ननु सति विषये तो पासनानोहेतुनोपासनाभावमात्रं तत्र तं साधक
एव मित्याशयेनाह। वस्तुत इति विशिष्टस्य नावोपपासनेत्यतिविषयत्वरूपविशेषणाय पर्यवसन्न
इति विवक्षितवेकं नस्सति विषयत्वमिष्टं कृपवं साधनाभाव तथा पर्यवसन्नस्य साधनत्वं स
ते इति रूपाणि स्फुटत्वात् उपेक्षितत्वादि त्याशयवानन्त्वपि च मे वो किमिति भावः। वस्तुतो विधिप्रवृत्ति
विनोपास्यनात्मकव्यापारविशेषो विधेः परिचेयः। अतएव पापाभावानफलमिति ज्ञातव्यमिति
तथाशयान्याभावात्

ऽनुपपादिति फलेच्छाज्ञानाभावे न न प्रवृत्त्यभावः। किंतु कार्यताज्ञानाभावेन तदा मंडलीकरणादौ
ऽ।रवेक फलतया ज्ञाते ऽप्य नाज्ञोदारितशास्त्रविरोधऽन्यकार्यताज्ञानात् प्रवृत्त्यापत्तिरिति नित्येऽपि फ
लं माह। अथ वेति नन्वपूर्वस्याधिकामनावत्त्वं नावे स्वर्गादिनार्थवादेन किमपराद्धं येन तदुपस्थितमु
पेक्ष्यानुपस्थितमपूर्वफलं कल्प्यते। अथ नियमतस्तत्र कामना तदहितत्वापि नित्यताक्षतिस्तत्राह उपेत्यल
माह। नित्यमिति। धर्मिग्राहकमानेन नियतत्वविषयत्वेनेत दर्शितं। ननु स्वर्गादिरिति नावः। जीवा
ति। प्रयोजनज्ञानस्य प्रवर्त्तकतया जीविमात्रस्याधिकारित्वापत्तेन वाञ्छितेष्टाधिकारेष्टसाधनस्य विधि
वादन्यथोक्तमंडलीकरणादिव्यभिचारस्यदुर्वारत्वात्। अत एव नाकांक्षे [illegible]। तथा फलानवच्छि
इष्टसाधनत्वस्य स्वसामान्यतः प्रतीतस्य विशेषसाधनताकांक्षत्वादन्यथा विश्वजिन्न्यायेऽपि काङ्क्षतिः। यच्चं
ग। वनफलश्रुतिरर्थवादमात्रं। तन्न। भावे संभवात तथापि फलकांक्षायाः प्रधानफलेनैव फलवत्त्वाय फलीतरनि
राकांक्षत्वादत एव यत्र प्राकफलान्तरत्वेनोपस्थितिस्तत्र प्रधानफलस्यैवानाकांक्षतयान्यत्वायेनांगत्वं। किं
च प्रधानत्वमेव हृदमेवस्यांगप्रधानभावविनिगमकं यत्फलीतरस्येतवास्तेनवावितीति। तन्न तन्नपूर्ववर्त्तितया
नियतस्य यन्नांगत्वं तदन्यथासिद्धेन कारणस्यांगत्वमातस्य विशिष्टशाब्दयस्य वेनियमेनांगतापत्तेः। अन्यथा
सिद्धिरूपादिशेषस्यादन्यं प्रतिपूर्ववर्त्तित्वे सत्यंशावैववायात्तथा प्रधानफलपूर्ववर्त्तित्वाप्रयुक्तलेन फलीतरंप्र
त्यन्यथासिद्धत्वमिति न तज्जनकत्वमतोंगत्वं। तदेवमतिपूर्ववर्त्तित्वे प्रधानफलं प्रत्येवान्यथासिद्धत्व ६३
मिति नांगत्वं नवेष्टनथा। सामान्यतः प्राप्तेष्टविशेषाकांक्षायां मन्धमेधादीनामिव स्वर्गादिकफलोप
स्थितौ स्वर्ग वलिताधिकारादन्याद तत्तत्समयस्यैव तत्कालीनजीवनस्यैव जनकामनायाधिक

रत्वादिति भावः। नावेकस्याहि रूपमहृष्टवसामितिदृष्टान्तेनाह यथेति। यदि तत्र कर्मद्वयमेकतंत्रे
णोपपत्तिरिति ब्रूयात्तदा दृष्टान्तरमाह। यथा वेति नवात्रापि प्राकृद्वयेऽस्तितषोडशाख्यस्य आघा
तराताधिकारादिति भावः। मुमुक्षोरपि यावज्जीवं त्वादिनिमित्तिकानुष्ठानमित्यस्वरस्यादाह। किं चेति।
यद्यप्येवमितनाधिकारं ब्रूयात् देवब्राह्मणं ब्रूमो किं चाधिकारयोः समकालवर्त्तं। तथा वाधिकारा
स्यामन्यतरेण प्राधिसे तस्याकारणं पापहेतुरिति भावः। यदाकरणमात्रं तत्र पत्ते। अपि च वाधि
कृताकरणमित्यावि यदि श्रोतार्थे। तथा तत्स्येव जिताधिकारत्वेनाकुर्वन्विहितमित्यादेरप्रत्यक्षप्रतिषेध
चापत्तिः। नहि समर्थस्य फलकामस्याकरणं प्रत्यवायं येन पापहेतुत्वप्रतिपादनेन तात्त्विवार्थते। तथा वा
धिकारैकदेशत्वतः फलकामनाविरहेऽपि करणाभावे पापमिति तत्रास्यथोन्निस्यनादनधिकृता करू
णमपि प्रत्यवायोत्पत्तौ तंत्रमिति न नित्यवदनुष्ठानस्तेनहृतिता वः। नन्वेवं शास्त्रस्य लेतकानुपपत्ते
रस्य लिंङ्गाष्टसाधनताशक्या। ननु तेनरूपेण प्रवर्त्तकत्वं गौरवात्प्रपितृलाघवादिष्टप्रतियोगि
काष्टेतुताविषयकज्ञानत्वेनात्रविशेषणविशेष्यभावे देव्यवहते। तथा च शास्त्रस्यलेतकेष्टसाधनताज्ञा
नादेवास्मत्रतद्विलम्बदपि प्रवृत्तिरासनात्स्यकयेराह। किं चेति। इदमपि तेन रूपेण प्रवर्त्तकत्वे यदि दुःखा
भावन्ने नरूपेण तादेवतदपि न दोष इति ध्येयं। अथेष्टसाधनताश्रयक लिङ्गपदेनेष्टज्ञानस्यावरपकत्वा
त्। कथमस्य विप्रवृत्त्यभावेनेधिकारणमस्थितस्य स्वरस्यादाह। किं चेति। न चिबाधः स्वज्ञानेनापरोक्षी
त्यस्यवराहापि येति। ननु सुखस्यैष्टसाधनताज्ञाता नास्तीति करः। तत्साधनस्यौदनस्यापि सिद्ध तथा
स्वहेत्यगौरवरत्वादौदनस्य [illegible] ननु पाक्ये पाके प्रवृत्ते [illegible]

तत्रेति। इष्टत्वाभिहितयानुदनस्यतदन्तादाता। नन्वेव नेत्युक्तत्वेन मोक्षानुष्ठानस्यापेननु तद्विषयत्व
मिनाध्यंश्रुत्वात्युक्तत्वे विधि वेष तथा तद्विषयत्वमपि स्तुत्वोदनादेरगृहीतमित्यादवेराख्यातस्ततद्दति
वस्तुसदिति। न वेदमयनेन तदिष्टसाधनताज्ञानफलेन तद्विषयकप्रत्यक्षाणामपि प्रवृत्तिहेतुत्वानि
तथामात्मविशेषगुणानाम् इष्टसाधनत्वविवात्। इष्टोत्पत्त्यनेनतरं तद्विरोधानुत्पादस्यासम्भवाद्विच्छि
त्यैवेष्टपदेन विवक्षणादिति नातस्तथायेति। स्वर्गस्यकामनाविषयत्वेनोपास्थितस्यात्
पास्तत्वात् लिङ् बोध्येष्टनसदान्वेदान्वये स्वर्गरूपेष्टसाधनमित्यन्वयः
मदा वाक्यार्थरूपत्वात् प्रवर्तकं ज्ञानमुत्पद्यते। न च विधिजन्यत्वादविरोधः। विधिजन्यत्वान्ख्या
तान्वयज्ञानरूपाव्यान्तरवाक्यार्थज्ञानानन्तरं तज्जन्यमुक्तमप्रवाक्यार्थज्ञानं प्रवर्तकमिति तत्
ख्यातस्येतिनादः यदि विशिष्टस्य पदार्थैकदेशतया स्वार्थवाच्यस्यान्वि न च नानाकाङ्क्षतया
मन्वयस्तथातत्कस्यचमानुमानिकं प्रवर्तकं वा ज्ञानं प्रवर्तकमिति तदर्थोऽध्यवसेयः। तस्य विधिज
न्यत्वाभ्युपगमस्य चात्। न च प्रश्नित्वादिनानुमानमात्रांकरतन्निषेधप्रतिपादनविरोधः। स्वान्तं न्य
नानुमानावरूपकनिराकरणपरत्वात्तस्येति सर्वं सुस्थम्। अन्येतु पसरस्ययोकावनानंगीकृत्यविधि लिङ्
यादीनामनन्तरः। साधनत्वमात्रेऽभिधीते स्वाध्यातरस्यापि मनैतत्वात् न च प्रवर्तकत्व तात्पर्यग्राहक
दस्यत्यसाधनस्वर्गस्य बलाभावात्। तर्हि प्रवर्तकत्व तात्पर्यग्राहादिष्टसाधनत्वमेवाक्षिप्यतां
इष्टसाधनत्वोऽपि त्वमनाम्नायं विधिप्रत्ययेन तत्सार्थकत्वेन विना तदेव दुर्गमं नहातदिष्टसाधन
मेवार्थस्तु प्रवृत्तिबलेन विशिष्ट वस्त्राकत्वाक्षिप्यतानातथा प्राथमिकत्वाक्षेपानुरोधस्वाक्षिप्त ३४
मवगाकत्वात्ततस्यपाभिहित्वे तु साधनत्वेऽपीत्यादि। किंवा स्वसाधनत्वमात्रमपि न वाक्यार्थकोन

DR BHAU DAJI

कृतः इष्टसाधनत्वं बलवदनिष्टपदस्य स्वजन्येष्टोत्पत्तिगर्भार्थतया किंयेष्टसाधनत्वस्य बलवदनिष्टाजन
कत्वविशिष्टत्वात्। तद्विध्यर्थत्वस्य चया पिवाच्यत्वात्। ननु यदि कारणत्वं न लिङ्बोधितं तर्हि दध्नापीत्यमिमाना
त्वामितिवृत्तीयायाः कृतप्रामनुपपद्यते। सर्वप्रापणोवाक्यस्य तेदापातादित्यस्वरस्यादाह वस्तुतइति।
यागेष्टसाधनत्वे यत्नेष्टकारणत्वे इष्टसाधनतामात्रस्येव पाय तामात्रस्ये त्यर्थः। सामान्यतः त्वात्
त्वेबलिङस्ताका दसाध्वे व्यापारं तत्तविशेषातद्बोधे त्वाकरणं च पर्यवसन्नयात्प्राप्तनीययान्वेघते
फलायोगव्यवच्छिन्नव्यापारवत एव करणत्वादिति नावः धर्मवाचस्य तेन कर्तृकरणादवुक्तस्य
मेत्यस्य कर्तृदिस्वाख्याया सन्निहिता पानित्यर्थविरूपं वाच्यं। कर्तादीनामाख्यात वाच्यत्वात् तथा
वान्निहितान्वयतत्स्वं यागेष्टसाधनत्वं इष्टसाधनतामात्रं न तु करणत्वमनो यागस्यप्रव्याप्तीतिकथ
मेतादित्याशंकायामिष्टसाधनस्येवै विध्य पदादितिफक्किका। तदर्थस्तु तावन्मात्रस्य शाब्दत्वान्न
तु यंसाध्यानु अप्रतीतिर्बुमः। अंतसंगत्यादिष्टसाधनत्वं सत्तावेवान्वेति त्वितित्कुतस्तु योगोऽप्यपपद्यत
इत्याख्यातेन यागेष्टसाधनत्वमननासिहितमैवेति रजाया नानुपपन्नेत्यप्याहुः। ननु पाकं प्रति
कार्यतातित्वत्यत्वात्पाकस्य तद्विषयत्वमायाति ननु तद्जन्यकृतौ यात्स्रिकोर्षावच्छिन्नत्विसाध्यत्वप्रका
रिकेणाविषयत्वेनापितत्ययोपपत्तेरित्यस्वरसादाह। येदेति तथा च तत्ते अवचिकीर्षाविषयत्वं पाक
स्यनान्यन इति नावः। नव स्तत्यप्रतियत्तादि नितोषः। एवं परंपरया पाकाद्यन्वितकनाविष्टसाधनत्वान्वयो
स्येवअन्यथा अन्यवाच्यनां प्रक्लस्यर्थगतस्वार्थबोधकत्वे कल्पनिरपि स्यादित्यवधेयं तथा येनि। न यत्नेध्य
वदनस्य लेइष्टसाधनत्वोऽनुपपत्तिः तत्त्वनित्यत्वेऽपि फलजनकत्वविरोधस्यापातात्वादिति नावः। वस्तुतः
पाकादरिष्टसाधनतां विनातत्कृतेरतद्बोध्यमन्तत्वमन्ते प्राथमिकत्वे सति विषयत्वेऽन्यचजसणगच्छते

इष्टसाधनीभूतपाकजनितात्तृप्तिरिष्टसाधनमितितृप्तिसाध्यत्वेष्टसाधनत्वयोः प्रत्ययेनैवतद्धेतोरि
तिसाध्यात्प्रवृत्तौ सिद्धवत्सांनत्वतिगौरवं इष्टसाधनताज्ञानपर्यंतापेक्षागौरवात् । नवपाकजनिकास्तृप्ति
रिष्टसाधनमितिज्ञानेपिपाकः स्वतृप्तिसाध्यइतिज्ञानाभावान्न स्वप्रवृत्तिरितिवाच्यं तद्विशेष्यकज्ञान
स्यापि तज्जन्यत्वस्य तेनावगाहनात् । न च तद्विशेष्यकत्वात्स्य प्रवृत्त्यौपयिकत्वेनाक्रमेण तत्त्वेति
साध्यताज्ञानेपि प्रवृत्त्यभावो लाघवेन तत्कृत्यसाध्यत्वज्ञानत्वेन जनकत्वात् नन्वतद्विशेष्यकज्ञान
त्वेन गौरवादिति न यानमत्स्यमांसादिस्युक्तिः प्रागयमोवेति मतांतरेण तत्रसत्तिसाध्यत्वेनेतिप्रागमा
त्राच्चयीत्यवधेयं ईदृशमितिवत् वदन्ति शानमनुबंधित्वयोक्तार्थोलोनाभिधिः । एवमग्रेपीतिसर्वमवदातोत्स
र्गोतिकालीनस्वाधिफलकामत्वविधाकृतावैदिकविधिप्रत्ययोत्याघप्रवर्त्तकज्ञानप्रकारीभूतोधर्मः प्र
लम्यर्थान्वयी अन्यान्वयीवेत्यर्थः । तेनलौकिकविध्यर्थेप्राग्यस्मिंतादिबोधकविध्यर्थेवानांशानोबाधना
दत्यसाक्षात्पूर्वकार्येनायायागकार्यतांविनाकुर्वियवाक्यापिलिंगानुपपत्तिद्वारापरंपरयाबो
ध्यैवेतिभावः । स्वर्गकामेति स्वर्गकामस्यनियोज्यान्वयोनियोज्यत्वेनस्वरूपेणयोग्यतस्तत्र योग्यता
ज्ञानाभावादित्यर्थः । कर्त्तव्याधिकारित्वात्स्यामन्वयस्तेनवेकिंनियोज्यत्वेनेति । अत्राह । स्वर्गकामस्य
त्रकामनाविशेषणमुपलक्षणंवा आद्ये नियतोपलक्षणतयासाभावादात्ममात्रस्योपलक्षितेचविशेष्य
पत्तेः । आद्येवाद्येनवो । नहिलिंगस्यमवाच्यिवलक्षणंकर्तव्यं । स्वर्गफलस्याभिलक्षणमधिकारित्वं
वाकामनायोग्येनवति । नयविशेष्यान्वयिनानन्वयिनोपिविशेषणत्वं । नवकर्तव्येनतत्तज्जनक 54
त्वेनान्वयोस्तु । तत्रविशेषणीभूतोपिनवृत्तीतिवाच्यं नहि स्वापयनयदवफलकामनागुरुनयोपिस्याद
पयन्तत्वेत । किंतु ममेदंकार्यमितिबोधकारेत्वस्यापियत्प्रमाणएवनियोज्यत्वेविश्रामः । नयबोध

त्वमापितत्बोधस्यमवाप्यविंमुक्तविकल्पग्रासादापिस्तुतत्कृत्नकर्तृ । तथास्वतिजनकत्वमेवास्तामि
तिवाच्यं । एतत्कालद्वारासतिजनकत्वापितिबोधजनकत्वेज्ञानप्रौव्येणतथास्वीकारान्नं । नवेदंनियो
ज्यत्वमनुपस्थितंकथमत्रकारइतिवाच्यं योग्यतावच्छेदकप्रकारेणोपस्थितएवहतरान्वयदर्शिघट
स्य इतरस्येवस्वर्गकामनियोज्यत्वस्ययोग्यतावच्छेदकोपस्थितेः । नवममेदंकार्यमितिबोधःफल
मेवकथमवच्छेदकमितिवाच्यं उपस्थितस्यफलस्यापितत्त्वाविरोधमतानुपस्थितिश्चयोग्यतावच्छे
दकत्वेफलंतदयंपर्यवसितार्थः स्वर्गकामः स्वनियोज्यककार्यविषययोगकोनत्तु स्वर्गकामनियो
ज्यककार्यविषययोगइतिप्रथमांतस्यैवारव्यातान्वयविशेष्यत्वादन्यथास्यातोपस्थाप्यस्यास्या
न्वयानुपपत्तेस्तत्रतस्यैवनियामकत्वात् । नन्वेवंनियोज्यतयैवस्वर्गकामान्वयेधिकारिणोलाभेप्रव
र्त्तकयाप्रयोगइतिचेन्न । प्रथमतस्तस्यान्वयेपिव्युत्पादानवलेनकर्तव्याधिकारित्वयोरापितात् दिति
कामनायाइति । नहिकामनातद्बोधेयान्त्राक्षेत्रेरितितदन्वययोग्यतावच्छेदकमपियागेस्वर्गसाधनत्वं । नत्विदसा
धनेममेदंकार्यमितिज्ञानान्वयः । आ इत्कानावात् । तथावयोग्यतावच्छेदकत्वे । नयोग्यत्वमिवस्वर्गकामस्ययागो
स्वर्गसाधनत्वमवश्यमुपस्थितमपेक्षणीयं । नहितदन्वयोऽशाक्षयेनयोग्यतावच्छेदकान्वयानुरोधेनयो
ग्यतावच्छेदकांतरं नाक्षिप्तेनतुपादानस्यापिवाक्षेपजप्रवृत्तिकत्वात् शाक्षज्ञानमात्रएववयोग्यतावच्छे
दकधर्मोपस्थितिरपेक्ष्यात् । अतएवेदमुपादानंकेवलान्वयानुपपत्तेरर्थापत्तित्वात् साधनत्वंचेकविशेषबा
धेपरंपराघटकानुपस्थितावशक्यप्रतिपत्तिकंपरंपरासाधनत्वंलक्षणयायोग्यतावच्छेदकधर्मप्रित्य
यादितिनन्वन्यथानुरोधेनपरंपराघटकमवश्यमुपस्थापनीयमितितदुपस्थापकांतरस्याभावाल्लि
ङः एवतदुपपादकेपरंपराघटकेशक्तिरित्याख्यातवादार्थः । अग्रेतितथावेतत्यायाख्यातयोग्यता

तन्त्ररणे। अन्वयेति योग्यतावच्छेदकेत्यर्थः। नन्वयं यदवच्छेदेनायोग्यतानिश्चयो न जातोऽस्ति तदेवेति
भावः। विशिष्येति। अविशिष्य तदवच्छेदेनायोग्यतानिश्चय एव नेति कृतपानयादिकमेव योग्यतावच्
छेदकमिति भावः। संस्कारस्यैवेति। तथा च धारावाहिकद्वारा भावनिश्चय इति भावः। याग इति
स्वर्गफलज्ञाने यागसाधने प्रवृत्तिर्नवनीतेन योगे तदसाधनेऽप्यापादितेति भावः। नरस्येति। अन्वय
प्रयोजकरूपवत्त्वं न योग्यतावच्छेदकमनायोग्यपक्षे स्यादेव। त्वद्वक्ष्यमाणरूपेऽपि बाधक
प्रमाभावात्। किं त्वन्वयव्याप्यधर्मवत्त्वेन स्वफलपर्यन्तव्यापारवत्त्वं [illegible] करणे
इति तदनुपस्थितौ कथं योग्यताग्रह इति भावः। ननु योग्यताज्ञानमात्रं शाब्दधीहेतुरस्ति यो
ग्यताया अप्रामाण्यप्रयोजकत्वात् [illegible] किं चेति। पदविशेषबाधे शाब्दज्ञानस्यानागतादि
रविशेषप्रकारकज्ञानेऽजनकत्वनियमेत्यर्थः। अन्यथा यथाश्रुते विरोधः स्यादिति भावः। ननु नान्यो
न्याश्रयत्वं। स्वर्गसाधनत्वाच्च यागेऽनन्तरहितकल्पना। किं तु स्वर्गकामान्वयानुपपत्त्या। अपूर्वेति
[illegible] वाच्यताग्रहकाले धर्मिकल्पनानतिप्रसङ्ग [illegible] धर्मिकल्पनेऽपि कल्प्यत इत्यस्य स्वरूपेण देवैव
रमात्। लोक इति। तथा च प्रमाणान्तराबाधेन धर्मिकल्पनेऽप्यप्रामाणिकत्वात्। अन्यथा प्रतीत
[illegible] तिरोभावमात्रकल्पनेऽपि कार्यवादादीनामादिति भावः। गौरवितेति। गौरवितत्वं गुरुतानी
प्रीतिहेतावधर्मप्रवर्तकत्वापत्तेः [illegible] प्रयोगात्। इदं चोपलक्षणं [illegible] व्याप्तिकं। न च विरो ६६
धर्णं तेन फलं [illegible] देवप्रीतिहेतुहेतुक्रियेत्यन्वयो यथा गौरवितेनस्तम्भं देवस्य पदार्थैकदेशतया
न्वये त्यथा च तदस्त्विन्द्रेऽर्थापत्तितः। नयेष्टस्मुपाप्तीतेऽत्र विरोधः। प्रीतिहेतुत्वेन तद्योग्यत्वस्य विवक्षि
तत्वादिति भावः। ननु स्मृतेः [illegible] व्याकरणेऽपि [illegible] वर्णमतेऽस्तु न्यूनप्रमाणमस्त्येवास्या

कं तु स्वर्गादेर्लौकिकत्वात्। एव व्याकरणप्रणेतृत्वाल्लौकिकपदमूलकत्वादेव प्रामाण्यमस्त्विति प्रीतेरिष्टजन
कत्वे प्रसिद्धतरमिष्टस्य वेदादेवस्कृत इति तथा च प्रमाणाविरोधेन वेदविरोधस्मृतिवादेऽपि
प्रामाण्येऽपि न व्याकरणस्मृतिरादरणीयेति भावः। देवतावेतन्ये मानमन्यथासिद्धयति। यत्रेति
विकृत्यष्टौ विष्णुव्याप्ताविति [illegible] इत्यर्थः। अत्र यद्यपि प्रतीयते [illegible]
नृत्वरित्या अर्थवादस्थले तत्प्रीतिरेव फलं प्रत एवादवता। चेतन्यमपि। तथापि तस्य [illegible] प्री
तेरानुत्तरविनाशितया तदनुत्पन्नानित संस्कारपर्यवसानेन तस्य स्मृतिमात्रजनकत्वमित्यर्थेतन
प्रयुक्तत्वं [illegible] नन्वेवमाग्नेयादीनामिति। यथाग्नेयोऽष्टाकपालोऽमावास्यायां
[illegible] दधि [illegible] इत्यादिषड्द्रव्याणि देवताः संबन्धस्तयोः प्रतिपादकानि प्रथम
प्रतीतेरवोत्पत्तिवाक्यानि दर्शपौर्णमासाभ्यां यजेतेति प्रधानविधिवाक्यार्थे [illegible] तन्त्र [illegible]
त्यादिनाग्नेयं दधि [illegible] वत्समावास्यायामित्यादि [illegible] परमास्य [illegible] ताम
[illegible] पञ्चत्वापत्तिपर्यालोचनेन तत्साधनत्वानुपपत्त्या षड्द्रव्याणि कल्प्यन्त इति तत्सिद्धान्तः। न
स्यात्। [illegible] नपरमापूर्वकारणत्वस्याोग्यतया तज्ज्ञानाजातत्वाद्वा न स्वर्गसाधनत्वम
पि यागे [illegible] ऽप्यपूर्वं कल्प्यतामित्यर्थः। का न्यूनतेति दर्शपौर्णमासाभ्यां यजेतेत्यत्र [illegible] नुपप
त्त्या योग्यताग्रहकापूर्वोपस्थितौ नवनीतादिना तदन्वयहेतुत्वबोधो यथा [illegible] बोधोपस्थितिश्रो
त्रेतज्जातीयद्वाराजनकत्वांशे नायोग्यतानिश्चयः। दर्शपौर्णमासाभ्यामित्यादिविधि
प्रवृत्तौ प्रवरस्यदार्थद्वारा [illegible] बाधदपूर्वस्यानुपस्थित्या तज्जातीयद्वारजनकत्वांशे भावनादि
रतादयोग्यता घटकापूर्वोपस्थित्यर्थं तत्स्यात्तिङ्क्रियतात्त्वपूर्वाणां कल्प्यत्वमित्यर्थः। न

न्विदमप्रसंगतं । तथाहि दर्शपौर्णमासाभ्यां यजेतेत्यत्र प्रधानविधेः प्रथमश्रुतत्वेन चेदेवं । परंतु ऐं
द्रं दधि इन्द्रं पयोमावास्यायामित्यादि निष्पत्तिर्मा । कथं षडाग्नेयादयो यागाः पौर्णमास्यमावास्याका
लसंबंधविहितास्ते च विधेयद्रष्टोपायतान्कलापाः स्तु वाक्येषु समाना साधयंतः सापेक्षा एवमाघारा
द्यविधयोपि कालविशेषसंबद्धा दृष्टोपेक्षा एवातो दर्शपौर्णमासाभ्यां यजेत स्वर्गकाम इत्यादिप्र
धानविधिभाकाले । विशेषस्तेषं धीत्यन्नान्दितानां फलसंबंधे विधीयते दर्शपौर्णमासपदेन क
रणाद्धर्मेवो आते नचाघारादितेषां फलसंनिधिर्विधेयत्यादिग्यान्तत्वाच्चैन्द्रं दधिन्द्रवतीसाद्दी
नामेव प्रवृत्तिका । कथमेवं हिता यदी काम्ये वमेवेतिये तौ वं । अनुत्पत्तिवाक्यानां प्रथमपठितत्वेन त
दर्थस्य प्रथमोपस्थितावपि वाक्येक्यवाक्यतायां दर्शपौर्णमासाभ्यां यजेत स्वर्गकाम इति प्रधानवि
धेरेव प्रथमप्रवृत्तेः । तथाहि द्रव्यदेवतासंबंधप्रतिपादकाद्वाक्यात्तदर्थप्रतीतौ फलसंबंधप्रतीतेः
प्रतीत्यव्यापृतो प्रधानविधिर्नाम्ना मतिख्याप्तेन फलसाधनत्वेबोधमाने स्वर्गकामनियोज्यान्वय
योग्यताज्ञानाविरहादुक्तरीत्या यागविषयकं कार्यं लिङ्बोधितं तत्कथं न विषयता त्पादकाया त
दक्रवाक्यतापन्नानि यत्नस्यात्ति वाक्यान्युपस्थितानि तानि वर्तन्ते त्यादिना प्रधानादर्वंम
न्धनते उत्पत्तीयादीनां बोधयंतीति तदानीमपूर्वजातीयोपस्थितात्तज्जातीयकारकत्वमतो वनार्थानां योग्यताज्ञानाभि
तो प्रतीत्य हेतुरवंतात्क्रियां स्वकमपूर्वकल्प्यमिति । एवमाघारादिविधयो विशिष्टापूर्वकल्पयंतीति मनवेत्ति स्वर्यो ब्राह्मणा ६१
ये तिष्ठ स्वर्गानुपस्थितस्यामीनादयाधनस्य यागस्या योग्यतेवब्राह्मणवत्तोरणस्याप्रिशतयातनायां
मारानुपस्थितायां योग्यता । तथाव यकल्प्यं वे एकवाक्यत्वमपरस्य इति कल्प्यमिति कथं वे

घम्पमितित्वाव । अवगुरेदिति हेतुहेतुमतोर्लिङ्ग्यनुशासनात् योब्राह्मणायावगुरेत्[त] योब्राह्मण
वधे प्रेघमप्रागम्ता नांतस्न ततवनिशतयातनानानि तिबोध्यते हेतुत्वे स्वप्रवर्त्तिचे हेतुमत्वेतत्र स्वर्गार्थे
नवलिङ्नुशासनात् नियमस्य प्रयोगप्राप्यस्यक्यत्तिबलवत्वं । एवमयोग्यताविरहेण नियं
तापोवपियेलोपस्थितोपयविधान्यथाविद्विभावेनान्यथासिद्धनियतस्वर्गप्रवर्तित्वं सिद्धमनुप
पद्यमानं व्यापारत्वेनदुरितादृष्टं कल्प्यतितत्र प्रधानत्वेनसाधनसाधनत्वेवत्यनास्वाद्यो वस्तुत
स्तदुक्तरीत्या साधनत्वेएवपर्यवसानमितितान्न्वेवमेतादृशयर्थेतिफलजन्यब्राह्मणवधे घमत्रहेतुप
नावस्याने नाजनना दितिचेत् । बलवदनिष्टाननुबंधीष्टसाधनत्वेन लिंगेन कार्यताधीबजे
वानिष्टाननुबंधित्वेबोधिते लिंगाभावेन कार्यताज्ञानाभावात्प्रवृत्तिजननसमर्थतात् अतएवानिष्ट
परंपराप्रसंबंधस्यापि प्रवृत्तिप्रतिबंधकत्वेन साधनतत्साधनसाधारणेपौर्वापर्यमात्रमत्र बोध्यते । अना
नायोग्यतो धीविधेः काम्यास्यवहितसाधनत्वमपेक्षितमिति विशेषमाह । ननु देवेति । अन्यथेति साधनसा
धनेसाधनत्वस्याव्यवहितानुपादानो विद्यमानतेपितत्र प्रवृत्त्यनुकूलप्रकारानुसरणादित्यर्थः ।
काम्यसाधनत्वमितितिनिवर्तकानिष्टपूर्वकवत्तित्वेन दिष्टपूर्वविज्ञानमात्रं प्रवर्तकमित्यर्थः । ननु देवामोपाद
निकबोधेपि यागकार्यताननुसंत्नका स्या व्यवहितसाधनत्वज्ञानाभावादित्यत्वेराह । अपवेति । अंतरा
लातवेति ज्ञानाकारमानस्यमपाजनकत्वादित्यभिसंधानस्याह । यद्वेति उत्तानाइति मीमांसकोत्तानां ।
प्रमाणलिंगान्तविधिजिज्ञात्तलिंङ्इतरस्यफलजनकार्थत्वेनाप्रमाणत्वाभावात् अतएव कुर्यादित्यत्र व्यभिचारं
वदंतीत्यन्यथा तत्र असतित्वमयान्वयमानत्वेन प्रमाणतया घटे व्यभिचारः स्यादिति भाव । याग

इतियजेतेतिपदद्वितिपाघट्टितिशेषः। कार्यान्वितः। कार्यान्वितधीविषयः। लिङ्संबंधितेने
ति। लिङ्संबद्धेत्यर्थः। वेदस्येति। क्रियाकार्यत्वस्य लौकिकप्रमाणगम्यत्वादित्यर्थः। अ
वाच्यत्वेति। असमर्थस्योपस्थितो न ह्यास्तु जनकत्वसंभवेनायोग्यतानिश्चयात्तद्वादित्यर्थः।
येनहीत्यनुमानप्रकारकथयस्यावश्यकत्वेन नियामकत्वेन नियामकत्वेसंभवतिजोरहे
णतथात्वानावादित्यर्थः। आवश्यकत्वमेवाह। नहीति। ननु कार्यमात्रं शक्यतावच्छेदकं कार्यत्वा
न इत्यत आह। योग्यतावच्छेदादिति। उपस्थापितयायोग्यत्वेन क्रियामपहाय कार्यत्वेन शक्तिग्र
होयोग्येकार्येन्विततयोपस्थितस्यापि कार्यस्यान्वितत्वेन तथाविधक्रियासाधनत्वेन तथायो
ग्येधर्मिणिशक्तिग्रहानुपपत्तेरितिभावः। क्वचिदित्यादिपदेनेत्यूपेणेति। स्वमतेन मतेव्याप्यताव
च्छेदकप्रकारकरूपस्य धर्मिताज्ञानस्यैवानुमितिहेतुत्वात्। व्याप्यत्वेनेत्यस्य लिङ्मतेनव्याप्यत्व
प्रकारकज्ञानस्याधिकस्यानुमितिहेतुत्वादितिममापीति। प्रमाणस्यासेवनस्वपक्षेपानादिति
भावः। नहीति। शक्तिरनुभवजननसामर्थ्यं। असमर्थस्याजनकत्वात्। तथा च क्रियासाधनरण
कार्येशक्तिः क्रियासाधनरणकार्यानुभवसामर्थ्यं तच्च लोके नास्त्येव। न च कार्ये शक्तिः कल्प्य
मानात्। वेदेत्वयोग्यतया क्रियानिरासेन तदन्यकार्यानुभवसामर्थ्यकल्पनात्तोनक्रियाकार्य
योरभेदेनाप्यनुभवजननेशक्तसामर्थ्यमित्यर्थः। वस्तुतस्तु कल्पनीयवैचित्र्यादिविषयतया ५८
स्वार्थानुभवजनकस्यापि वेदेन स्वार्थानुभवजननसामर्थ्यमेव नेति तत्त्वं। ननु निषेधस्थले लो

वकार्यत्वमात्रं लिङोव्युत्पत्तिमित्यत आह। ननु कार्यत्वमात्रमितिधर्मिणीति। तद्विषयकानुभवबाधक
त्वात्। नाप्येवं लोकेपितथाव्युत्पत्तिः। लौकिकानामप्रवृत्तेस्तात्पर्यमिति भावः। ननु बाधकं मा
भवतु साधकमपि नास्ति। लिङो धर्ममात्रोपस्थापनादित्यत आह। लक्षणेति। तथा च कार्यशक्तौ वक्ति
हप्रमाणमित्यर्थः। अन्यथापि घटकार्यत्वेन घटान्यकार्यत्वेन वेत्यर्थः। अचितानिश्चयनद्वारायां
मल्कपरित्यागः। शक्तेः प्रयोगः कदाचित्कत्वेवेतिनियमानकदाचित्त्वमापाद्येत्यत आह। विधि
प्रत्ययस्येति। विधिलिङ्इत्यर्थः। अप्रयोगोनियमस्यप्रवृत्तिहेतुत्वमित्याह। अतएवेति। सामान्य
सामग्रीबलादेवप्रयोगे विशेषे। न प्रवृत्तिप्रयोगस्य कारणांतराभावेन वा प्रयोगोपाधेरन्यत्रप्रयो
गशक्तिबाधकत्वकल्पनमित्यस्वरसादाह। वदंतीति। अन्यथेति। प्रात्यानेत्यर्थविद्हत्यर्थः। यत्प्रकारिका
हीतिनियमतइतिशेषः। तेनयदिनियमतउपस्थितिस्तदाशक्त्याश्रयत्वमपिशक्यमितिमतेनदपिप्र
वृत्तिनिमित्तमन्यथावृत्तव्याप्यत्वादिनाप्युपस्थितेर्नियमतइत्यनेनेववारणं। तत्रप्रतिपाद्येशा
क्येवृत्तिप्रयोजनात्। अतः प्रतिपत्तिप्रकारीभूताया अप्याकृतेः शक्यावृत्तित्वाच्छेदकत्वेनशक्यत्वेशक्य
वृत्तित्वेशक्योपस्थितिप्रकारत्वमितिप्रवृत्तिनिमित्तलक्षणमुक्तं भवति। जात्यादेःजात्याश्रयत्वेनवादे।
यथाश्रुतेवयवावयवपवृत्तित्वेनाप्रसंगत्वापातात्। वस्तुतो यथाश्रुतमेवपरतीतिविशिष्टेपणत्वे
धत्वेदेनोस्तयोर्नानात्वनोरवपरस्परसाधारणधेयताव्याप्यगमादिति भावः। ननु स्यप्रतिपत्तिप्रकार
त्वमेवाप्रमेयत्वस्यापि। तथा च तद्वारणाय मात्रपदं वि भावस्यकमित्यत आह। न च प्रमेयत्वमिति व्या
वच्छाराधीनकत्वात्प्रमेयत्वमाचप्रकारत्वव्याप्यत्वादिति भावः। क्रियाभिलदतितथायाशक्या। अ
यापत्तियोगिककार्यान्वितबोधिका। लिङः व्याख्यानिकीत्यर्थः। ननु यागवत्याकश्चिद्याप्रवृत्तिमेयालिङर्थ
इत्यत आह नयेति। ननु पाककार्य इत्यनुभवो लिङाजन्यते। एवकथंक्रियाविशेषधर्मिणि लिङ्शक्तो

लक्षणया पिनियतिः क्रियात्वेन कार्यत्वस्मृतौ लिङादिना तात्पर्यं कार्यमात्रस्मृतौ वा। आद्ये ऽयोग्यतया
नान्वयधीः। अंत्ये च तथा स्मृतिरित्यत आह। क्रियासाधारणे तिन ननु तथापि न लक्षणा द्वयोः शक्य
योरेकनिष्ठत्वे परान्वयस्य शक्तिनिर्वाहत्वादित्यत आह। कार्यत्वं चेति स्वतंत्र कार्यत्वे चेति पराविशेष
णकार्यत्वेत्यर्थः। यथेति। यत्र कारान्वितत्वेनोपस्थितिर्नत्र कारकाकांक्षा। न हि कुसेऽनाय प्रयोज
नत्वेनोपस्थित कपाले किमस्य प्रयोजनमित्याकांक्षा। किं तेन कुसेऽनाय कपालमिति प्रथमोपस्थि
तमपि कतुर्थ्यमात्रेणास्य कुसेऽनायास्य कपालमिति संबंधलक्षणं कीयते। ... कस्याश्रयस्ते
कांक्षा प्रतिबंधिका पि किमस्य प्रयोजनमित्याकांक्षा न त्वा हेति। तेन रूपेणानुपस्थिते ऽतएव कपालेप्र
दधिष्ठानलक्षणया मपि कुसेऽनायपदे तत्कतुर्थ्यर्थजलक्षणया मुक्ताकांक्षाया अनावेतद्दोषनाद
वस्थात्। कपालपदं कपालत्वविशिष्टधीजनकमेव। न च घटजनके न दंडेन गामस्याके नदत्तानीतं
वा वेदेन्यायानुसारितात्पर्यके एवं विधा वाक्ये लौकिके पुरुषाधीनतात्पर्यके च निषमादित्य वधेयं न
नु नव्युत्पत्तिविरुद्धो व्युत्पत्तिविषयस्य घटादेः स्यात् अतो व्युत्पत्तिद्वये लौकिके कार्यत्वबोधमेव वेदे च बा
धामिति नाव्युत्पन्नवृत्तिव्युत्पत्तिविरोधमात्रं कल्पनिराकरोति परिहरति। न च व्युत्पत्तीति। न च धर्मे तत्र
इतीश्वा कथात्त्वि द्वावपि प्रथमगृहीतत्वा क्या परित्यागादित्यर्थः। ननु व्युत्पत्तिद्वयी शक्ति ... न दत्व
लाघवरूपा वतत्र शक्यत्वात्प्रवृत्त्याद्यर्था अविरोधे विहितो यायाविरोधः प्रसत्यर्थगतस्यार्थानुना
वकत्वं हिपदस्वनाय। इष्टेलिङ कार्यत्वं स्वार्थमिष्टत्वेन बाधयति। न थाग इत्यत आह। तस्मादिति इ
ष्टकार्यत्वं न स्वार्थः। किंतु कार्यमिति तिभावः। अस्तु वेति प्रथमं लोके कार्यत्वे स्वलिङ् शक्तिरथ वेदे
इष्टधर्मिणि लोके ऽत कार्यत्वे लक्षणेति कल्पयतीत्यत्र किमिदानीं तु लिङवच्छेदेन कार्यत्वं प्रथम

डाक्टर भाऊ दाजी ... Dr BHAU DAJI

कृत्वां शक्तिं वेदे वैदिकलिङावच्छेदेन कार्ये शक्तिं कल्पयितव्या लौकिकलिङावच्छेदेन च लक्षणेत्यन्वय
र्थः। नानार्थन्यायेनेति। तात्रैककृत्यान्वक्तिकत्वएवार्थ भेदेत्रनानाविशेषणवक्तिने विशेष्ये इति भेद।
दिगर्थस्तु नयसाधारणधर्मत्वेनैव व्युत्पत्तयोः प्राधान्येनानुभवः स्यात्। कावस्तुतो दिव। ननु कार्यत्व
विशिष्टानुभवइति। ननु शास्त्रविरुद्धावपि व्युत्पत्तिविरोधः कार्यत्वविशेष्यकज्ञानापेक्षा कार्यज्ञानस्यान्य
थादित्यत आह। यद्वा शास्त्रइति व्याप्तीति स्वाधिस्वर्गजनककार्यवादीनां शास्त्रमित्याकारककल्पनो
क्ता यत्र स्वर्गजनकत्वयोरतिरिक्तयोः शास्त्रवृत्तावपि कार्यत्वे धर्ममात्रे न व्युत्पत्तिविरोधः। कार्यत्वविशेष्य
कज्ञानापेक्षया कार्यज्ञानस्यान्यथादित्यत्र इत्यर्थः। टीप॥ यत्रा चिस्वर्गजनकं कार्यमित्येकज्ञानमनुभ
वरूपमिति। न च कार्यत्वस्य प्रसत्त्यर्थयोगान्वया व्युत्पत्तिविरोधः। पवतीत्यत्र पाकविषयकवर्तमान
यत्नानुभवे न लमानपदोपात्तलतिर्वर्तमानत्वानुभवस्य परंपरया प्रत्ययार्थान्वयवदत्राप्यविरोधमि
तिभावः। विशेषणमहिम्नेति। अन्यथा कागतिराख्यातवाच्यलतिर्वर्तमानत्वं संख्यादौ कावा शक्ता
यादिवाच्यसंख्याकारणत्वाद्यापि तिभावः। अगृहीतेत्युपलक्षणो। धर्मधर्मितावाच्यकेत्यापि द्रष्टव्यं।
लक्षणायां च नेयत्वधर्मितावाच्यकविशेषणस्फुरणे नततएव नकारणमिति भावः। व्यावर्तत्वाधनत्वम
स्या धारणत्वं। ननु येनेति। तथा च नशाब्दानि रुद्धे रितिभावः। न च पूर्वे लक्षणायां तस्य स्मरणं न या न
कृतेस्मरणं संतवनीत्यत आह। कार्येति कार्ये धर्मिणि लक्षणा न च स्मृत्वं इत्यर्थः। ननु लक्षणया ल
क्ष्योपस्थितिः शक्येन पदस्य न आप्तसंबंधनात् यावत् कल्प्यं तदनुभव इत्यत आह। पदेन पदार्थेनवेति ल
क्षणामात्रोच्छेदात्वादनुपस्थितोऽप्यर्थः शाब्दधीविषय इत्यर्थः। ननु लक्षणया लक्ष्यस्मृतिरवश्य
वित्तत्तत्रवानुपस्थितगौराधिकरणघोषानन्वयापत्तिरतो लाक्षणिकस्यानन्वयानुसारकत्वात्स्मृतत

रस्यानुमापकत्वं कस्यामित्यस्य वेराद। किंचेति। न चैतादृशादृष्टिस्वर्गकामकार्यविषयो यागइति
बोधेनविशेषहेतुः स्वविशेषणघटज्ञानस्यैव विशिष्टबुद्धिहेतुत्वात् तादृशज्ञानस्यैवोत्पन्नत्वेनस्तु
स्वेच्छायां निरुक्तत्वात्स्वर्गकामस्य यागविषयककार्यमिदमित्यनुभवेनेष्टसाधनत्वविशेषणकेण तद्वि
कार्याभावान्वितार्थो यागो विषयो वृष्टिस्थानापन्नस्वेच्छायां वृष्टिहेतुवादि तिनावनन्यथासिद्धापार
त्वेनोपस्थितिं विना न स्वर्गसाधनत्वान्वयस्तत्रान्वयप्रयोजकं फलरूपं योग्यताच्छेदनापेक्षितेत्या
नत्रोण वा योग्यतावच्छेदकरूपज्ञानं हेतुस्तत्र नापद्दत्वाहान्वयेति। नाल्पोत्रेनिरस्यत्वात्
प्रवृत्त्यर्थ इति। न वान्वयप्रयोजकधर्मेण निवृत्तेनोपस्थितत्वविरहस्थापावान्वितत्वज्ञानेऽन्वयप्रयो
जककरूपतत्वज्ञानमेव नास्ती क्वचीन्वयघ्नतिवारस्तद्ज्ञाने उत्पत्त्वत्वज्ञानेऽन्वयधीरेवेति फलमह
तिवाच्यं एवं सत्यन्वयज्ञानेनान्वयधीस्तद्ज्ञानेचस्तेति तेन योग्यताइति वक्ष्यमाणेपर्यवसानाना
दित्यभावः। साकांक्षामिति। एतेनाकांक्षासत्तिसाम्यं पूर्वीयतानद्यदियं सामान्यसामग्री। न प्रमा
सामग्रीत्यपि दर्शितं। सत्वस्तकलबाधकप्रमाविरहेतरएववह्निना सिंचतीत्यत्र स्वबाधकप्रमावि
रहादन्वयज्ञानेप्यंततरस्थिरस्य बाधकप्रमाणस्यानन्यप्रमास्वबाधकप्रमायां तद्ज्ञानमेव। एत
दपि संशयदोषवदित्यादिव्यक्तंपति। नाचेवमस्यसामान्यसामग्रीत्वे स्वबाधकज्ञानाभावइत्येव
समम्यगितिवाच्यं। पीतःशंखइतिज्ञानवतः श्वेतःशंखइतिशाब्दान्वयज्ञानानुत्पत्तिप्रसंगादिति १०
ननु योग्यतावच्छेदकधर्मधीः कारणमितिाछिद्रेतरघटत्वेनान्वयइत्यत्र आदनवितिघटे

तिनवच्छिद्रेतरत्वेनैवान्वयः। तीरत्वेन गंगातीरस्येव तेन घटस्यैवान्वयादिति वाच्यं। एवं सति छि
द्रेतरस्योपलक्षणतया योग्यत्वं तदघटितमस्य। छिद्रवद्घटद्वयस्यापि कदाचिज्जलाहरणमव्याहत
मितिच्छिद्रेतरस्याप्यनुपादानापत्तेः। घटनानात्वे पितथाचादेवं जलस्यापि पर्वस्य घटायोग्यत्वमानय
नस्यापि समवस्थितत्वे योग्ये नयोग्ये योग्यवदिति घटेन जलमाहरेति वाक्यार्थस्तथा यानन्तत्वो
विरोधस्य योग्यघटत्वेन योग्यजलस्य योग्यादरणं कर्विति वाक्यार्थविलक्षणः। तथा युगपद्वृत्तिद्वय
विरोधः। न चैवं सर्वपदानां युगपद्वृत्तिद्वयोक्तेस्यदोषश्च मेयनेति वाच्यं बाधकोद्भ्यमित्यादो वृत्तै
कस्यैव वादित्यत्र्य ये तितस्यैव वेष्यस्तयोः प्राधान्येनान्वयः स्यात् तत्र विशेषणविशेष्यभावेन
तिध्येयं प्रवृत्तिनिवृत्तिपाघो न तु प्रवृत्तिशाक्यइत्यर्थः। शाब्दोपस्थापिते मैत्रीशाब्दहस्तरूपस्थापिते
नेत्यर्थः। तत्र विध्यापारस्यापि संस्कारवत्वादेवोपस्थितिाव हव्यबाधतापत्तेः। वस्तुतस्त्वेवं स्त्रीका
पत्तादिति भावः। नन्वनत्वेन यद्यनिरूक्तस्तिरितिवाच्यं। सामान्यतः स्मरणे योग्यताघटनाद्धि
शेषणास्तस्यान्यत्रे वृत्त्यापि संतत्वादिति। आकांक्षापदार्थस्येति वृत्त्युपस्थाप्यत्वपात्रं शाब्दज्ञा
नविषयत्वे तत्रं नवृत्तिउपस्थाप्यगोरवादिति भावः। नन्वेवं गोत्वादिकमपि नशक्ये तत्के नि
यामकेनिवतनुपास्थितिं त्वंन वादतः पदान्वितोपस्थितिर्वृत्त्याख्येव त्वत्त्वेराद। अस्तु वेति
ननु शब्दाश्रयत्वस्य प्रवृत्तिनिमित्तत्वे आकाशः शब्दाश्रय इति सम्प्रयोगइत्यर्थः। नियतो
पस्थितिरव नास्तीति कदाचिदप्रयोगस्त्वमन्यत्राह। मतेतीपिकः कोकि
लइत्यत्रपिकः कोकिलः शब्दवाच्यइति वत् सम्प्रयोगः।

अतिरिक्तेष्टसाधनत्वेनोपस्थितेः। तथा च निपातानुपस्थितं नञर्थान्वयि बोधे कृत्यैव तदनुपपत्तेः स्फा
रतः स्मर्यमाणत्वाच्च। नञ्धीविषयत्वं यदि च निपातानुपस्थितत्वं नञर्थधीविषयस्त दाहुः। अ
स्तु वेति यद्वा वस्तुतः इत्यादिकमुपस्थितिरेव न धर्मस्यैतस्यैतत्परं। तद्वस्तुगममेव न च निर्विकल्पकस्म
तो हेत्वभावः समानप्रकारकस्मृतिं प्रति विशिष्टज्ञानस्य हेतुत्वादिति वाच्यं। स्वविषयत्वाप्रकार
कस्मृतिं प्रति जनकत्वात्। अनुभवेनोपपत्त्यैति स्मृते रेव विशेषणज्ञानत्वेन तज्जन्यत्वाद्विशिष्ट
धीत्वमेव। ननु योग्यताद्यस्वीकारे गौरवादेकैकयोग्यतात्मकबलबाधकप्रमाविरहरूपा तस्याः
स्वरूपसत्याः कारणत्वे शाब्दाभासोच्छेदापत्त्या प्रामाण्यप्रयोजकानुगतगुणान्तरस्यावाच्यतत्र मा
तथावाच्यास्या वस्तुतो निश्चयरूपा न तु संशयरूपा वाच्येत्याहुः। वस्तुत इति ननु तायोग्य
ता संशयोपि पूर्वानुपस्थितायां योग्यता निश्चय एव स्वर्गाव्यवहितपूर्ववर्तित्वस्यया
जे बाधमता अपूर्वेऽपस्थितेतदव्यवहितपूर्ववर्त्तित्वबाधेनास्तिस्वांगस्याव्यवधाय
कत्वादित्यरुचेराह। आपद्येतेति। विशिष्टस्यास्थिरत्वेनायोग्यता निश्चयादिति भावः।
अन्ये त्वित्यस्य रसोकाव नतन्मूलैवन्वया विरोधिधर्मत्वस्यैतदपेक्षया लाघवं तदप्यन्व
यविरोधित्वानुपस्थितधर्मवत्त्वं तत्र वानुपस्थितिः स्वरूपसतीति नाइशधर्मवत्त्वमात्रस्य
ज्ञानाभिप्रायपरं लाघवं। न च तदपि बाधकप्रमाणाभावेनान्यथासिद्धयासिद्धयादित्यत्त ७२
कामाकामादन्यादित्याशङ्कं दूषयति। कामेति। तत्रोक्तमतिप्रातिप्रसंगमुद्धरति स्ति

ष्टाद न इति बलवद्द्वेषविषयदुःखाजनकत्वज्ञानस्य प्रवर्त्तकस्य तत्राभावादोदनादौ
नरा घककटेष्वायां सिद्धौदनोपि प्रवर्त्तत एव पाकान्तरदुःखद्वेषस्य तत्रेष्टतो दुर्बलत्वात् फ
लकलविशेषेष्टो च हो न तदुपायदुष्कटेष्टसाम्यस्याद्दुःखद्वेषनिबंधनपाककृत्यभावे तदुपा
यगोचरनिवर्त्तकद्वेषानुपपत्तेरिति भावः। अत एव ज्योतिष्टोमादौ फलस्य भावकाल
व्यापित्वाविलंबेनं वा फलं कल्प्यते। येन तदुष्करेष्टया तदुपादयानुष्ठानदुःखद्वेष
दौर्बल्येन तदुपायविषयबलवद्द्वेषविषयत्वज्ञानानां ज्योतिष्टोमे प्रवृत्त्यापत्तिः साध्यत्व
लिङर्थो न बाध्यते। अन्यथा फलस्याम्येलघूपायेष्येन च तिगुरूपायतयात्त्रा प्रवृत्तौ
सति साध्यत्वं लिङर्थो बाध्येतेति भावः। नन्वसाधारणेच्छाविरोधिनो ज्ञानस्य जनकज्ञान
विघटनद्वारा प्रतिबंधकत्वं अतो बलवदनिष्टसाधनत्वज्ञानस्य प्रतिबंधकत्वं बलवदनिष्टा
ननुबंधज्ञानविघटकत्वेति तज्ज्ञानं जनकमित्युक्तं। इष्टानौबाधकज्ञानस्याप्यज्ञानं इष्टसाध्य
देवबलवदनिष्टसाधनत्वज्ञाने प्रतिबंधकमेकत्र रागद्वेषयोर्बलाबलवत्त्वात् साक्षादेवावि
रोधेन च बलवदनिष्टाजनकत्वज्ञानं हेतुरस्त्ययाऽबाधितत्वज्ञानस्यापि हेतुत्वापत्तेरितिप्रा
च्यादेवप्रतिबंधकत्वमित्याह इष्टेति पूर्वोक्तमुक्तत्वपत्तिविरहमादाय न देति त्वक्ते तियोऽन्वयः।
प्राथमिकस्तदुपस्थितिः प्राथमिकी। अतस्तादृग्व्यानुपपत्तिज्ञानमपि प्राथमिकमिति
भावः। ननु शाक्तिस्य ह स्य घटादौ गमत्वेपि कार्यत्वे न घटस्यैव स्मरणमतदुक्तन्यायेन।

नुभवकाले यागविषयककार्यमित्यपूर्वेऽपि स्थितेति रित्यत आह अनुकर्षेति। विशेषादर्श
ने आत्मकशक्तिग्रहो विशेषदर्शने उत्थानस्यादित्यैक्यं तत्रान्वयधीरिति भावः। धर्ममो
त्रस्यापवियमात्रेऽनुपयोगात् स्वर्गकामान्वयायोग्यत्वात् ननु पूर्वेनाधकादपूर्वे कृत्यतिवि
रहे तत्कर्तृ इदानीं साधकाभावात्तमाह अस्त्वेति यागविषयकार्यानुपपत्त्यादिका दोषा
किः कल्प्या। भावलक्षणायैवोपपन्नेति भावः। ननु लोकादौ लिङ्गस्य स्मरणमात्रेण चानुभ
वोऽनुभवकाभावात् न वेदे कार्यस्यापूर्वस्य स्मरणमस्तीत्यत आह यथेति अननुभूतत्व
रूपस्य नानुपपत्त्योर्लौकिकस्यानुभावकत्वं इतरेषां अनुभावकत्वं वा कस्यां तथाव
लक्षणया काऽपि स्मरणेन यागविषयककार्यानुभव इत्यर्थः। ननु लौकिकस्य विशेष
णानानियमेऽपि विध्यनिवार स्फुरणेव तथापि तस्यानियमेऽपि न दोष इति रित्याह अस्त्वेति
अन्वयप्रकारतया वेदस्य तत्रापि न पदार्थदोषस्यापत्तेः तस्यायेऽत्र न पूर्वबंध
स्यान्वयस्वरूपत्ववदित्यपि स्वर्गकामयागयोरन्वयस्वरूपमेव कार्यमित्यर्थः। नन्व
पूर्वलाभ इति नोक्तमपि तु कार्यस्यापूर्वस्य विशेषणतयोपस्थितौ तत्राधिकार्यन्वयान
स्य विशेष्यक ज्ञानस्यैवेष्टत्वात् न कश्चिद् दोषः तदपस्वादवस्तु एवेति चेन्न तत्राधिकारिण्या
न्वयबोधे तदभावात् तदभावादिप्रवृत्त्यभावमापादयन्दोषः स्यात् तत्र येष्टापत्तिः। याग ७२
प्रवृत्त्यैव स्वर्गविन्नासं न वेनाशः वेदपूर्वे हि त्यकुप्रवृत्तिः तस्याश्च क्रियाविषयत्वनियमादि

तिभावः। नन्वेवं कार्येष्टत्वापि न स्यात् तथा चेष्टसाधनताज्ञानमपि नित्यनिषेधापूर्व
क्षलेष्वपि तत्रेष्टत्वाप्रसक्ताभावात् तथा च तल्लिंगककार्यताज्ञानाभावात् तत्राप्रवृत्त्यापत्तेः। नच
लोकलीयत्नप्रतिबन्धनजकार्यताज्ञानादेव नित्ये प्रवृत्तिः तदपूर्वस्य स्वतः पुरुषार्थत्व
कल्पना विरोधादित्यत्रिविधाप्यत्रापि कल्प्येनेति रित्याह यद्वेति यदि तत्फलमेव न त
र्हि नित्यनिषेधापूर्वयोरलाभप्रसंग इत्याह किंचेति तदुक्तयविषयकं कार्यं विधिप्रत्ययेन वाच्यं।
तस्य कार्यत्वं हन्ति विषयत्वं नित्यक्रियाकर्मणोर्गताभावादिगोचरस्ति जन्यत्वमिति यावत्
तथा च निष्फले तत्र तत्तेऽस्वाभावान्नित्यादिविषयकं कार्यमित्येवानुभवो योग्यता परामृष्टतद्विभावः।
न प्रवर्तते ति। तथा च तत्र प्रवृत्त्यभावे तद्विषयककार्यमित्यनुभवाभावात् अपूर्वलाभ इति भावः।
लोक इति यथा सुखं स्यां निर्दुःखः स्यामिति वा लोकस्येच्छा तथा कार्यं वा न भवेत्वान्यथेति च विषयत्वे
ना नवगमादिति भावः। नन्वलौकिकयोः स्वर्गापवर्गयोरिष्टाविषयत्वान्नाक्षयं प्रयोजनत्वमित्य
त आह अलौकिकयोरिति सुखदुःखाभावेतिइष्टाविषयतावच्छेदकस्य सुखदुःखाभावत्ववादि
त्यर्थः। वस्तुतस्तु न तत्र सुखत्वादीष्टाविषयतावच्छेदकं अयत्नसाध्य सुखत्वादियोग्यत्वेन बाधा
पादयस्याध्येतदर्थमप्रवृत्त्यापत्तेः। किन्तु विशिष्टसुखत्वं विशिष्टदुःखाभावत्वं वा तादृशं सु
खं तादृशो वा दुःखाभावो मे न तत्त्वेन विनोत्पत्तेरयत्नेनैवं तच्चानुत्पत्तेस्तथा चालौकि
कत्वं लोकेच्छाविषयत्वं प्रयोजनत्वं विरोधि न तु ताभ्यां मात्रप्रसिद्धत्वं मित्यवधेयं। नन्व काम्यादि

वैकामनास्य वादपूर्वं चेमपीष्टाविषयतावच्छेदकं तथा यतश्च नित्यनिषेधमपूर्वमपि प्रयो
जनमित्यत आह। काम्येति। तत्र काम्यसाधनत्वमेवेष्टाविषयतावच्छेदकं न त्वपूर्वं चेमित्यर्थः। न
त्वग्निगमकमाह। काम्येति। न चेति। तेनेष्टस्य कत्ताक्रियस्य वैदिकलिङ्त्वेन कार्यत्वाशक्तिग्रहान्नि
त्यादौ च कार्यत्वेन सामान्यतः शक्तिग्राहकं तेन तत्रापि न तु नित्यनिषेधस्थलीय लिङ्त्वेन स्वतः
प्रयोजनत्वेन कार्यत्वे शक्तिग्राहकं प्रमाणमस्तीति भावः। एवमुक्तयुक्तिभिः कार्यधर्मित्वेनोक्तो लिङो
निषिद्धायामपूर्वलाभमुपपत्त्य हरति। तस्मादिति। उत्तरवर्तित्वेनेत्युपलक्षणं कारणत्वस्यानि
त्यत्वेनाकार्यत्वादित्यपि द्रष्टव्यं विरुद्धस्य कारणं विरुद्धकारणं तेत्यर्थः। अन्यथेति। स्वरूप
दर्शनमात्रस्य तज्जनकत्वेत्यर्थः। न त्वेवमुक्तक्रमेण निषिद्धक्रियातो न नरकहेतुत्वेनाधर्मसि
द्धिः। तथा प्रायश्चित्तविधिवैफल्यमित्यत आह। प्रायश्चित्तेति। तत्पदेन कः कृतो न वर्ततीति फ
लस्फुरति स्तत्र निबंधकत्वबाधिकेत्याह। प्रायश्चित्तेति। न नु धर्मः क्षरति कीर्तनादित्यादौ क्षर
णतो धर्मध्वंसः प्रतीयते न च विहितः क्रियाध्वंसः। कीर्तनजन्य इति विहितक्रियाजन्यधर्मसिद्धि
रित्यत आह। धर्म इति लक्षणेति। प्रसिद्धवाक्यानुरोधेन पादलक्षणेति। तर्हि यदि तत्सुखं च स्वा
र्थमथातिरेकशक्तिः कल्प्यते तदा तेन लेघोषपदशक्तिः कल्प्यतामिति गंगापदेन लक्षणेति स्या
दित्यर्थः। विहितेति। यदि तज्जन्यो गुणो धर्मः स्यात्तदा तत्संशये धार्मिकत्वसंशयो यान्नो व्य ७२
वहारः। यादृशक्रियैव धर्मस्तदा निश्चयादेव व्यवहारः स्यान्न वतीत्यर्थः। देवदत्तेति। अत्र जन्या

गुणत्वादिशेषः। अत्र न विशेषगुणजन्यत्वमात्रेणैवादृष्टसिद्धेस्तत्प्रेरितत्वतज्जन्यत्वणेतेन
देवदत्तविशेषगुणस्य स्वरूपेण जनकत्वमभिप्रेत्य तत्प्रेरणद्वारेत्यादिः कृतः। अन्यथा निर्व्यापारस्य
तदर्थं यत्नमानस्य यत्नादेस्तज्जनकत्वापत्तेरित्यत्र वेपौंजन्यत्व इति मनसि व्यभिचारवारणाय तन्निमि
त्तेति तद्योगस्याधनेऽपि स्मरणे यो ग्रन्थस्य यन्न ज्ञोऽदृष्टं तत्त्वे साधनविकल्पापत्तेरिति भावः। वि
रुद्धस्येति। यथा दंडस्यापि कारणं तर्कविना कार्यानुत्पत्त्यादन्यन कारणत्वं। नियत कार्यपू
र्वस्य चल्कपं द्रेनैस्तति कार्यं दंडत्वावेन कार्यमिति निरूपाध्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां सिद्धः। एवं चिर
ध्वस्तस्य व्यापारं विना न कारणत्वं कार्यपूर्वस्य च कार्यानुत्पत्तेर्वतन्नियत पूर्ववृत्तिताया तत्तथा
च चिरध्वस्तस्य व्यापारस्तत्वे कार्यं तत्स्वभावेन कार्यमित्येव पर्यवस्यति। अत एव निरूपाध्यन्वयव्यति
रेकाभ्यां दंडादिवत्कार्यकारणभावग्रहात् व्यापारत्वेनापूर्वकल्पनादित्यर्थः। निरूपाधित्वमसिद्ध
मित्याशंकते। कार्य इति। अन्वयव्यतिरेकत्वहस्तस्य हस्तत्वप्रत्यक्षासिद्धत्वमिति यावत्। यथाश्रुत
स्य पदे पि यतो यत एव संस्कारे तदभावमाह। संस्कार इति। न यात्र योजकत्वमिति। निर्व्यापा
रोपि स्याच्चिरध्वस्तो जनकोपि स्यादित्यत आह। निष्प्रमाणकं गाना वह इत्यर्थः। स्वर्गस्यावनमिति स्व
र्गे जाते तत्क्रियत पूर्ववर्तित्वं यागो न वति यत एव तद्व्यापारं विना नोत्पत्तः कारणस्यात्तात्तथा वनियत पू
र्ववर्तित्वं यागो न स्यादित्यर्थः। दंडं विना घटं स्यादोदंडस्मति घट इति तद्व्यापारस्त्वेविरुद्धस्यापि कार्यं
तत्स्वभावेनेति निरुपाध्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां दाढ्यादित्यर्थः। ते नापीति। तथा च साधनव्यापकत्वात्

नायमुपाधिरितिभावः॥ ननु विरुद्धस्तस्य कार्याव्यवहितपूर्ववर्त्तिनास्वजन्येन विना न कार्यजनक-
तत एव तेन विना तस्य कार्यपूर्ववर्त्तित्वमिति चेन्न्यायरत्ने तदुक्तव्यापारकल्पने तादृशेन्द्रियकस्य
न्द्रियव्यापारदर्शनाभावेन्द्रियको व्यापारो न स्यादित्याशंक्य निषेधति नवेति। यत्रैन्द्रियकस्य
तेन्द्रियव्यापारकत्वनियमो यागानुभवयोस्तथादर्शनात्तथा वपाकादौ प्रपि लौकिकेऽदृष्ट
कल्पनापत्तिरिति नेत्याह नवेति स्वव्यापारत्वे कार्याव्यवहितास्वत्वे सति हेतुत्वं तत्रं लाघवाल्लौ
लौकिकत्वादिविशेषणगर्भगौरवादित्याह। स्वव्यापारत्वे इति तदर्थं निर्गलितार्थः। विरुद्धस्त
स्य कारणत्वं व्यापारं विनानुपपद्यमानं व्यापारेण विना कार्यानुत्पत्तेः। यद्वा कारणत्वं मोव्य
वहितपूर्ववर्त्तित्वं। तच्च कार्योत्पत्त्यनुकूलक्षणानंतरितक्षणवर्त्तित्वं अनुकूलत्वं च तदा स्व
कार्यभाववद्व्याप्याभावप्रतियोग्याधारतया व्यापाराभावे यत्तदनाधारतया कार्यपूर्वक्षण
स्य तदनंतरितक्षणवर्त्तित्वं विरुद्धस्यानुपपन्नमिति व्यापारकल्पनमिति ध्वंसयोरिति
तिध्वंसकालीनकरणाभाव इति विशेष्याभावेऽन्वयः ध्वंसस्य ध्वंसकालीनस्य करे
णस्याभाव इति विशेषणे करणेऽन्वयः॥ ध्वंसयोस्तत्र विशेष्यान्वयश्च साकांक्षत्वात्
विनाकांक्षया विशेषणान्वयः स्वापवादिको न्यायिकस्य विशेषणस्य योग्यता काकांक्षायो ९४
न्यायलाघवानुसारितापर्यातदनायां सोऽत्र लौकिके त्रापवादिके तु कृत्स्नेष्टत्वात्तत्रैता
त्पर्यमित्यर्थः॥ ननु कार्यस्य फलाभावाभावेन ध्वंसस्य यागजन्यत्वं यानतः व्यापारत्व

मित्यत आह नवेति तथा सति यागे स्वर्गसाधनत्वमेव नेति कृत्व्यापारकल्पने तिभावः॥ स्ना
वाधिकत्वेऽतिप्रसक्तिरिति वाधिफलजनकत्वे स्वसावयवेन रारणत्वादितिभावः॥ ननु स्वा
दृष्टध्वंसजनकत्वं प्रागभावजनकत्वव्याप्यमिति न व्यभिचार इत्यपरितुष्य नन्वेवं तरमाह प्रतिबंध
केति स्वसंसर्गाभावत्वेनेति भावः॥ प्रतियोगी। तिन्नित्यमेवापि ध्वंसयोर्नियतपूर्ववर्त्तित्वादेकतरस्या
न्यथासिद्धो विनिगमकाभावाच्च। अत एव न हीत्याद्य संगतं नियमतो यत् ध्वंसे यत्कत्वतितस्यापितत्रा
नन्यथासिद्धपूर्ववर्त्तित्वात्। किंवत्र ध्वंसस्साक्षात्कारे श्रोत्रस्यत्राप्य एव व्यापार इति सिद्धांताद्वे
तिमिदं स्नावा नवबोधनेतातथाहि फलान्वयव्यतिरेकाभ्यामनुविहितान्वयव्यतिरेकित्वं
लिङर्थस्तेन यागान्वये फलं यागाभावे फलाभाव इति प्रतीतं। यागाभावे फलमिति ताज्ञानं वि
रुणद्धि तथा च नोपयोगकत्वजनकत्वं प्रत्येकं शाक्यमेकत्वमन्यथासिद्धावक्तृपकल्पायामन
न्यथासिद्धिरनावेकल्प्यत इति शब्दध्वंस साक्षात्कारे वक्ताविना व्यापारोऽशब्दव्यापारत्ववादे श्रो
त्राविषयस्तस्य विषयत्वेन ध्वंसहेतुता न शब्दध्वंसत्वेन तेन स्वरूपेण विरोधस्यैकत्वादितिकिं
च नियतोत्तरवर्त्तित्वं न कारणत्वं किंतु नियतपूर्ववर्त्तित्वमित्यत्रैव तत्पदप्रयोगप्रवृत्त्याथैव
नियामकं लोकसिद्धं तथा वेदादिकारणध्वंसप्रतियोगित्वे प्रतिबंधकत्वमन्यथा कारणत्वं
लोकोऽव्यवहरतीति न तयोरकत्र हेतुत्वेऽप्रतएव द्वयोरव्यवहितपूर्ववर्त्तित्वमसिद्धौ का
र्योत्पत्त्यनुकूलक्षणांतरितक्षणवृत्तिभावप्रतियोगिनः॥ किंच व्यापारकल्पनायां वि

Dr. BHAU DAJI
डाक्तर भाऊ दाजी

७

रध्वंसं कारणव्यापारव्याप्यमित्येवमुक्तं तत्रापि दंडेन विना कार्याभाववद्व्यापारेण विना
चिरध्वस्ते कारणे कार्याभाववत्त्वेनैव यथा व्यापारेण विना तथा ध्वंसान्यव्यापारेण विनो
त्पत्तिं रूपव्यतिरिक्तो वाच्यः। अन्यथा चक्रभ्रमणादेर्व्यापारत्वे विनष्टेऽपि दंडनादे
र्व्यथासिद्धेनागतेः गुरुकल्पनतो अस्तु नियतपूर्वसत्त्वमात्रं हेतुत्वमिती दध्वंसवत दंडरू
पादिकमपि हेतुः स्यादिति अपि तु च वांछापि च सर्वत्र पूर्वमनुपपत्तिर्व्याप्तिस्वेति तत एवापूर्वं व्यापार
कत्वं जानाति अत्र न त्वापि तद्देव व्यापारोऽन्यथासिद्धत्वं ध्वंसः। नवा सर्वपदं तद्व्यापारपरं अपूर्व
पदस्यार्थपर्यालोचनया विध्यनानुपपत्त्या प्रमाणांतरमिति इत्यादिकदाचिदेनेव प्रवृत्तेरि
ति भावः। प्रमाणांतरेति प्रयोजक ध्वंसकारणता बाधकेत्यर्थः। गुणांतरकल्पना गौरवं मनसि
कृत्याह अस्त्विति मानान्तरावादिति अयदे वयं ज्ञायामिति श्रुत्यादि कल्पते स्वतः प्रमाणत्वाना
वादिति भावः। ननु भगवत्प्रणीत स्वर्गाद्यव्याकरणमुरकयादिदानेन न शास्त्रकृतिम
नभिप्रफये स्तद्व्यापकतामाह योगं जेति तत्रापि पत्रादेवतेत्यफवेराह नतन्त्रीनीति न
स्विति विशिष्टगतवृत्ति वृत्तिना कर्तृगतएव व्यापारवृत्तिम्या व्यापारे ऽपि वा ऽसकर्तृर्यैव
व्यापारादिति भावः। स्वर्गोपपादकमिति उपपादकत्वोपपाद्यावेयधिकरण्येति प्रयोगादि
ति भावः। प्रथमेति पितृगनस्वर्गकामो गयायां श्राद्धं कुर्यादिति श्रुतएव स्वर्गावित्रोधण ७४
त्वेन फलोपस्थितौ विवपित्रुपस्थितेरिति भावः। लाघवादिति उपपाद्यावेयधिकरण्ये

तिप्रयोगात्सामानाधिकरण्यावच्छेदकत्वेपरंपरासंबंधपेक्षया स्वात्मसंबंधे लाघवादिति भा
वः। कल्पनालाघवादिति उपपादककल्पाने वयां स्वात्मसंबंधे बाधकाभावेन तमेव विषयीकरोतिहत्वा
स्वर्गत एवतस्मिन्निति भावः। अत्र वदंति एवं तत्त्वाधेयशक्तिरवश्योपगानादिनान्यतामववा
त्फलफलोपपादकस्य तदाश्रय एवकल्पनो विलयानवलाघवादेकस्यव्यापारस्यकल्पनात्त्र
व्याधिकरणस्यानतिष्ठव्यापारस्य तत्र कल्पनात्तस्त्राविचारप्रकृतत्वात्पानिष्ठना
नादृष्टफलकल्पनात्तथादेवं कल्पपादकम हादानादौ तत्राविप्रफलत्वमेतानेकादृष्टकल्पनाना
आद्वैकमेव कर्तृनिष्ठमदृष्टं कल्पनीयं प्रमाणवतो गौरवस्यापि न्याय्यतयापरंपरासंबंधेनैवतस्य
फलोपपादकत्वं श्रोतृणादि स्नेहकारस्येवानयतत्राह स्वदात्मसंयोगः परंपरासंबंधस्तमाश्रयनाय
तेवतिश्रीफलावात्म संयोगादि हेतुकर्तृनोत्तीर्नि संयोगोस्तीति वायौ स्वयुक्तसंयुक्तसमवायेनापि स्म
वधीन संत्वात ईश्वरज्ञानादीनामिवास्मदादिज्ञानादौ अत एव योयदुद्देशेन क्रियते तन्नि
ष्ठमेवातिशयं जनयतीत्यत्रानुवधबुद्धिरूपप्रवृत्तिनेरूपेन व्यभिचारउक्तोऽन्यथा श्राद्धेन पितृ
दृष्टजननेरूपेनापि व्यभिचारनिष्ठस्येवादृष्टजननेरूपनेनापि तद्धिष्ठ्येत। किंच फलोपपादकत
याफलसामानाधिकरण्यव स्मृहकारितोपपादकतयात्वदृष्टतया सामानाधिकरण्यस्यापि
लाघवेनोत्सर्गिकत्वंनतमुक्तेपि नारितदृष्टस्य वेमुविरोधोजनितपरमात्मसंयोगापूर्ववत्तत
माराधस्तफलगमानात्रावेवं मुक्तेपितयापि श्राद्धादिनास्वर्गास्तिफलगमेतत्रकोरस्या ऽस्तेण मुक्तस्या

पिवित्र नरकोत्पत्त्यानर्थक्या मुक्त्यर्थमत्र दृष्टत्पापात्रिरिति यावत्। अत एव बाधकान्मुक्तेपि तरिवृत्ती
क्षिपयातदभावव्यवस्थितेन च तत्र यागो विफलो नावेवेदप्रामाण्यं फलोत्पादके फलत्रागम
वस्याथं गचात्तान च मुक्तेपि तत्रागत्वा वर्ततेवं प्रागभावावच्छिन्नत्वे क्रुः स्वर्धत्तस्य मुक्तिचात्।
एकविंशतिप्रभेदभिन्नदुःखाभावः स्वपदार्थस्यानवफलावेनेतदृष्टानाशात्तुत्रस्य मुक्तिवि
रोधः। अग्रिमस्वर्गविशेषनाशेन नाशात्कपगमात् त्रिधर्मान्हर्षप्रागभाववत्त्वेवींगात् वीमिति
सिद्धांतेप्रागभावसमानकालीनाया एव क्रियाया अदृष्टजनकत्वमित्यस्यापि स्तुवव
चादिति दिक्। अत्र ब्रूमः। प्रत्याम नियमाकृते रित्यादिलक्ष्यस्य कामात्यागे च फलसमानाधिक
रणादृष्टनिष्ठं कनेतत्फलकृतदृष्टस्याकार्यावानधुपापगमेषणा। तदुक्तं फलकामपतेतदुपापं
तु न वेदेति। अत एव बोधितस्यात् अदृष्टकल्पने विचित्रस्य समानाधिकरणमेव तत्रिदंतदावेप्यधि
करणं दीक्षायां अप्यनवतारात् अश्वमेधस्य श्राद्धादौ तेषि प्रतिपादकश्रुतिश्रवणे पुत्रकोटदृष्ट
दर्पनिंदाश्रवणे यत्र व्यापारकल्पनाकालेतत्तदृष्टस्यैव श्रुत्या फलजनकस्याविवि
श्यादिप्रमाणात्तं पूर्वविधिजन्यव्यापारत्वं कल्प्यते नक्रियाजन्यत्वमात्रकल्पने लाघवात् नतु
लतिस्वसमानाधिकरणे स्वात्रफलजनकत्वस्यापि प्रश्नस्य कल्पनागौरवादिति फलसमाना १६
धिकरणमेवादृष्टं अत एव श्रामात्रिकत्वे गौरवस्य न्याय्यतया पित्रादिनिष्ठमनेकमदृष्टं
कल्प्यते आधेयशक्तौ नार्थन्यायः फलसंबंधादिति नानाशक्तिर्न कल्प्यते। किं चैकमदृष्टं

रूपेनेवानिवारदघ्ननिफाधिकात्तु परमते नंयक्षरूपेन स्वलोककर्तृगतमेवादृष्टं गयाश्राद्धादिस्थले
तच्चेद्रूपनिष्ठं फलसाधकत्वेन निरुक्ततत्समानाधिकरणे दृष्टे तत्क्रियाजनकत्वमात्रं कल्प्यते
लाघवादित्येव फलसमानाधिकरणादृष्टकल्पने मूलीततद्धर्मरूपे तत्रप्रोक्तनवतिविहितक्रिया
यास्तुजनकत्वनियमात् त्वात्रो स्तु मरणजनकादृष्टस्याधर्मरूपतया तस्य विहितरूपेनजन्यत्व
मस्तीत्यविविहितस्याधर्मजनकत्वे निषिद्धस्याधर्मजनकत्वे निरुक्तत्वात् तथा च त्वात्तु मरणो जनक
रूपेनेनकर्तव्यैवतजनकोधर्मोजन्यते स तु त्वात्रोः स्वमरणजनकाधर्मस्तद्व्यावृत्तेति न तु फल
समानाधिकरणतया त्वात्तु निष्ठस्यावच्छत्तु निष्ठानेककल्पनातएककर्तृनिष्ठव्यापारो लाघ
वात् गयाश्राद्धजातेऽष्टा दोषश्चेत् किं प्रमाणं दृष्टत्वे न प्रमाणवत इति न्यायावतारात् न यरूपेनस्या
पिदृष्टं सजनकत्वान्वेयमिति वाच्यं तदधर्मस्य कर्तृगतानि ष्टजनक तयाताप्रेवस्तथोपगमादि
ति सर्वं सुस्थं। नन्वेवं गयाश्राद्धादौ वैकृति व्यधिकरणो व्यापारः स्वीक्रियते। नाहि देवतात्रीति
रेवमन्वत्रयोगेऽस्तीति व्यधिकरणो व्यापारोस्तु किमपूर्वेणेत्यत्रोक्तं एवं पागम्यापीति विहितक्रि
येतित याय त्रिसमानाधिकरणपुसज्जतादृ यधिकरणपमपवादः फलसमानाधिकर
णेतु नियमः। देवतान्प्रीतिस्तु न कस्यापि विषय इति नावः। यथा शास्त्रादश्रितं फलमनुष्ठा
तरा त्वसंसर्गेनाभिमत महत्त्वर्थी। तत्र व्यभिचार मा दुः दृष्टा इति अत्र कर्तृगामितायां नियमः
म्नादौ स्वयं परसमाधिकरणः स्नानादौ संबंधस्संसर्गदत्ये कादशिमतं शीक्तो नन्वयमिति न तु

फलं स्वर्गादिकं स्वर्गादेव तथा च कर्तृगामित्वे नियमात् कर्तृस्वर्गादिसंबंधनियमः पर्यवस्यति
इत्यत्राह। नयेति यजनत्वेन फलश्रुतिस्तु जनमेव फलं। न तु कर्तृर्यैकर्तृरि वा यथाश्रुत
श्रुत्यनुरोधात नन्वपदिकरणफलश्रुतावश्यभूयमाणं परंपरासंबंधेन कर्तृगामिता
नियमकल्पनौ मानमस्याचात् प्रश्रुतेः रवमेवोत्पत्त्यापाताद्दत्तानियमकल्पनस्य व्यर्थवादित्या
ह। परंपरेति शास्त्रबोधितपरंपरासंबंधेऽति प्रसंगात् बोधित एव संबंधः फलस्य कर्तृ
र्यैकर्तृरि चेति भावः। एवं च दिश्रुत्या परंपरासंबंध एव प्रतिपाद्यते तत्राफलेनन्यत ए च संबंधो
यथा ग्रामपश्वादिष्टित्युक्तः। ग्रामेति ग्रामपश्वादिहिरण्यादीनां संयोगादिनां संबंधेनासिद्ध
त्वात् नकाम्यत्वमतः स्वत्वेन संबंधेन काम्यत्वात्तेनैव कर्तृगामित्वं एवं पुत्रपश्वादौ ये
न संबंधेना स्तिद्धस्य काम्यत्वं तेनैव कार्यकारणभावप्रतिपत्तौ नावादिना कर्तृनिष्ठत्व
मित्यर्थः। किं तु तद्विषयकं स्वत्वमिति तद्विषयकस्वत्वेन तत्काम्यमित्यर्थः। फलमपीति स्वत्वेन
संबंधेन ग्रामादीत्यर्थः। तत्र ग्रामादिस्वामिसंबंधेन स्वत्वेनेति कर्तृगतत्वे स्वामिसंबंधः। तेन
गर्भाश्राद्धादौ न कर्तृगतत्वापि परंपरासंबंधः श्रुतितात्पर्यविषय इति भावः। यथाश्रुतेत्
यथाश्रुतश्रुतिविरोधेन हिग्रामादिस्वत्वकाम इति श्रुतिरपि तु ग्रामादिकाम इत्यत्र धे ११

यं तज्जेति। यत्र दोर्व्यस्य येनयोजनातेन तज्जत मेनशास्त्रादेशितं फलं तज्जत्वेनैव का
मनेत्यर्थः। एतेनात एवेत्यपि व्याख्यातं। अत्र परगतफलकामनया उर्गपाठादिव्यवहार
स्य फलजनिष्टे कवाक्यता सिद्धत्वात् स्यामान्यश्रुतफलस्य परगतत्वमपि कामना विषय
स्तदा तत्रापि श्रुतितात्पर्यमुक्तमेवमिति मनाभिलस्तथा सिद्धांतयति। मातापित्रादीति न
न्वात्मनेपदस्य कर्तृगतफलवाचि प्रसिद्धा स्वरितात्। ज्ञित इत्यस्य सूत्रस्य कर्तरि वेक्रियाफ
लमस्ति संबध्नातीति ग्रामापालि कव्याख्यानादित्यत आह। यजतेति। यथाश्रुतस्य तत्र स्यानिया
यविषयत्वे एव तात्पर्यं तत्र व्याख्यानमिति तत्वात नहि मुख्यार्थबाधे लक्षणास्वीकार्या। न
वत्रफलस्य लक्षणभावः। यजंतियाजका इत्यादौ फलासिद्धाश्यावस्यव्यवस्थितेः नहि तेषां
फले कामना। किं तु वेतनादौ इदं यमहिमा वारावक्तव्यं तेनस्य वमुक्तं। वस्तुतस्त्वाधिकरणान्तरा
श्रातो फलं स्वगतमेव न त्वेकवापरनिष्ठमपि न्यास्यार्थः स्वगतफलमुक्तमपि सिद्धं तस्य गया
श्राद्धादौ विशिष्टस्वर्गादिश्रुत्याबाधिकायेवापवादात् अन्यथा पित्राद्युपरात यस्त्वौ परागस्या
श्रवणात् स्वगतं फलं का बिनास्तिद्यौतानवस्तामान्यश्रुतौ स्वीयपरकाम्य विनाशः काम
३० नावक्तेदे वेति वायं स्वांशस्यो स्वगतौ विधौ दधादहरहः श्राद्धं पितृभ्यः प्रीतिमावहन्नि
त्यादौ परविषयकप्रीतिकामनया परनिष्ठश्राद्धस्यापिकरणप्रवृत्तेः। न यपित्रादिप
दस्य संबंधिवाच्यत्वात्। अस्तु स्वीयनियमः। स्वर्गस्य चतथात्वात् स्वपरस्वर्गयोर्य था

कामनमेव यागादिसाध्यतेति वाच्यं स्वीयत्वस्यानौत्सर्गिकत्वेपि श्राद्धादिस्वे वैधित्वाद्धेपिप
रप्रतियोगिकत्वविशिष्टत्वापत्तेः। यत्तु तेत्यात्मनेपदमपि कर्तृत्वं यत्र फले कर्त्रभिप्राय इति
स्तत्र स्यत्तथैवार्थप्रतीतेः। अन्यथा कर्त्रभिप्राये फले इति सामानाधिकरण्यानुपपत्तेः
तथा च कर्त्रभिप्राये कर्त्रभिप्रेतार्थीकल्पनापत्तेः। यथाश्रुते तु कर्त्तारमभिप्रेतीति कर्त्रभिप्रा
यः फलमेवाभिप्रेतीत्यभिमतं प्रमाणमाह तथाभिमतं बंधस्य फलपमतएव प्रावांक
नरिंवेतृन्गिं पाकफलमभिप्रेतं बध्नातीति व्याख्याने एकवाक्यतान्त्र तएवपउ इति याज्ञ
का इत्यादिप्रत्यक्षदर्शनान्हितेषां फलेन भिप्रायः किं च स्वीवीध्यवेतनाधिकपत्ताण
पि फलकामनानास्वयातु स्वीगेतस्मिन वेतनमित्यभिसंधानेपि परंपरया कामनायाः
फलैस्वरूपातिनावेवं गोदघादित्यादौ परगत फलएव गोदानमित्यर्थः स्यात्तत्राविपरा
भिप्रेत फलएव गोदानापत्तेः। तत्र परस्मैपदस्य लिङर्थमात्रे तात्पर्यं न तु परस्मैपदा
र्थ इति यदि तदा स्मन्मतेपि तुल्यं अतएव नजिपाजयापियं कर्तृयनात्विकस्यपक्ता
दि धातिप्रसंगो न तु अपि तु फलजनोत्कवस्त हितमिति तात्पर्यटीकापीति संक्षेपः। तदेवेति
तदपीत्यर्थः। फलस्येति स्वर्गकर्मकर्तृगतफलजनकमेवेति ननु स्वर्गफलं कर्तृगत
मेवेत्यर्थः इत्याकुरित्यस्वरस्योद्भावमं पतउरास्त्रादेशितं फलमनुष्ठातरीति फलनि १८
यमप्रतिपादकं वाक्यं प्रतीयते न तु कर्मप्रतिपादकमित्येवं रूपो ध्यवस्येयः। न

योस्तजनकत्वाभावात् क मीलितत्वानियमोनेत्यस्वरस्यबीजांतरं फलं तएवाह कु
तेनान्वितिएकदेशपेक्षित्वात पतितं मेवमिति ननु ज्ञाते इष्टविशिष्टयोस्तथात्वेन ये
न लतो का वाक्तिः फलोत्थतथात्वेतयोनतिथाफलमिति कर्तृगामिफलजनकत्वे ब्रमि
कारस्फुटत्वादुपेदयान्यदात्र अत्र ब्रूम इति स्वत्र स्वात्विति कार्यताज्ञानेनात्स्पतत्वाद
र्थादिति भावः। वस्तुतो ज्ञानं प्रति शेष्टस्य हेतुत्वयत्र ज्ञानं तरं प्रवृत्तौ हेतुत्वे च व्यत्कृत्ना
नपितेव राष्टौ न्यथासिद्ध इति नत्वं परं परया कार्यवाचकलिङादिस्वदकारितया नन्वया
पत्रा वन्यथोपपत्ति राकांक्षादि हेतुत्वएवास्तामित्यत आह अववयमितिन नु शक्तिकल्प
नागौरवमेव बाधकमन्यथाबाधकस्याभावात्तीरेपि गंगापदशक्तिरित्यत आह शक्तीति
शक्त्यंतरकल्पने गौरवमेकशक्तेरेवोत्पन्नयनिर्वाहे लक्षणैव गौरवान्नकल्प्यत इति भावः।
कार्यवाचीति लतेः सत्यविषयतया कार्यान्वितकार्यं च बोधकत्वाभावादिति भावः। स्वादादि
तितदवच्छिन्नकार्यताप्रतियोगिककारणताकमित्यर्थः। न परंपरयेति अनियतज्ञानत्वाव
च्छिन्नकार्यताप्रतियोगिककारणकल्पनेपि कार्यान्वितज्ञानफलोपधानं स्वदकारित्व
त्वादिति नेत्यर्थः। स्यादाचस्येति बाधकं विनेयोपस्थितस्वरूपेणैव कार्यत्वोपस्थाप्यान्वित
ज्ञानत्वेन कार्यतांकल्प्यपि सा कार्यान्वितबोधस्योपार्थीतरकल्पनादित्यर्थः। अन्यथा ४९२
त्वाद्यादित्यसंगताया पत्तेरित्यर्थः। ननु बाधकस्याप्यस्तत्पपार्थितस्वपस्य कार्यताव

छेदकत्वं प्रसक्तं तेन गौरवमेव बाधकमित्यत आह नान्वितेति अयुगपदुपस्थितत्वात
दनवसाराद् इत्यर्थः। ननु गौरवानवतारात् बाधकनिश्चयो मास्तु तथापि बाधकसंभा
नातावतापि बाधकाभावनिश्चयाभावात् कार्यान्वितशक्तिकल्पना तत्संशयस्य बाधकताया
ह्य येत्र हेतोरित्याशंक्य निषेधति अपि त्वे रीति बाधकानिश्चयएवोपस्थितिरूपकार्यता
वच्छेदकत्वकल्पकः। तादृशे योग्यतायां च यन्न बाधकस्य नावनिश्चय इत्यर्थः। न च स्वर्गः
तस्मिन् व्यस्य मितिशंका। न वाधिकाऽतिप्रसंगादिति। तत एवान्यतोऽस्य मिति शंका तथा बाधकाभाव
निश्चयस्य नवनीतिशंका प्रतिबंधकत्वेऽपि नहि प्रतिरिति यादृशं दीनामिति प्रियोऽत इति समाप्तिषु कप
रुकं प्रथितस्वार्थपदस्य समानाधिकरणपदस्थलेवन्समानपुरुषरावेकल्पादिति चात्र हेतवे च दते
ण कारणत्वस्य हेकारणे कार्यता वच्छेदकोपस्थितिनियमः। ननु मानांतरेण तज्ज्ञानं च इति कार्यत्व
कारणत्वयोरुपस्थिते धर्मस्य समानाधिकरणमात्रं नास तोपपत्याग्रमेयत्वं स्वर्गत्वपोः। नहितेन्द्रादि
दृष्ट्या वच्छेदकत्वे तयोस्तयाप्रतियोगस्यामानात् स्वर्ग इति ज्ञानतो ग्रमेधे न यज्ञे तेलिंया कार्यका
रणताज्ञानानुपपत्तेः। व्यतिरेकज्ञानेव्याप्यतावातानाथेव मुक्तक्रमेणापि कारणत्वात्र हेतोः
भवमानप्रकारकस्येव विरोधिज्ञानस्य प्रतिबंधकत्वात् तदुक्तं त्रिसूत्री निर्बंधुव्यतिरेकस्याग
मेतरप्रमाणजस्यं कारणत्वमपव्ययदती तिनदिशाप्यनुमितप्रयोज्यवृद्धकल्प्यान्वितज्ञानेशाब्द
कारणत्वग्रहेनग्रस्तत्वात्। किंतु परिशेषादितित्तस्यावच्छेदकत्वपर्यंते नतसामर्थ्यं। किंतु DR BHAU DAJI ७२

तत्समानाधिकरणकार्यत्वमात्रे अवच्छेदकत्वग्रहः स्वर्गपदोपाद्यः। तथा योत्तरकाले लिङादिशक्ति
ग्रहोत्तरमन्यलभ्यतया वितज्ञानं च यावच्छेदेन कारणत्वं कल्प्यपि चालिङादिपमतिप्यासारकार्या
न्वितज्ञानस्यैव इतिवस्तुगति स्तत्रयद्धपस्थितत्वमात्रेण कार्यान्वितज्ञानत्वस्यावच्छेदकत्वे तदा
घटानयन कार्यान्वितशाब्दत्वमप्यवच्छेदकमस्तु उपस्थितत्वात्। अथ तत्रघटादिशक्त्याग्रहादिशा
पि कार्यत्वोपात्यागइतिप्रतिबंदि मुखेनाह। घटमानयेत्यादिनाकिंकल्प्यत इति अवच्छेदकमित्यर्थः।
एवमग्रे पि वाक्यस्य तत्तंतरं नियमतः विशेषः। ननु घटादिपदशक्तिग्रहानन्यथानुपपत्तिरिव मानमि
त्यत आह। घटादीतिनत्वेति नियमतामनेलेतिशेषः। ननु वस्तूपस्थितता कार्यान्वितज्ञानत्वावच्छे
देनहेतुतापक्षात्रात्रघटादिनात्यागइत्याह अपिया इति। अतएव यत्तेति। यघपितस्य विधिस
मनिव्याहृततया परे परस्या कार्यान्वितत्वादितिसिद्धांता अप्रसक्तोपादकतानतथापितत्कल्पना
गौरवमासादयन्तयंमनसि सत्येतदुक्तमितिध्येयं। ननु स्वोपरागेण दुःखजनकत्वप्रतिमीप्सने
नद्वेषतादवस्थ्यात्तज्जनकत्वाप्रतिबंधनदशायां तु स्वमेवेति स्वस्वस्य स्वर्गपदवाच्यत्वेतज्जनक
त्वेन प्रतिबंधेन वंदने स्वर्गपदप्रयोगप्रसंगादिति नोक्तं। उपजीव्यत्वाद्विकार्यतादिना व्यवह
तावपेक्षणीयत्वात्। आस्यादतेति आस्यदत्वपदं नतावद्वाच्यत्ववाचकं। अपि त्वाधारवाचकं स
त्विषयत्वलक्षणं तत्रैव तेषु नेतेषु मामान्यशक्तया विशेषशक्तयावोत्तयापि संजवतिलाघवात्
त्वर्धशक्तसामान्यशक्तयैवनिर्वाहः। न विशेषशक्तिं कल्प्यत इति। न चैतिशयस्य तत्र ज्ञातिक
पस्यानुगमात्कथं शक्तिरिच नित्यस्वयेरादिप्रयोगेति तत्रयानुगमो नदोषाय। तस्य दिज्ञा
नस्य तात्रिवप्रयोगनियामकत्वं तत्रप्रयोगोपाधिकत्वमन्यत्रप्रयोगप्रतिबंधकत्वमिति

यावत् तथाच प्रयोगं प्रतितद्भावकूटस्य हेतुत्वमिस्य ननुगमो स्त्विति भावः। प्रतिशयपदेतित
स्मादतिशयितमित्यत्र अस्त एव स्वर्गपदस्यातिशयद्रूपार्थात् न जातो वक्ताक्तत्वे न वतिश
यत्वेन येनातिशयत्वमित्यप्रकृत्वेन स्वर्गपदेप्य वधिज्ञानापेक्षा स्यादिति भावः। ननु नाननुगमः
सुखत्वावान्तरजातिरशयत्वेन तदवान्तरजातित्वे न वा मा स्त्वित्यत आह। सुखत्वेत्यादि मस्त्वित एव व
षा क्लृप्तां तयैवानुसरणं मित्यत आह। प्रयोगेति। प्रयोगहेतोरिष्टसाधनताबुद्धेः सत्वेप्रयो
गाव त्रयंत्रा येन तत्प्रतिबंधकत्वेमानाभावादिति भावः। अत एवोक्तं देवाविषयत्वे प्रयोगोपा
धिः सुखमात्रे शक्तं तेन सुखे पि लाक्षणेन यंदने स्वर्गपदप्रयोगः। इष्टाकाले सम वतीत्य
पास्तं वीतरागस्याश्वमेध जसुखे स्वर्गपदाप्रयोगापाताच्च। नन्वेवं लौकिकसुखे स्वर्गपदप्र
योगो न स्यादित्यत आह। लोकेचेति। ननु दंडने कथं स्वर्गपदप्रयोग इत्याशंक्य नापित
त्र तस्य लाक्षणिकत्वं स्वीकारादिति लक्षणाया एकत्वे लक्षणा या लक्षितलक्षणा यो स्तु रूपस्य
त्वादिति भावः। अननुगतस्यापीति ननु चाननुगतस्यैव तत्तज्जातिरूपातिशयस्य महिष्यादिस्था
नेतान घटितविशेषस्य धेनुपदवत् शक्तिरस्तु रवायंतिन्न वादिति नु तत्र गोत्वमिव नात्तुपा
धिरस्त्विति। एवं तथा सति तद्देवे स्वर्गादिपदादि विशिष्टोपस्थितिनियमापत्तेः। नहि धेनुप
दाज्जो विशिष्टानुपस्थितिः तथा वदंदने स्वर्गपदस्य लक्षणया प्रयोगस्तन्मते पि न स्यादि ८०
ति भावः। नन्वेवं लक्षितलक्षणया उ तुल्यत्वं न स्वीकाराप्रयेत या वंदनसुखे स्वर्गपदवाच्य
त्वस्वीकारोऽतरमितिकेन लक्षणावाया। तथा च कथमेकलक्षणेति तत्राह। यत्नं वेति। स्वर्ग

पदस्याक्षयवृत्तिकाना। अयजनकत्वेन परंपरासंबंधेन स्वर्गपदस्य वंदनादौ प्रयोग इति भावः।
विधिसमभिव्याहृत इतिपस्तु गतिमपेक्ष्य अस्माकं तदसमभिव्याहृतार्थवादस्यापि प्रामाण्या
त्तत्र निर्बंधः। नन्वबाधिते स्फुरक्त असत्ते वबाध एव देवताया उपास्यत्वात्तस्या प्रश्नाद्धातिकायाः
न स्तोत्रार्चनावादित्यत आह। मंत्रेति। मीयादीति। देवतावाचकत्वेन प्रसिद्धनामि तिशेषः। किं
चिति। ऐंद्रं दधिन वत्स्यमावास्यायामित्यत्र यास्य देवते ति तद्धितविधानादिंद्रः स्यादवते त्यर्थः
तत्र च यदि देवतात्वं स्वामित्वं त्यागोद्देश्यत्वं वा तदा पर्यायांतरेणापि यागापत्तिरिति लक्ष्यदे
वता इत्यस्य स्यायन्तु थ्यंतपदनिर्देश्यायामित्यर्थः। तथा च यथैव देशानाऐंद्रमिनितायेवं लिंगात्वेन नद्विवा
तृतेंद्रायेतिपदनिर्देश्यत्वं देश्यत्वं तथा चदेशानादेशितचतुर्थ्यंतपदनिर्देश्यत्वमितिनि
देशाविशिष्टो थो देवता तत्र च विशेषणविशेष्यतायानियमात् विशिष्टोर्थोऽपि प
हितः शक्यो वा देवतेति सिद्धांत इत्यर्थः। तत्र विशिष्टस्य देवतापदार्थस्य विशेषणायेत
न्ये नाये तना द वतेति विशेषणत्यागमेव प्रसक्तो प्रयोजितया निःस्पष्टदशायिति। इंद्रा
येतीति देवतात्वं शब्दविशेषे पर्यवसितं नित्यादि। अत एवेति। अत एव ब्राह्मणायेति प
दं न देवतात्वस्य ब्राह्मणसंप्रदानकत्वस्यास्त्यं प्रदानचतुर्थीत्वेनकल्प्य चाक्लृप्तदेश
नायेवतद्देशनादिति अत्र च चतुर्थ्यर्थकपदनिर्देश्यत्वं पर्यवसितमतो न धृतिहोमे
तद्देवता देवता बाधनायापत्तिरित्यर्थः। इंद्रनिष्ठ इति देवतानिष्ठेत्यर्थः। अन्यथा
राजसूयफलत्वेनस्कंतेरिस्यादित्वं थाशोयनेनमिद साधनापत्तेरिति इतो देशोन

माणे दक्षिणत्वनिवारणाय तत्स्वत्वकल्पेत्यादि यत्स्वं तेन तदर्थत्वेनेति तत्क्लिष्टं किंचिन्न चिंतया
क्रियमाणत्वस्येत्यर्थः। प्रस्तुते स्वनिष्ठस्वर्गोद्देशेनैव हविस्त्यागादेः करणत्वान्नावादिति नावः।
रूपाधेः साधनाव्याप्यकत्वेवत्तदर्थ्यानुपपत्तिः स्यादिति निषेधति इन्द्राद्येति। नावेवं तिर्यगाधिक
रणविरोधः तत्र तिर्यक्पंगुः आर्षेयदेवतानामनधिकारस्तत्रेति तिर्यक्त्वं अंधबधिर
त्वकादेवतानामनधिकारो बोधितो देवता वितन्या तत्र देवताप्रसंग एव नास्तीति। कथं निषेधदृ
वाक्यं तत्र देवतापदेनेन्द्रादेरप्रतिपादनादिति स्यात्यदेवतोद्देशेन यस्मात्त्यागो देवतारूपा देवता इ
त्येतदेव विधीयते अतिप्रसंगस्तु ग्रेयथाश्रुति स्वाय्येन निरस्यः। इन्द्रायेतिपदस्यदेशान
पादेशानं देशान्तरादिदेश्या देवता इत्यत्र निर्देशो न विशेषणं। किंतु लाक्षणिकरूपलक्षणं तु पल
क्षास्त्विन्द्रादिरवेति क्वापीति प्रसंगः। तथा च स एव देवता न तु निर्देश इत्याख्व अर्थं तेति तस्ये
वेति तथा च तस्यैव देवतात्वमिति नावः। महादेवं देवमिति शेषः। शिवपदेति देवतापदेत्यर्थः।
शिवपदस्य व्यक्तिजाद्वा चकवान्निधनादिति ध्येयं। मूर्तिनेदे न शिवशरीराणामित्यप
लक्षणं देवतानेदेन विष्णुशिवादीनामिति दृष्टव्यं। शिवत्वजातेर्देवतात्वं जातेरन्यथा इष्ट
सूत्व्येत्यादि विशेषणतः। अत्रात्मनो देवतात्वेन लक्षिमदेवतानां पित्रादीनां ममदेवतात्व अप
जेन वा स्वरक्षादाहे अदृष्टेतितस्मादिति अन्यविषयोद्देश्यस्य मुद्देशोपलक्षणं वेत्तु पल ८१
क्षणतावच्छेदकं यथानात्तिर्यग्दृष्टविशेषकर्त्तव्यानवच्छेदविषयीभूतपदगत्वयश्रोदेवताद्रव्य

संबंध इत्यन्योन्याश्रयः। द्रव्यपरत्याद्रवि पदस्यातिप्रसंगस्या मन्त्रकरणत्वेनापास
चात् न चामंत्रके लौकिकास्याहेत्यनेन त्यागोद्देश्यात्तत्स्यत्यागान्तरे मन्त्रकरणत्वेन लक्षण
स्वीनत्वादेत्याप्येवं त्यागमंत्रेणां। अत एव पित्रादीनां स्वधया त्यागे देवतात्वं मंत्रे स्यान
तदा देवतात्वमतो नतेन त्यागइति संक्षेपः। वाक्यशेषाद्ववधारोपदृष्टं तकादित्यर्थः। प्रत्य
के पिवाक्यशेषस्यैव तथात्वादिति नावः। अत्र संशयनिराकरणाय वाक्यशेषावधारणे इति
न तत्त्वसंशयाभावात् अन्ततुर्यं विप्रतिपत्तिः संशयो वाक्यशेषाद्धेद्रव्यः कुक्कुटमेणशाम्य
तीति ध्येयं। न च स्वार्थत्ववत्तास्त्वेन बलवत्त्वं। अत स्तुत्यबलातेवनेत्यतआह पिकेति।
नन्वयोग्यता वशात् संशयोपशम इत्यत आह प्रकरणेति अक रच मर्माणेवकाकवर्माणा
प्रकृपानलो। सत्रवद्वित्यर्थः। वेदविरोधिनीति कुक्कुटमेणेत्यश्शक्तिं निषेधेयतीतिदृष्टव्यं॥
अत्र यथोक्तयत्रावस्कदे वेदविरोधस्यस्त्वात्रादिति स्मृतिरेवेति। सवाऔदुंबरी वेष्टयितव्येति स्मृ
तिः सर्वोदुंबरस्पर्शाद्यावेष्टनं बोधयंती औदुंबरीं स्पृष्ट्वोद्गायतीति श्रुत्या वेष्टितस्य स्पर्शं न
वविरोधेन बाध्यते यथा इत्यर्थः। अत्र नन्दहस्तयेत्क्रपलक्षणं शास्त्रापि स्तेन बाह्न्यन्यया
क्तो बाधकावावादिति नावः। अत्रेदं तत्त्वं। अन्यायस्यानेकार्थत्वमित्येकत्रैव शक्तिं तथा
त तिन्नस्ते ति विनिगमनाया अनुकूलस्तर्क इति अपिवादादिति पदान्तरस्यापि पदार्थतिर
शकस्याचितपदार्थशक्तिवाच्यपगमो नुस्य न्याये नाभ्यासविपदस्य तथा बोधितत्वा

दिति भावः। अन्यथैवेति। अन्यथात्वस्यैवं नवन्यपदजन्यत्वे गौरवादिति भावः। अत्रायमत्र
विशेषः। अन्वये शक्तिश्च तत्स्मरणार्थमनुभवार्थं वा नाद्यः। स्मार्यस्य तु वाक्यात् स्मैव नाने
नस्मरणान्नावात्। विशेषणविशेष्यतान्यतमस्यैतदेवतदनुभवस्यैव नवात्। ज्ञायमानकरणे
ज्ञानोपयोगिसंबंधस्य स्वविषयप्रतियोगिकसंसर्गबोधकत्वनियमात्। न द्वितीयः। किंत्वितियोगिक
आसत्तिवाक्यविशिष्टव्याप्तिरपि तद्बोधकं। अपि तु अन्वयेतद्वदत्र पदार्थशक्तिरवतद्बोधिकातद्वि
षयत्वे नैव ज्ञाता तद्बोधिकेतियावत्। अतस्तामान्यत एवतथा साधयस्व स्मरणेऽशक्तिरूपसंबंधे
पितथेति भावः। शाब्दान्वयस्येति ज्ञानोपयोगिसंबंधस्य संसर्गमात्रबोधकत्वान् इति भावः।
तदेव वदस्यति। दृष्टांतेत्यादि। ननु घटपदत्वेन घटानुभवं प्रति न जनकतानतं स्मरणानुपस्या
पत्तेः। किंतु घटज्ञानविशेषं प्रति तथ नान्वयविषयकतानियतमिस्यतआह। स्मरणे चेति
अतएवेति नयतः शाब्दतात्पर्यग्रहान्तलक्षणातद्धेतवत्वे वदत्तु स्वादात्तात्पर्यवद्
इति लक्षणेतिवार्थः। शाब्दतात्पर्यग्रहे पि एकस्यापि वृत्त्या वेधितियाद्दिति भावः। वस्तु
तस्त्वन्वयस्यत्राकत्वे पदार्थवत्तुल्यविशेषणत्वे संसर्गसंसर्गं नानापत्तेरिति नान्वयः शाब्द
इति तात्पर्यं। नन्वाक्तिर्नियोगिसंबंधि संबोधादिति सिद्धवं। पदकरणं पदज्ञानं करणमित्यर्थः। लिंग ८२
दाविवेतिध्यतिरेके दृष्टांतः। तेन लिंगादौ व्याप्तिपक्षधर्मताविकृते द्वयोः करणतावच्छे
दकधर्मत्वा वाऽत्रेदानान्यत्रसमासन्निधानरणज्ञानजनकतावच्छेदकत्वादिति भावः।

ननुत्रेत्ततायाः प्रमाणतावच्छेदकत्वा वेपिज्ञानकरणान्ततत्स्मृततमस्मेऽनुन्ये ज्ञानं कथं
मानमसंकरणी नरास्मद्व्रतम नोजन्यवस्येवनावात्। किंचनिर्दोषोक्त्रे ज्ञाचमेवतथात्वेत्यच्यु
देर्वैतरमाह। निर्व्यापारस्याद्येति प्रयोजकेति इदंचोपाततः। वस्तुतः स्मरणस्य निर्व्यापारतया प
दार्थतोत्सम्यानागतादिरूपतयामनतस्त्र करणत्वे मानत्वाप्रत्यदर्शात्या शाब्दादमुमर्थं ज्ञानामा
मीति शाब्दानुभवानुपपत्त्या पारिशेष्याद्देवपदप्रमाणमितितद्वं लिंगजेति अस्यदेशाच्छय स्थैता
वकशत्याकारिकाऽप्यस्येत्तरूपवानन्वयव्यच्छल्कारिकाद्वेतरूपादिमद्वादिसाधारण
मसाधारणमन्ये तो श्रावचेप्यतिरवरवित्ते पद्यादिति हेतुः। इदमपक्षपतेन्दुणं कार्यमूलकृतज्ञान
वदोत्रे द्विकल्पवेत्यपिद्रष्टव्यं। आनैत्येति पादेयत्वत्राक्तिरप्सत्तोवाप्य धीस्त दानंतास्त्वशक्तिश्च
दत्ताबादस्यद्वीतत्राक्तिकेत्राप्यधीनस्यादप्यान्यत्रशक्तिश्च तोन्यत्रशाब्दज्ञानं तदप्याक्तिधीशाब्द
ज्ञानेव्यतिवर्तिलीत्यर्थः। यद्यन्यशक्तिज्ञानादन्यधीस्तदा व्यतिचारप्रसंगात्। शक्तिग्रहमात्रं विना
विष्यादित्यपि कश्चित्तु। अनधव्यपाथः कार्याव्याप्तिर्यागोपदधाव्येत्येवंरूपः गोव्यक्तिमात्रं गो
चमित्यर्थः। नानार्थं चडतितत्रशक्तिचन्यतदप्रदर्शनैमित्तवादिति भावः। अत्र हर्त्वंगवीतिप्र
मास्तीतविधेरनिस्पवाशार्थ्या। नन्वस्त्वेवं व्याप्तावथा दात्यतत्राह। ज्ञायते येति। तदेवोपपादयति।
गोपदादितिनन्तु स्वतो व्यावृत्तायां जातौ विशेषणं व्यक्तिरवच्छेदकास्या व्यक्तिविशिष्टज्ञाना
वे निर्विकल्पकविषयीभूतायां जातौ शक्यत्वान्निर्विकल्पकस्य व्यवहारानंगत्वात्तथा

यनागृहीतविशेषणान्यायस्तु स्यादित्यत आह। अस्फयेति। अव्यावृत्ततयाविशेष्यतयाऽयघा
सात् एवव्यावृत्तया व्यक्तिविशेषणकतया उपस्थितेरित्यर्थः। जात्यादिति तथान्यायस्यास्येदमेव
विनिगमकमिति नाशः। तिपमइति जातिशक्तिज्ञानत्वं हेतुतावच्छेदकं जातिविशिष्टज्ञानत्वं चैक
पतावच्छेदकमित्याद्यः कल्पः। पक्षेति द्वितीयकल्पे जातिशक्तपदं जातिं व्यक्तिं च बोधयति तत्र
जातिबोधे जातिशक्तिधीर्व्यक्तिबोधे स्वलक्षणशक्तिज्ञानस्य सहकार इति। अयदेति एता
यः कल्पः। तत्र जातिशक्तिज्ञानत्वं जातिबोधे कारणतावच्छेदकं व्यक्तिबोधस्तु जात्या सामान्यल
क्षणा मद्दिम्ना जातिबोधकस्य व्यक्तिबोधकत्वनियमादिति। अधिकरणेति पदधर्मतावच्छेदको
विशेषहृत्यर्थः। जातिं विनेति जातिज्ञापकस्य च जातिज्ञानापत्तेस्तत्र जातिज्ञापकं विनैव व्यक्तिश
नमित्यर्थः। पृथगिति। संयोगसमवायादेर्व्यक्तिग्राहकस्य संयुक्तसमवायादेर्जातिग्राहक
त्वेऽपि कं पृथगन्वयव्यतिरेकग्रहस्तथा च तत्र जातिव्यक्तिग्रहेऽपि व्यक्तौ जातिज्ञानस्य व्यक्ति
नियामकत्वादिति। प्राग्वदिति। न चैवं पूर्ववत्कल्पादविशेषः प्राग्व्यक्तिज्ञाने जातिशक्तिज्ञाने हेतु
त्वेऽपर्यवसानादिति। मेवं स्मरणेव जातिज्ञापकस्य व्यक्तिज्ञापकत्वकल्पनादिति। सामा
न्यविशेषभावेनैकल्पान्तरोपपत्तेरिति। जातिज्ञानत्वं तत्कार्यतावच्छेदकं ज्ञानशक्तिः स्वविषय ८३
ज्ञानशक्तौ इत्यर्थः। अन्वयेव्यतिवारवारणाय योग्यतादीति। तद्रूपेव्यतिवारवारणायानु
पपत्तीत्यर्थः। अन्यथेति। अन्यतन्त्ये पि शक्तौ विशेषणद्वयं तत्सकलपदानुपस्थितिरित्याधेया

स्थितेरित्यर्थः। न कारणतावच्छेदकैक्ये हेतुताशक्तिपादपादिति विपाकरणमते तत्रान्यथात्वेरिति
ध्येयं। प्राकरस्थितेति। अपाणनिकहत्येतावता वपूर्वकल्पगौरवे ते हेतुतावच्छेदकतायाः। पूर्वकल्पे
विषयत्वादिति। अन्ये त्वित्यनेन प्राकरकल्पाक्षेदयितुं पूर्वोक्तिएवान्त्यदितो। अन्यथा पूर्वोक्तविशो
षणेन पौनरुक्त्यापत्तेरिति ध्येयं। गोत्वेति गोत्वज्ञानत्वमवच्छेदकं ननु विशिष्टविषयत्वमतः स्व
विषयज्ञाने शक्तिशाब्दजन्यज्ञानविषयत्वं शक्यत्वं न व्यक्तावित्यतो। तत्रेदमुक्तम्। गोत्वज्ञान
त्वेवच्छेदके विशिष्टविषयत्वमेवावच्छेदकं निर्विशेषणस्य न स्यादनुपस्थितेरुपस्थितौ वानस्य
मानस्य विसंवेद्यत्वं तथा च व्यक्तिनानात्वी सिद्धशक्तिरित्युक्तन्यायाप्रकारकरूपं शक्यत्वं व्यक्तावित्य
र्थः। ननु विशिष्टमेव तत्त्वं ज्ञानविषयत्वेनोपस्थितं तत्रावच्छेदकत्वं विशेषणे तन्त्वात् व्यक्तिमप
हाय विशेष्यमात्रतया जात्यादिवदाधिवादित्यस्वरसात् आह। अपि वेति। ननु स्वज्ञानस्य प्रवृत्तिं प्र
ति कारणत्वं स्वरूपेति मात्रविषयतया ज्ञान एव ज्ञानेऽवृत्तिर्हेतुता। स्वरूपः स्वज्ञानस्य रूपस्य त
द्विषयतया प्रतिनियतत्वादित्यस्वरसादाह। किंवेति। अन्ये त्वित्यस्वरसस्य बिजाव नतद्वीजं तु व्यक्ति
ज्ञाने कारणत्वं ग्रहे तदुपपत्तौ व्योन व्यक्तिज्ञानत्वेन कारणत्वं ग्रहेऽपि येनोपपत्तौ व्यवविरोधस्तेन रूपे
णापि व्यक्तिज्ञानहेतुत्वं चरकल्पनादिति वयं तु न ज्ञातिरित्येव पदार्थः जातिविशिष्टज्ञानानुपपत्तेः।
नव समानविशेषितया व्यक्तिजातेः नैकशक्त्येन समस्ततथा च अनावाद्यस्यथा निर्विकल्पको
छेदापत्तेः। तथा च नियमतो जातिविशिष्टव्यक्तिता नाडिशिष्टेशक्तिरस्या सम्प्रदायिकसत्

प.५

पत्तिविकल्पकापत्तेरिति भ्रमः॥ पश्वादीति इदं च तन्मते। पशुत्वं न जातिः शृङ्गत्ववत् शरीरादिवृत्ति
त्वायोग्यत्वस्थानेव्यपचनि यमादावस्मातेरस्माकं तु पशुत्वं जातिरेवास्तु त्वादि व्याप्तिका लोम
का लाङ्गूलवत्त्वोपेति ध्येयं। नेष्यते चेति सर्वेषां सर्वज्ञानानन्तर्याप्येदं सम्यमानत्वात् इत्यभि
वः। जातित्वादिति नव्यनामतेन वाद्यो व्यभिचारः। व्यास्यकोमारादिना तन्मते शरीरस्त्वेदानावृ
तजातित्वात् सिद्धेरिति भावः॥ नित्यत्वे सति समवेतत्वस्यैव स्यामर्थे व्यर्थविशेषणमित्यसदर्था
नाव हा गोत्विलेति गोत्वं गोनिष्ठ पणानधीनविकल्पणत्वं ज्ञवान्नाववत् गोस्ना दृष्पादावपि व्य
भिचारात तत्वीयगव्येव व्यभिचारोतित्तोनिष्ठत्वं विशेषणमिति भावः। विशेषणत्वेनेति
यत्वनीयमानं विशेषणत्वेनेवतास्तेतद्विशेष्य समानवित्तिवेद्यमिति नेत्यर्थः। गोरिति
तथाच न व्याप्तिविषयेद्यजातिरिति भावः। गवीति गवि गोत्वमित्येवप्रतीतिरिति कस्यचिदस्य
विशेषणत्वेनेवद्यादिति। यम वादीपस्येति स्वीकरोति। तेन गौरित्येव प्रतीतिरित्येवं पदं स
सिद्ध्यतेन गवि गोत्वमित्येव प्रतीयत इति स्वीकारादित्यर्थः॥ अजो यन इति गवि गोत्वमिति
वप्रत्यय इति तेनापि न स्वीकार्यं विशेषणज्ञानं विना विशिष्टज्ञानानुदयादित्याशयेने
नियमस्तेगस्वकवच्चादिति भावः॥ ननु विशिष्टज्ञानस्यैव संस्कारजनकत्वेन तेन स्म
नप्रकारकस्मरणाजनने नाज्ञातिमात्रस्मरणसिद्धिः। अत एव वाच्यानुभवोपि तथानेत

D. BHAU DAJI

तत्राप्तोऽज्ञातीति। संस्कारस्यैव पितृद्धोधकविशेषेण व्यक्तेरनुस्मरणेनावादिति भावः॥ न
न्वेकदेशोद्बोधकादेवापरांशास्मृतिरन्यथा सदृशदर्शनादिना धर्मिस्मरणेपि तद्धर्मास्मरणा
पत्तेः। अत एवेत्यादिकमसिद्धमेवानहि जातिविशिष्टानुभवे कदापि व्यक्तिमात्रस्मृतिरित्य
स्ययाद्रः अस्त्वेवेति विशेषणेति गोत्वं गवाश्रितं गोत्वादित्यत्र गोत्वे गवाश्रितत्वप्रवेशोपि विशि
ष्टाविशिष्टभेदादित्यर्थः॥ अत एवं विशिष्टाविशिष्टभेदादेक जातित्वादित्यत्रानेकव्यक्तिवृत्ति
त्वानंतर्गतजातित्वेनाव्यप्रवेशोपि विशिष्टस्याद्धेतुत्वादित्यर्थः॥ ननु इदमप्यनुपपन्नं प्रथमे पक्ष
तावद्दैकस्य हेतुत्वे। सत्त्वविशिष्टाविशिष्टभेदेन सिद्धसाधनं तदविशिष्टे तद्धेतुना विशिष्टस्याप्य
हेतुत्वेन विशिष्टस्यासिद्धत्वेनासिद्धसाधनविरहान्न च विशिष्टस्यासाध्ये विशिष्टे हेतौ सिद्धसा
धनादिस्यंश्चेत् रात्। अपूर्थापत्तेरिति गां विना गोत्वमनुपपन्नमित्यर्थापत्त्या गोत्वविशिष्टसिद्धि
स्तन्मते नुपपत्तिज्ञानमात्रमात्रमपेक्षितं ननु व्याप्याद्यादिकमपि व्यधिकरणस्यैव ज्ञाविशृङ्खल
वस्य वह्निः सत्त्वं विनानुपपत्तिज्ञानेन वह्निः सत्त्वसिद्धेरिति भावः। नाव व्यापकमिति व्याप्तिरिवा
वयंमिति भावः। तथाच व्याप्तिका व्यक्तिं विना व्याप्यगोत्वान्वयोनुपपन्न इत्यर्थः। यजोत्वं सा गोरिति
न गोत्वताहात्म्य तत्र गोदोतोत्स्य दीर्घं धस्तमानाधिकरणस्य व्याप्तिवादिति भावः। व्याप्तेति पक्षता
वच्छेदकस्यैव हेतुत्वादिति भावः॥ ननु मावन नशापूर्वं विनोपनुपपन्नं गां विना गोत्वमनुपपन्नमिति ज्ञा
नाद्विशिष्टस्यैवा सिद्धिरत एव नव्यमते गोत्वं नित्याद्यनुमोपत्तीनो गोत्वं न व्यक्तिव्याप्यमित्यपि

व्याप्तिनिरूपेद्येत्तत्पर्यवसितरवतारतात्पर्येवं गवाश्रितमित्युपितया जातित्वेनादौपस्थितत्वमुक्तमेव
न शाब्दाकांक्षातिचानुपस्थितेः। अनुपस्थितिस्तु गोत्वे विषिपरं तु विशिष्टोपस्थितत्वे प्रकारः प्रस
ज्यते। जातित्वेन प्रसंग एव न। अपि वेत्यादिप्रत्युक्तं तदपिना। अनुमानस्यत्यागात् व्याप्तौ वनत्वाति
प्रसक्ता नावादिस्यस्वरूपापादानुवयं चेति। प्रतिष्ठिनकोनामितितिङर्थस्य व्याख्या त्रचत्वर्थान्व
याद्विशेषनिष्पन्नः। सोपिपाचकपश्वादिपदे व्यक्तिबाधके व्यवस्थित इति भावः। इदमुपलक्षण
शाब्दीप्राचीनानां शाब्दबोधवेलादिकल्पनेऽप्युक्तदोषोऽत एवतत्स्यव्याप्तियावन्मात्रं व्योभ
तिश्चारव्यातस्यव्यापीत्याशिन मुविशिष्टलक्षणोवादेनाकोपस्थितिलक्षणे पिवेतिगोत्वे पिलक्ष
णोपामिश्रापत्तिरित्यस्यचेराद्यन्नपिवेति किं वस्तुरव्यान्वयानुपपत्त्यालक्षणो। तथा च यत्र न सा
तत्रापिनव्यक्तिधीरितिस्वापिशाकवेसाकांक्षापरमेतिजातिविशेषेतिजातिविशेषे वा न वयय
योग इत्यर्थः। नन्वन्यतरकर्मजत्वादिव्याप्यायाना नाजातेः कथमनुगमकं विना पदादुपस्थिति
रेवं। न त्वनुगतजातिस्तत्तज्जातिघटकतत्तत्सत्तावृत्तिजातिव्याप्यनानान्यतरकर्मजत्वजाति
स्वीकारात्। नत्वानेपरान्तत्त्वज्ञानानुगतत्वत्स्यायानावात् अन्यतरकर्मजत्वेनोपाधिना न चानु
गतबुद्धिर्न स्वात। अत एव गत्वं कथं नाना किंतु तत्तद्व्याप्यतारत्वमेव। न च देवियमनं स्येयो
गेजातिनेदृत्याद्यं व्यान्यतरकर्मजव्याप्यनानात्वपरीहारानुपपत्तिस्तत्तन्ना इत्यज्ञाते रत्रेवा ८५
नुगतबुद्ध्यभावादिति। नन्वान्ततो शाक्तवेपिष्टकप्रयोगाविदत्यत्र लक्षणान स्यादित्यतआ

ह। विष्टकेतिन नु जातिविशेषवत्प्रयोगवदयप्रवस्यकन्नमात्रतिविशेषणत्वेनशक्यात्वाव
विष्टकमप्प इत्यत्रास्तीति सूचं लक्षणोऽस्त्वत्राहा न्येकेतिसमुदायवाक्यपदस्यप्रत्येकंजाल
लिकन्वामितिविष्टकमप्प्योगावदत्यत्र लक्षणेत्यर्थः। एवमितिायतो नियमतोपत्त्रतीयते तस्य
दशकमित्यक्तिनफलीत्यर्थः। तत्र पश्यांगो प्रयोगप्रसंगादित्यपलक्षणं पदानानुनवप्रसं
गादित्यपिद्रष्टव्यं। ननुस्वसम्पांसत्त्यांकलाला वेप्रतिबंधकत्वं कल्प्यते। ननु कारणीभावेनका
र्यमावइत्यकथाकारणाभावमेव प्रतिबंधतयेति। वयंचेति न नुपकजं इत्यमित्यादौ यत्रस
मानवचनेचं तत्र कुमुदस्मारणं बोधापत्तिः। सैवादेशोदनाद्व्यमित्यत्रे स्वसामान्यवचनता
वित्यंविशेषेपर्यवस्पाति। नहितत्रदंडमात्रेसामान्यवचनत्वं। किंतु विशिष्टप्रतिपादकोन पद
देते नयावत्वात्रिनिर्दिष्टेद्व्यर्थप्रतीयते ननुपरस्परविनिर्मुक्तोनयविषयकद्व्यर्थप्रतीय
ते वायपनैदापत्तेः। तथेत्यादिपंकजानि कुर्वेविशिष्टपदत्रतिपादकपंकजपदे सामान्यप
वमविषयावंविशिष्टपरतायामेवपर्यवस्यतिनत्वायावत्पंकजानिकर्दमात्रपरतायां वा कस्मात्
पत्तेः। यदि च वाक्येनैवएतास्फलितत्तात्पर्यविरादिना न परस्परमन्वयबोधस्तदादंकपदस्यदं
डमात्रपरत्वे वदरस्कपंकजपदेऽन्वयवानांयावत्पंकजानिकर्दमात्रपरत्वेन कुमुदस्मारणतां किं
नत्विन्निमिति। वस्तुतः साकांक्षायोग्यासन्नपदसमुदायेपरस्परार्थान्वयनियमएवावेत्रोदंडा
तिचदितितवांननएवेतिधेनुपदवदिति भावः। सपदेवेति धेनुपदे तु प्रत्यपराक्रेरकल्पनादि

ज्ञपनइतिभावः। कृत्यानन्यथावेति तन्मतेनाध्याप्यकां नावाप्तौ नैव ज्ञाम्पतीति नियमास्ति स्थिति
नावः। शक्तिं विनेति ज्ञापकं संबंधमपन्नपतो ने नेदं ज्ञानं ज्ञानपित व्यभिचारज्ञानाचात ज्ञापनायप्रयो
गोनुपपन्न इत्यर्थः। पूर्वेति। विशेषणस्य दन्त्य हेविनोवंधे विना ज्ञापनायक च पूर्वप्रयोग इति पू
र्वप्रयोगादेव ज्ञापकसंबंधनिश्चयः। शक्तेरविस्तामान्यतएव ज्ञाने न विशिष्येति वस्यते। संबं
धस्य न शक्तित्वे किं तु पूर्वप्रयोग एव पादिकेत्याद्यादित्यर्थः। शक्तिं विनेति संबंधस्येदसतिसंबंधविना
वच्छेदकत्वं प्रविशिलिकसा। नाशसंस्कारोच्छेदसमरणोपर्यसंबंधशाक्तिकत्वदपेवपदेषु कल्पनेः
प्रयोगादौ नोवतथान्वे नाकन्पनादित्यर्थः। ननु शास्त्रस्थले शक्तेः स्मारकत्वेन यतो निय
मव्यभिचारदृत्याहकदाचिदिति। कार्यैतितु यथा वात्र पूर्वप्रयोगादिकमनन्यत्राकृतमप्यन
न्यगतिकत्तयास्मरणे स्मारकत्वमितिभावः। ननु पदानां कस्यापि स्मृतो पदत्वतवाप्यापकत्वा
पिस्मृतिप्रसंगइस्यात्तो कस्य निषेधतीति। नचेति। पदाज्ञानस्यतोनुतवात्यावादस्तु पदमनुभावकं ता
वताविन तत्र तच्छक्ति निश्चितप्रतितो हेचेतरमाह अव्यक्त्वन्नेति। व्यक्त्यन्तिः शक्तिग्रहः। तथा च
शक्तस्तावे व्यक्त्यस्यपि ज्ञानस्यादित्यर्थः। पदत्वेति। ननु यादृशो तपदप्रयोगनियमस्य पदत्ता
नुतवा नियमः। कुमुदसाधारणत्वो यदप्रयोगनियमग्राहे स्मए वानुतवनियामकः। तथा च गवा ८५
दिपदे विस्मए वास्त्विनुनवनियमाया। मैत्रीशक्तिं स्वैर्तनुतवशुनकतावच्छेदकोधर्मस्तं विना ना
नुभावकत्वमिति शक्तेः स्मारकस्यानुभावकत्वं। नचैवं शक्तेः स्यगोपदस्य स्मारकतानु

तां विना प्रयोगादिति प्रसादपि संबंधमात्रादेव स्मृत्युपपत्तेरिति। ननु गोज्ञाने शक्तिं कल्प्येति
चापत्त्वा सर्वपदानां ज्ञानघटवास्त्रमेयत्वे शक्तिं कल्प्यपतीति। अतो हेचेन दस्माह। अनेन इति। पदस्य
शक्तोपस्थापकस्य च नियमादितिभावः। विनक्तीनां कुष्टिनक्तीनां प्रसत्तानीति। ननु प्रसक्तस्यार्थवि
दृत्याप्रसक्तस्योपस्थाप्यत्वे स्तुतिश्च शाब्दानुभवानुकूलपदार्थस्मृतिजनकः पदपदार्थसंबंधे
इत्युच्यते। तथा च संस्कारवशात् उपस्थितेपि प्रसक्तस्यार्थस्य न स्मृत्येव। नहि संस्कारः स्मारकः स्मृतिः। किं
तु कुत्र उद्बोधकं समर्थजिज्ञानं प्रसक्तस्यास्मरणे यः कश्चित्संबंधस्तत्रायमेवावाच्य इति। नैवं प्रसक्त
स्यानावश्योपस्थाप्यस्य प्रसक्तस्यार्थ्याता। शक्तिः स्यकथितं स्मारकतात् उद्भवितस्य संपद्यपेत्यस्य हेतता। प
दकादिप्रसक्तेरपि अवयवशक्तिर्विधयापि स्थिते तत्र शाब्दापस्थाप्यत्वं। न चावयवो
नप्रसक्तिः समुदायेन शक्तिरिति कथं पंकजपादकादिप्रसक्तरावासुपस्थाप्यतावाकार्थ
इति वाच्यं। यावदवयवघटितत्वाच्च समुदायस्य नप्रसक्तिकप्रेऽवयवस्यापि न प्रसक्ततिथा
नप्रसनएव संनुभिसमायायोऽत्यर्थव्रादिस्तत्रापचरायासिद्धेति न मन्यथा समुदायस्या
नर्थवदादिस्त्रेणापंसमतारहितत्यादित्सत्रं विधेयपक्रमेवस्यात् अप्रत एव गवादिपदानां
शक्तिकल्पनेते मध्यिनातपर्थस्याप्रसक्तस्यार्थ्यान अन्यथानप्रशक्तौप्रमाणाभावः। प्रकारणा
यसंस्कारवशादनुनवस्य विनाशक्तिजनादेकोपपत्तेः। पंकजादिपदेप्यावश्यकं योग
यशाद्दयानुभवस्येन हेसमुदायशक्तेरनावश्यक्तितशक्तिमात्रादेवानुभवस्येन वेगवा

दिपदार्थानामपि शक्तिर्न कल्प्येत। नहि लिङ्गत्वेन शक्तिं विना लिङ्गं किं शिवाक्यमिति दिक्॥ शाब्देति शाब्देन शाब्द
पदस्थापितेष्वेवेत्यर्थः। तथा चासत्तौ तस्य पदार्थतावादनुक्तो वो नपदस्मृत्येति भावः। पदज्ञानमिति प
दार्थशाब्दे। तथा च सत्त्वात्तत्र पदार्थतावच्छेदकावच्छिन्नज्ञानमित्यर्थः। ननु रथकारशाब्दे नुक्तबोध
मेव शक्तिः। नहि पङ्कजे च तत्र [illegible] नामनुभावकत्वमिति [illegible] नातो घातो न कास्तीत्यादिस्मृ
त्यनमुक्तं स्वरूपेण नास्त्युदनादित्यस्य स्वरस्य [illegible] तथा वेति तथा च शक्तिं विनोपस्थितस्य पदस्य
[illegible] नुक्तस्य वेश एव नस्यादिति शक्तिसिद्धिरिति भावः। [illegible] धिमनुभव पश्यामस्तेषां कर्तो
स्यादनदिति नियतप्रयोगेत्युपलक्षणं। उक्तक्रमेणैत्यपि द्रष्टव्यं। अननुक्तबोधमित्युपलक्षणं।
विनेत्यर्थान्वयानुक्तबोधमित्यपि द्रष्टव्यं। पादकमित्यापाततः। वस्तुतो वय [illegible] पस्थापक
मेवेति अनन्येति अनन्य [illegible] तात्पर्यार्थकत्वे [illegible] नियतस्मारकत्वेन तत्र शक्ति
मित्यत्र विशेषव्याप्त्यनुपाधिमाह। यत्नेति। नियतेति अत्र स्मृत्यर्थं [illegible] तापदार्थकरत्वे
न [illegible] नानुक्त [illegible] तथा [illegible] स्मृत्यर्थत्वे
ननुस्मरणे तेन नियतपदकपदप्रयोगविषयवृत्तित्वमुक्तं संबंधे वाच्यस्तथापि तन्निष्ठ
रूपादिसमेत्यवयोरपि स्मरणप्रयोजनं इत्यर्थः। अर्थेति। या जिज्ञासिते प्रयोग एव यद्विशिष्टे ७७
वप्रयोग इत्येवं रूपसंबंधेनेत्यर्थः। तेन प्रमेयत्वविशिष्टे पंकजपदप्रयोग एवेत्यपि [illegible] घटा
दावप्रयोगात्तत्र वप्रयोग इत्यनेन रूपादिकारणतस्याभेपि [illegible] तत्प्रयोगादित्युक्तमत्रापि

प्रयोगाभाव इति भावः। पङ्क्तेतरेति पङ्कजेतरेत्यर्थः। एवमग्रेपि [illegible] विशेषवचनादेः
किं शक्तेत्यापाततः। वस्तुतः प्रयोगविषयवृत्तित्वस्य स्मारकत्वेनकापेक्षायां अदृष्टस्य रचासं
बद्धिशानां संबंधिनस्तस्य गुरोर्ज्ञेयं युगपत्स्मरणदर्शनात् [illegible] तदपेक्षायाः सामान्य
त्वात्। किं च सामान्येन संबंधपरंपरा [illegible] प्रयोगाभावेन संबंधान्तरस्य [illegible]
व्यक्तावस्यकत्वात् [illegible] एवासत्तात्पर्यमात्रादेवनार्थोपस्थितिरिति वस्तुतः इति तथा नियतान्य
वक्तृत्वनियतेति प्रयोगादि नियामक संबंधेत्यर्थः। ननु पदार्थस्मृत्यनेन तत्र शक्तिस्मृतिरिति
नस्रमः। किं चोदेशोपसर्गनप्रमाद [illegible] तत्राह। पदार्थेति। संबंधिस्मृतेः संबंधविषयत्वान्नियमा
[illegible] विषयत्वनियमे मानाभावादित्यर्थः। नचेति। तथा च शक्तिपदाभ्यपेनैव नियमो नन्त्वतः [illegible]
पाभ्यपेनेति भावः। ननु पदात् [illegible] नियमः शक्तिमात्रेण वा [illegible] शक्तिस्मृता वेव वा
[illegible] परंपरया पङ्कजे [illegible] रकत्वादित्यत आह। अपिवे
ति तथा च नियतेन्यपदान्वयव्यवच्छेदकः परान्वयप्रतिबंधकेतिया [illegible] शक्तिस्मृतिः पङ्क
स्मृति [illegible] प्रतिबंधिकेति भावः। ननु [illegible] पङ्कजस्मृतेरिति तत्र [illegible] पङ्कजस्मृ
तिरेवेति कथं विशिष्टस्मृतिः [illegible] लिङ्गमित्याशंक्य निषेधति नवेति [illegible] विनेति पङ्कजस्मृ
तिरवरूढौ कार्यं तथा लिंगं [illegible] अननुभूतान्वयप्रतिबंधिकाऽत्रतः शक्तिस्मृतिव्य
तिसारव्यारणाय ताद्रशस्मृति लिंगमिति भावः। ननु [illegible] पदमित्यत्र पदत्वं न [illegible]
[illegible] तथा चैकपदं [illegible] रूपेण प्रवर्तते इत्यत्र [illegible]

नार्यं तेष इत्यस्त्यादि। जेवेति तन्मतेन रूढ्यैव वस्तुपदार्थरूढिमत्वादिति भावः। नद्री
ति इतरान्वयप्रतिबंधकरूढियोगमोरन्यतरत्वप्रयुक्तनियमो न रूढियोगमात्रयोरिति
न व्यभिचार इति भावः। तत्रावयवेति प्रसक्तेऽपि न रूढिप्रतिबोधिका विकल्पकारिका यत्ता
पत्राकांक्षादिसमवहिताम अनुभावयतीव स्वमवयवेन पंकज एव नकमुदेपात्य स्यादत इत्यत
आह क्वचिद्यथा समंतस्य मवेघ नात्वयानक्ता नोपदृति नक्व विरूढेः प्रतिबंधकत्वमिति
विरोधप्रयोगस्य देपेप्रसक्तेप्प व्यभिचार एवेति भावः। ननु पंकजादिरितास्सत्वत्प्रत्ययानिय
मादकरूढिर वापसान्वयप्रतिबोधिका इत्यत आह नानेति प्रतिबंधकमानयेतिः युगपदुक्त
यार्थानां त्वयेत्यलेन्वयानुत्पत्त्यदर्शनात्सत्वदित्या धर्मिविदेरिति भावः। ननु जपदं जवर्स्मि
तं वेतयक्तेतरान्वयप्रतिबंधकं नेदायेत्र वदाधुनिकसांकेतिकपंकजपदादपि तदन्वयबो
नस्यादिति कश्चिदित्याह गोवनौवदेनि। नन्वत्र सायोपोन इत्यप्रति सूलोनेन विरो
धपदसमभिव्याहार एव स्वामात्रपदस्य तदित्रो धस्मारकत्वमित्यस्त्याकल्पोंतरमाह स्व
नाद्यादिति नन्वयवानां शाक्तिसत्वे कुमुदबोधजनकवस्य नावतो विनानाजनक वस्त्वाना
वताइत्यव स्वानामेव शक्तिकुंजनमाह अवयवेति एवमितिनि अविरोध इत्यर्थः। ज्ञान
स्येति अस्मात्पदादयमर्थोनुत्पत्त इत्यस्य तानस्यशाक्तिकात्यकवाद नुभवजनक ८८
तावच्छेदकं विनानुभावकत्वाभावे नावच्छेदकतया शाक्तिकत्वनादितिनोनायेतिए

१

कत्वयस्यैशक्तिद्वयानावानुभवस्यचमिति द्रष्टव्यं। कल्पस्यांतरं ज्ञापकस्य संबंधांतरं कल्प्यं नेत्यत्र
तोऽस्येतिति तथाचतत्तत्तरत्वेन शक्तिः तथास्या इत्यस्योपसंहारान्तस्य हि विदप्यदर्शनाद कल्पसंतं
तरकल्पतागौरवाद्यानवस्थस्य दर्शनामिति शंकते। स्यादेतदिति। चमत्कृतिमिति पुष्पदन्तपद
कल्पिपातद्वयं। नन्वेवं पंकजनिकर्तृत्वेन पद्मानुभवो न पञ्जत्वेन बोधिस्तु वृवैदनकारीसत
स्य प्रयोगोपाधिर्याक्षितस्तु नवविरते ध्वस्कूट प्रतायागेन्तादोषांतरमाह तेन सेति नुपाधे
रिति आकांक्षादिसत्वेमप्यपादिवस्त्वत्वज्ञानमात्रस्य तादितरान्वयप्रतिबंधकत्वात्तन्नयान्नव
विदप्येव मदर्शनादिति भावः। इत्येत्यादि कल्पद्वयं मतभेदेन द्रष्टव्यं आत्मेति अन्यस्य संबोध्य
योग्यापि इत्यात्मा वादिति भावः। शक्तीति नावच्छेदको पदत्वेनतया स्वरूपसंबंधेन शक्यता
वच्छेदकत्वे नास्त्वीनमेव स्वता वा च्छेदौ मते एवमकल्पनेनैवं प्रकारकज्ञानस्य सामर्थ्यकल्पनेना
दि ति भावः। इदमत्राकूतं। सर्वनाम्नां सर्वेषां बुद्धिस्थमात्रवाचकता बुद्धिस्थत्वेन स्मृतिरिति
मितं तेन रूपेणानुपस्थितेः। सर्वेषां पर्यायितापत्तेश्च किंतु पदान्तरेण तेन तदुपजातिस्थिते प्रवृत्तेत्रामेत्रा
दिसु शक्तिग्रहः प्रत्येकं तत्र शक्तिग्रहस्तेन वा दृष्टव्यापकसान्ताय्यतेन वा तथाच बुद्धिस्थप्र
कारावच्छिन्नमेव सर्वेषां पदानां वाच्यं इत्याकारके शक्तिग्रहे यदा बुद्धिस्थस्तान्प्रकारिकाधीस्तो
पादेर्जन्यते न सपर्यायिता बुद्धिविशेषे वा विशेषात्। तथाहि तदेतत्पदावच्छेदकबुद्धिवि
शेषया वायं तस्माद्वत्प्रकारेष्व तनवपदमस्योपक्रमबुद्धिविषयप्रकारके किमदस्तदिदंप

बुद्धिविषयेयत्पदमवांतरवाक्योद्देश्यबुद्धिविषयेतत्पदेशत्यक्तबुद्धिविषयेऽइदमेतत्पदयोर्व्य
वहितबुद्धिविषयेऽदःपदस्य शक्तिग्रहस्तथा च ते स्तत्पूर्वकारिकातदा धीरेवं च मदःपदयोरभिमा
नमात्रं शक्तत्वं नात्मत्वं प्रवृत्तिनिमित्तं तेन रूपेणानुपस्थितेरिति। अन्यथा च मदःवेति विकल्पानु
पपत्तेः। प्रकारविरोधं विना तदर्थत्वात्तयोः पर्यायतापत्तेश्च। न यस्य बोधस्य चानुद्धारयितृत्वं तथा
स्वरूपमदेवेति सर्वविरोधः। ननु नवस्वरूपस्यैक्ये यामकत्वे तयोरैक्यबोधोऽनुद्धारयितरि यत्नान्य
त्वमेणतात्पर्यां प्रमित्यां मनुपस्थापनापत्तिरिति वाच्यं। तावतापि सर्वथा विरोधानुद्धारात्। तथा वा त्रा
पि सर्वबोध्यतावच्छेदकबुद्धिविषयप्रकारावच्छिन्ने इदंपदस्योद्धारयितृतावच्छेदकधीविषयप्रकाराव
च्छिन्नेऽदःपदस्य शक्तिरित्येवं तत्त्वे तिनकोप्यनुपपत्तिः। न कश्चिदपि विरोधः। शाक्यतावच्छेद
कत्वेनागृहीतमात्रस्य तदर्थत्वे नागृहीतत्वमात्रस्य तदर्थत्वे नोक्तत्वात्। अत एव विकल्पोपि सर्वगुणते
उद्धारयितृत्वं वस्त्वा तत्त्वेन विवक्षिता ते नानुवादेन ह्यनाऽसराङ्गेत्यादो न कवोरवमत्पुरोपस्थोप्य
तातिप्रसंगइतिसंक्षेपः। पक्षत्वं च उनतथा स्वरूपमवच्छेदकतावच्छेदकत्वेनागृहीतमेव नियामकं त
थाचेक्तमुद्दमासरणाद्यगमानुपपत्तेरित्यर्थः। ननु कुमुदाकामप्रतिबंधर्थं न पक्षेरूढिश्चदनवगाहन्या
न्यथासिद्धेरितिरीकते। यथा दन्तादितिघ्नमुदायेनेतिबाध्यजनकणपक्षमाश्रित्यान्यथारूढ्युत्तावेसं
मुदायस्य शक्त्येन तत्र्णानुपपत्तेरित्यवधेयं। येन रूपेणेति अन्वयितावच्छेदकधर्मावच्छिन्ने ८२

DR BHAU DAJI

त्वमाधुर्ज्ञानस्य चेत्स्यतंत्रत्वादित्यत्रावः। यथा येतिसामान्याधिदेवत्वास्य मविशेषान्ता
वादितिभावः। आकांक्षादीतिअन्वयाकत्वमात्रपस्तधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकवादकांक्षा
दीतिमतम व्याप्तिमतिप्रेत्यान्यथाकांक्षायत्नावेपत्राबोधकत्वं तत्रमसाध्यसत्त्वान्नव्याप्तिवारः। आ
कांक्षादिमद्वाक्यत्वावच्छिन्नबोधकत्वेऽसाधुत्वेतिप्रमः। कारणं तरसाकल्ये साधुत्वमनावेवि
नाफलान्नाथात्। यदवच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वं तदवच्छिन्नस्यैव साध्यव्याप्यत्वे स्तमव्याप्तवादि
तियः। वक्तृतत्त्वादिवस्तुगतिमनुरुध्य साधुत्वनिश्चयप्रतिबंधकत्वेपि तुल्यप्रयोगतांकुमुदे
साधुत्वनिश्चयेरात एव कुमुदानन्वयेतत्प्रतिबंधकपक्षरूढ्यकल्पनेरूपद्वयपि ज्ञानात्स्वद
त्वादितिध्येयं। यत्रायन्येति। अत एव साधुत्वनिश्चयोनदेतुः। यस्मेशायत्व तीरके निश्चयो यत्प्र
तिबंधको नानिश्चयस्येवतत्रहेतुत्वादितिभावः। अन्येचितिअन्यस्य कावनं तद्ध ज्ञानिदमेवयद
साधुत्वनिश्चये नापतेसादुष्यन्वयधीलदसाधकत्वनिश्चयप्रतिबंधकतायां पर्यवस्यतिन
साधुत्वनिश्चयहेतुतायामितिअपरेचित्सत्रयोग्यतादिस्वरूपकारणकल्पनोच्छेदोश्चव
जीवाजंघ्यकं। आकांक्षादीतिअत्रयत्नस्यं तं वाक्यबाध्यलक्षणमविशिष्टं। साधुत्वस्येतिस्म
र्यिं नत्प्रतिबंधकत्वं रूढेस्तत्र्धेस्तज्ञान्यपक्षत्वस्मृतेवा। अप्राघेकदाचित्कुमुदसाध्यरा
बोधे नयत्यादित्येतयोर्मानाभावात्। ज्ञानस्याप्रतिबंधकता विषयविरोधेनबाधकत्वकारणवि
रोधेनवाव्याप्तिवारादित्यागवदनयोस्तुनेकमपीतिदूषणं स्फुटतयोपेदयदूषणांतरमाह।

ज्ञातेति पदसंबंधमवच्छिन्नं तथा ज्ञातस्य शाब्दस्यानुभावकत्वमित्यर्थः। अनुभवजनकतावच्छेद
कोर्थः लवं धटेति यावदितिभावः। नन्वेवं गोपदादेरपि पंकजपदवदस्तु योगरूढता तथाच
केवलरूढत्वोच्छेदः। अहीनपदे यौगिके द्वादशोपसदोऽहीनस्य सत्रनहीनोऽहीन इतिखो
गदर्शनादहीनस्य तं तु व्याकृत्यागस्य मात्रस्य तद्वादशोपसत्वाऽपि रूढत्वादुनपदोपस्था
प्यमाजविशेषस्यैवेति सिद्धांतोऽनुपपन्न आह किं तक्वोऽहीन इत्यत्रापि योगसत्वेन विनिगमना
विरहादित्यत आह गोपदस्येति अत्रैव वक्ष्यतीति अत्रैवदतीति। कुष्ठपि अत्रैव ततंलातीति अत्रैव
वर्त्यर्थः। उपलक्षणमेतित्गोत्वस्य शाब्दस्यत्वेन व्यक्तिः शाब्दया गोपदवदन्यलक्षणयाननाम्र
तविशेषणान्याया श्चेतिगोत्वमात्रं शाब्दं तत्र प्रक्षते तिप्रसक्तं प्रधानकर्मविशाकत्वेतस्योप
धितयानान्यतो व्यक्तिलाभः पद्मादिपदवदतो धनतकर्मत्वविशिष्टव्यक्तिविशेषे एवमातिप्रस
क्तिः शक्योऽतोऽनुगमार्थं गोत्वमुपाधिरित्यर्थः। शाब्देति धनतकर्मो तत्वात्मकोधितसंस्कार
जोत्वांशे च केवलसंस्कारात्तकथमेकदेशो कुत्र संस्काराद्विशिष्टस्मृतिरितियेनापि भाविशि
ष्टविषयकसंस्कारस्यैकदेशोद्बोधकादवो कुत्र संस्काराद्विशिष्टस्मृतिरित्यर्थः। न अव
यवेतिअनुभवो गोत्वांशे समुदायशक्त्या धनतकर्मांशे यावत्यवयवशक्त्या वाऽन्यथा स
मुदायाने व धनतरूपोपस्थानेगोत्वस्य शाक्यावच्छेदकत्वाभावेनाशक्यानुभवस्यानुभक्ति २०

अनुभवात तथा सतीदमुत्तरमित्यर्थः। शक्तिमिति पदात्क्रियमतं स्मृतेशक्तियाद्यत्वादितिभावः।
उपलक्षणमेतितिगोत्वविशिष्टं धनतकर्मशक्यमित्याकारकेशक्तिग्रहेगोत्वं विशेषणमेव धनतक
र्मशक्यमित्याकारकेऽनुगोत्वस्य तक्षानागोवृत्तायां तादृक्शेन धनतकर्मैवानुपपत्तिरित्यर्थः
ननु गोत्वविशिष्टं धनतकर्मशक्यमित्याकारकोपि शक्तिग्रहे लाघवाजोत्वांशे न शक्तिरित्यत
आह अन्यथेति शक्तिग्रहे गोत्वस्यापि प्रकारस्यापि शक्यत्वं इत्यर्थः। अन्वयोपेताम्ब्रतदिति
तदुक्तयावेशिष्ट्यं स्मर्यते तदुक्तयविशिष्टोर्थः स्मर्यत इति यावत् तन्नन्वयानुभवोऽन्यम
इतिभावः कर्मत्वानुभवस्य पदान्यामेव सत्वादितिअवयावेवांशेसमुदाये नवेत्यनास्थायां
वाशाब्दे ततस्तयोरन्यतरेणैवानुभावकत्वातावतापिक्षमीदितसिद्धिः। तस्तु तस्तु अनुमाना
मिवानुभवो विनिगमकत्वाभावादितिरूपेयं समुदाय तेवेति अवयवानां तत्र लक्षणायां
तात्पर्यविरोधतपलत्वोपस्थितो समुदायानन्वयापत्तेश्चेत्यपि द्रष्टव्यं। विलंबइतिपदि
वतात्पर्यादिविलंबात्तदन्वयधीविलंबस्तदा तेदणोविना पिपंकजनिकर्तृत्वं समुदायेनैवेतितत्स
र्गतस्तत्वेदणेतिप्रसंगइत्यर्थः। विजातीयमेवेति। अयमो भावस्याविशेषतदेणेतिभावः। स्वतं
त्रेति स्वतंत्रपंकजपदेनपद्मत्वावच्छिन्नलक्ष्यते नतु समुदायेनोक्तरूपेण। पद्मविकारणोक्ताना
कजनिकर्तृत्वान्वयस्तदापत्वविषयकैवान्वयधीरित्येवमेयं। एवं समुदायमेवान्वयधीरित्य
वधेयं। एवं समवममितिसत्तेतामित्रा व कत्वलक्ष्यस्यानुशाब्दप्रमाणादत्यस्यशक्ता सारोपाधि

त्वाद्॥ अत्र वदंति। ननु गाव्यादावनुमापकस्यैव तदा शक्तिग्राहकाभावात्प्रयोगो विफलः
इत्याशंकायां सत्यानुरूपेण पाठः सर्वथैव तु विषयता नियमात्। तु किं च गाव्यादिपदेन लक्षणया
तु अपभ्रंशस्य बोधकतया स्वज्ञानस्य संबंधसत्त्वात् गोत्वं तदर्थं न वाच्यत्वानुरोधेन शक्य
संबंधस्याजहल्लक्षणा तु मध्या गवादिपदेन तस्य साधुत्वप्रयुक्तत्वेन पदस्य साधुत्वं रूपत्वात्
इति अत्र ब्रूमः। अस्मात्पदात् प्रयोगो विद्वद्वाक्यं यादृच्छिकेन स्यात् अयोग्यो श्रुतिचर्म
वशात्किं। न च अत्र विपदव्याप्तिः। वाद्यग्नौ किंचित्तत्पादितो नामत्वेन तेषां प्रपंचितो श्रुति
तथाता न च नापभ्रंशित्वेहत्यादिकं तत्र पंक्तिर्व्याख्याचित्रनुस्मृतिश्च तत्र तदेव यो शार
णाचादिसंज्ञानामप्रयोगो वेदे नाविकत्वपाता तात्पर्य कोऽपि हरेण तत्र जयेन स्वकस्य
वेदेऽन्ये ननु शक्यसंबंधः॥ न च शक्तिप्रयोजकसंबंधस्य पदसंबंध वर्धवत्तं तस्येत्यस्या
त्परं पर्यालोचनयान्यान्विवि पदसंबंध पदविशिष्टदेवेति नास्ति प्रसंगः। न च गोरव्य
य हरस्त्वप्रमाणत्वं च्यादिति तत्र लिङ्गशब्देनानादिप्रयोगो वेदस्य तदंशोऽनुवादकस्य
पचादित्वतो हेतुं तरमाहाऽसंहो तिन नु तस्यापशब्दादिः प्रयोग इत्यत आह लोके केति
न नु गोणादयो साधुवेदेऽत्र आह तत्र एवेति नन्वनादिगोणीसाधुवन्नत्र जादीत्यत आह
अनादित्वमिति। ननु गव्यादिव्यापकत्वे प्रत्येकमसौ साधुत्व प्रयोगापत्ति वा किं तथा ५१

त्यथानुपपत्ति देवदत्तीयवाद्यनुमापकजातिसंकरापत्तिरित्यर्थे तिरूपणे अतं स्फुटत्वे वे
त्य रूपणं तरमाह। जातीति एवं गवीति गंगणपति मविदुः साधुतज्जातिमत्येति गावा
दावेऽसाधुता कथं साधुत्वादेवयगा अपि साधुत्वं प्राप्तिपादकतावासनातिगोपदवहा
शब्दः साधुर्न भवति स्यादित्यर्थः। ननु जातिर्यदि न प्रतिपोगिनिरूपणानिरूप्या तदा तारत्व
गत्विरपि इतरनिरूपणनिरूप्या न स्यात् स्यादित्यत आह। तारत्वादेरिति तत्रापि जाति
नैतरनिरूपणनिरूप्यां किं चतदुकपवितत्वेत्यर्थः। साधुत्वेनैवेति साधुत्वजातिम
त्वमित्यादि कृतितरदवेत्यर्थः। वाऽऽज्य एवेति एतत्फलोपधान पक्षे स्वरूपयोग्यताया अ
र्थव्यप्येत्यनेनैव निरस्तत्वादिति। अपभ्रंशेति परोपकाराद्यर्थक व्यापारमात्रस्य यथार्थकत्वादि
त्यर्थः। पतितेति वर्तमानत्वे तादृगिति शेषः। इदमपि द्वयं फलोपधान पक्षे स्वरूपयोग्य
तापक्षे तु व च्छेदकरूपाज्ञानादर्शनवा। तन्नावना नदेव जनकतामुपगम्य चानुदैनिकस्य
त्वं। नन्वेवं ननु वादकता वादेशस्थ्ये विवादितं सतो दोषो तरमाह।। नहीति ननु नामत्वेन
तदविवेचनेन सतो दोषोंतरमाह। नानाबाधामिति। ननु एवं हाहा देवि निर्विकल्पं किं साधुत्व
मेव प्रवृत्ति किं केन व्याकरणस्य सूत्रे प्रचमवेति का व्याप्तिरत उपपत्तावन्योन्याश्रयस्त
यं दोषांतरमाह। साधुत्वेनेति। आप्तोपदेशादित्यंतेनेव यत्प्रमाणकं पदं नापदवकी
त्यतत्रयमेतत्पंचसूत्राणि यत्र पद्यविशारदोवान्यतोषस्य व्यवहारयोः सत्र

तिपद्धितत्वोरेकद्विलिङ्गानुकूलन केऽपि पकतथा व्यवहारादेवशक्तिग्रहः। स्वावानुमान्या कोषव्या
करणोक्तशाब्दविधयाऽऽप्तवाक्यार्थपदस्यासमानाधिकरण्यविधयावाप्तोपदेशोऽनुमानं चेति ग्रन्थ
दंशेनतं ग्रन्थेन वत्वमेवेति भावः। प्रत्ययस्यपेक्षेति वासुदेवादिपदं प्रत्ययपदस्थविभक्त्या
दिर्धन्त्र वाश्रूयमाणस्तत्रानुगतः कल्प्यत इत्यर्थः। ताद्धि गावीपदमपि प्रसक्तिस्ततो विभक्ति
रिति तन्मानसिद्धान्तं न वेत्यर्थः। शाब्दोऽपीति तथा यथार्थयत्ने नावेन्नादिशाब्दस्यात्तिप्रसक्तिश्च मतो
विभक्तिके न्याय्ये नानुत्पन्नगावीशाब्दस्यानर्थकत्वेन प्रातिपदिकत्वाभावादिति भावः। ना
कोति। शक्तिराद्यादिप्रत्ययः पराणि प्राप्तलिङ्गयादेवन तदारोपः। नामिना वादेवन तत्र
हृत्यं तरमित्यर्थः। येनेति। यत्र पराणि प्रायस्तत्र उकारश्च शाब्द प्रयोगेऽनुतदारोप एवाऽ
ऽक्तविहृत्यं तरमपाति भावः। नचास्य वरस्य केतद्धातोर्द्योपिस्थाप कर्ष साधुत्वमस्य देवस्य
पिरिदो घा दा दा। ईश्वरेति शक्तत्वं संकेतितत्वमित्यर्थः। व्याकरणेति। अस्याप माशयः।
ईश्वरसंकेतित्वं तत्वं हृत्तिमत्वं वा पदस्य साधुत्वमिति प्रयुक्तं केवलस्य साधुशब्दत्वापत्तेः। नचे
ष्टापत्तेः। केवलस्य साधुत्वे प्रयोगापत्तेः। तदर्थमेव साधुत्वविचारणा तु अस्य प्रकृति
पादकत्वाविशेषेता द्विचारस्य लाकवत विचारत्वापत्तेः। प्रयोगस्य वाक्यस्यैवेति तत्साधु ए॰
त्वमेवेह विधार्यं। तन्त्रेश्वरसंकेतित्वं अपभ्रंशवादनो व्याकरणाव्युत्पाद्यत्वमेव साधुत्वं।
किंच वाक्यस्य साधुत्वोऽर्थतस्याव रूपं च यानि वा यस्य मनोन पदस्य साधुत्वाय तत्त्वान्तरं

स्यामपीत्यादिना मा विषयोऽकर्षोऽकर्षः। केवलस्य साधुत्वात् भिन्नत्वं तस्य व्याकरणव्युत्पा
द्यत्वेनार्थवत्त्वात्प्रातिपदिकाद्विभक्तिविभक्ति विधानादतो नामाश्रस्य व्याकरणाव्युत्पा
द्यत्वमित्यलेस्यावादितिभावः। इत्यावन्योऽन्याश्रयस्य मात्रं ऽपनिषेधति। नवेति शाब्दगुणोऽपि
नयगुणत्वं दोषत्वं वस्या धमाऽनुविधित्वे वान्योऽन्याश्रयत्वमिति वाच्यं। धर्मजनकत्वाज्ञ
नकत्व योरेव गुणदोषत्वादितिभावः। इत्यावन्योऽन्याश्रयस्य मात्रं ऽपनिषेधति। नवेति
बोधजनकत्वं तद्ज्ञानन योग्यत्वमेव प्रत्यपेतियादि स्वरूपयोग्यतावच्छेदको धर्मः। स्वयमा
तिस्वकल्पे णोपास्थितोऽहेतुरित्यर्थः। तेन स्वरूपेण ग्राह्येऽपि विषयीतरमादात्मनः एवेति न चितिहे
तुरित्यं ते ……… । शेष। देवदत्तो लिङ्गबोधन कत्वं तद्बोधननयोग्यत्वं तद्वत्तदवच्छेदको धर्मस्तत्पव
त्विनवान्येस्य यथावितद्ज्ञानमपेक्षते तज्ज्ञानमपि न विशेषाकारेण प्रत्येकज्ञानस्योक्तत्वात्
इति घटपदं घटानुजनकत्वावच्छेदकधर्मविशिष्टाकारकं शक्तिग्रहः। एवावच्छेदकधर्मःपद
र्थसंबंधरूपस्तत्पायनथान्त्रशक्तिग्रहेन संबंधिनावच्छेदकधानरत्वज्ञाने संबंधिनार्थस्यस्मारण
संबंधिवीयच्छेदकत्वस्तिवावच्छिन्नग्रहेऽदस्तिपकस्मृतिवदवच्छेदकत्वेन गृहीतः संबंधः पदार्थ नि
रवाच्छगव्यदिशावापर्यवस्यति यदे हेऽवयास्तयात्वकल्पनासेव कल्प्यते। केचायोस्त्यां
तत्वादिशाया अननुगमेन जाघवादनुगतवादवादगव्यदिष्वेव कल्प्यत इत्यर्थः। ननु मुख्येति
विशेषणस्य व्यावृत्या प्रास्तिद्धिरित्यत आह। जदृणा येति स्वर्वमितस्याधमरणां सहशास्त्र

रूपमाह । यत्रेति वाच्यस्येति वा कथायोग्नेर्बाधस्यानुपपत्तिर्विषयापेक्षयानुपपत्तिः । यत्ते
नाविधेन परं शाब्दार्थ इति सन्निविष्टा । न सगो एपति व्याप्तिकाम्यालक्षणं स्नेदवान् । ता दृ
शपात्माकं शक्यस्याबाधरूपत्वात् गोबलीवर्दन्यायात्मीणलक्षणिकत्वं तारोबलीवर्द
व्यावृत्तस्त्रीगवीतत्त्वं गोणी व्यावृत्तविशेषस्याग्रे निर्वचनं लक्षणालक्षणास्यतस्यतत्त्व
स्येवानुसर्तव्यत्वात् । यद्यागोऽप्युपचाराद्दीनत्वे देपि विलक्षणोपाधिरयमास्वरूपेणो निरू
के इति चेदेवमप्रवृत्तो विपक्षितेऽप्यत्रेतु व्यावर्तकं लक्षणमुक्तं । लक्षितलक्षणं तु स्फुटमेव
लक्षणा जह्दपदस्य संबंधमंतर्गतं व्याप्तिरेकपदे नाथोपस्थापना तु न च लक्षपदादेवार्थो
पस्थितिः । चारकपदस्य मत्तव्याप्तत्वात् विनिमेलुपस्थापितत्वमत्र पदानुगतस्वार्थबोधकत्वे
कल्पत्वविरोधादिति भावः । अर्थेत्ययोतिलाक्षणिकत्वे तु नानुभावकत्वात् भंग इति भावः । देवैत
रमाद्यपदेति शाब्दबोधानुकूलपदजन्यपदार्थोपस्थितेरित्यर्थः । अत्रत्र कारः प्रकरणीयः । लक्ष
णायतीरादाविति यत्र लक्ष्यत्वात् स्वप्रथमं लक्षणाकल्पनकालेनुपस्थितिस्तदा नौ शक्तिकल्प
नेपि यदि कोरवप्रतिबंधितस्तदा तत्कल्पनात्मिप्ये स्फुटमिति भावः । सेवमिति वस्तुतच्चायस्य बंध
स्त्यस्य बाधस्मारकत्वं यनकल्पकंकृत्वात् तत्कल्पमकृते शाब्दबोधानुकूलसंबंधमात्रं कल्प्यते न तु
शक्तिरूपमिति भाव वाक्यं यत्रागापदजन्यतीरस्मृते शाब्दबोधानुकूलत्वमुभयपक्षसाधारण १५३
ण्याकृत्वमेव तस्याः स्वस्वरूपतः कारणतावच्छेदकत्वं संबंधजन्यत्वे कल्प्यते न तु कृतत्वात्कि

जन्यत्वं गौरवादन्नि मते प्येष एव निर्णयः । शाब्दत्वावच्छिन्नं लौषानुभवादर्थापत्त्या इति कार
णताकल्पनीया कथायांच तस्य मनवच्छेदकतया पदार्थांतरमीश्वरादिस्तेषु विशिष्टपदार्थः ।
कल्पनीयः । सेव च तत्कारणता विच मात्रेण तत्र कल्पना तावन्मात्रेणापौर्वापर्यनियममा
त्रसिद्धेः । यत्र कारणतत्कारणबाधकरणे इत्यन्यथासिद्धिनिरूपकारणतो नन्यथासिद्धत
यास्मारकतामात्रेण हेतुतायाः शक्तिकल्पनानैतर्थ नियमेन तत्प्रलतेरन्यथासिद्धत्वाद्
वरूपकत्वात् इत्याख्येऽयनात्पर्यार्थः । एवमग्रेप्ययमेवेति भावः । पत्राचित्यादि तात्पर्यस्य
देविना लक्षणाकल्पनमन्वयानुभवस्य न तत्र च तन्नानुपपत्तेर्योग्यतावच्छेदकत्वात् न
कार्यता त्वयपतो विनिगमनाविनत कल्पमं कल्पयति । तत्रापि वा तत्र कल्पके प्रकरणादिने
वतत्संतवादिति भावः । शक्त्येति शक्यान्वयानुपपत्तिज्ञानत्वपलद्याना तत्वे कारणत्वादि
ति भावः । ननु स्वार्थानुभवे पदस्याहेतुत्वात् इत्याशंक्य शक्त्येतदननुभावकत्वा
त् । तदनुभावकत्वाद्धि तावाक्येत्राद्युक्तमित्यतत्राह । शाब्दत्वमिति इतरैर शक्तिस्वा
र्थानुभावकत्वस्यपदे कृ शियातौ शक्तितानुभवस्येतरपदादेवाभावादिति भावः । अ
र्थांकृतस्येति पदार्थाध्याहारस्तादेव ते वर्षादिव पदाध्याहारस्तदा प्यन्वय मनिवो
ग्यपस्थापकपदचेनाक्षेपातीर्थ वशाकव्याप्तिणसाधारणमिति शिरोक्तं च । मा । शानातस्या

स्यात्तनुतावकच्चीकृत्यथापिनपदांमरादेवानुभवइतिभावः।यस्यापेवमित्यादिरूप
लक्षणांयदाप्रथमंलक्ष्यएवशक्तिंग्राहकेएवलक्षणांकल्पयतितदाप्रथमकल्पनंत्र
हत्यपिकल्पयतीतिद्रष्टव्यम्।एवमुक्तमशक्यवेलादिपदेषिपद्येकत्रालक्षणांकल्पयतितदा
त्रापिविशेषदर्शनेप्रथमकल्पनांत्यक्त्वान्यपिद्रष्टव्यम्।अन्यत्रान्यथाव्याख्यातोतदुपपादके
तिदोषकारणवादीतस्यार्थः।यत्रोभयत्रेतिप्रथमेगावलेवयन्यक्ततथापितत्रोभयत्रतुल्यप्र
योगइत्येवतस्यापर्कंतद्विनागस्तुप्रयोकमवछेदकतदानेतन्नोनार्थता।यदितुतन्नानार्थता
नानार्थतेतिभावः।यत्रतुनतथेतितुल्यवत्प्रयोगोतिवमवछेदकमितिभावः।ननतावदितिव
स्तुतस्तावदन्यान्यचैनसर्वनानार्थव्यापकः।अर्थविशेषस्यधनप्रमेयवाचकस्यतावदस्याप्र
सिद्ध्यातद्नावेपिनानार्थत्वासंभवादितिद्रष्टव्यम्।एकत्रशक्तिनिश्चयेपरस्परत्रप्रयोगात्लक्षणैव
लक्षणाबीजमुक्तम्।ताघवज्ञापितदपेक्षणम्।अन्यथावेतापवादादकुतयत्रोपिनाक्षेत्रलक्षणे
लक्षणापांविनिगमकंनस्यादितिवदेय।एतदपेक्षेनोनेवकिंवेत्यादिग्रंथोऽन्यथासंगच्छत
इत्याहोधर्मिणिशक्तिर्नस्यात्यदिप्रयोगप्राचुर्येणैककोशिनवेदिति।आवश्यकीतितत्र
लक्ष्येकोकक्षेणेनतीतोपस्थितिलाघवादितिभावः।ननुशक्यत्रयस्यवैयाकृत्यविशेषणचैतत्रवे
वत्र्प्रयोगेरवतत्वदर्शनवः।प्रसंगेविरुत्पत्यादितोउपलक्षणंविकल्पयति।किंवेति।अ ८४
कंपांशाकांग्यवक्ताशाब्दतामानेरसनव्याभिचारेणायपदशक्तिग्राहकेलनोउपलक्षण

D. S. BHAU DAJI

स्यपरियायकस्यान्यव्यावर्त्तनार्थमनुगमार्थंविषयतागोपदेगोत्वस्येतिवक्त्रर्थशक्तोकु
पलक्षणायामविषयत्वेधेनुपदेपरमतेयथागोत्वस्येतिवाप्राधेशकपदमेवान्यथाश
क्यत्वेपनुपस्थितस्यापत्तेः।अत्रेत्यस्यगौरवेणास्वीकारोऽन्यथाधननमपिनशक्यंस्यात्तज्ञानो
पस्थित्यर्थंनिमित्तांतरकल्पनागौरवेवगोत्वेशक्त्यमित्यकेमितिभावः।कथंनकल्पयेदि
घकेगौरवबाधकेनप्रतिपदमन्यदितिशेषः।तीरांतरेतानयगंगातीरांतरान्वयापत्ति
रितिउद्योतोनुयोगस्तत्रापियोग्यतानपेक्षेगंगातीरांतरानुवृत्तीरांतरानुत्पत्यान्वावेनतस्यावाध
चादितिभावः।नतीरमितिनियमनतहतिशेषः।केचित्तिस्तेषांवियंदर्शनंस्यात्स्कारोच्छोधक
येनरूपेणवाक्यार्थधीश्चाकृष्णानतात्त्रकारकंसंस्कारमुद्बोध्यतत्प्रकारिकांतज्जोवरपुनेवस्मृ
तिंजनयतिनचान्यप्रकारिकामन्यविषयांवा।तथाचतीरत्वेनसंबंधिनिज्ञातेतत्प्रकारि
केवतस्यात्रगोवारेवस्मृतिसंदातुगंगासंबंधिनातीरत्वेनतीरस्यानुभवस्तादृशासंबंधेवं
स्मृतिनप्रकारांतरेणानवगंगासंबंधित्वावच्छेदेनकथंतत्संबंधानुभवइतिवाच्यम्।घटेन
घवबक्तुतत्तामितिवन्गंगासंबंधिनीरंगंगासंबंधीतिबुद्धिस्तेनवातान्वयइतिद्यविरोधः।
गंगायांघोषइत्यत्रप्रकृतेःप्रमेयेणजलतीरयोरुपस्थितेः।नाकांक्षाबाधादितीरत्वेनतानुसंस्कारस्य
तीरत्ववत्युक्तेक्रमेणगंगासंबंधित्वमुपस्थापयतीति किमनुपपन्नम्।नहितीरस्योपस्थिता
वप्युक्तेक्रमेणप्रकारांतरस्यप्रकारतोशक्तिग्रहकतावछेदकविलक्षणायानिनावादितिवैस

स्तु मितितत्संबंधप्रविषयत्वात् तत्संबंधिविषयत्वान्नियतत्वादित्यर्थः॥ न च पदद्वित्वविषयत्वे
नियतमिति शोषः। तीरं विषयो नियमेन तिसृणां गंगायां घोषः। नन्वेवं गंगायां तीरे पदस्या-
नेकशक्तत्वेऽप्रामाण्ये किं मूल्यं न टेकेन च जाघवे च तत्रानुपपत्तिमपि मन्वायमाह अपि
वेति। वस्तुतस्तदेकया कल्प्याग्रहे पिडापार्थो नियकल्पनापेक्षयार्थकल्पना मात्रे ला-
घवमित्येव बीजमध्यस्यर्थे तीरस्य कल्पेन तत्राद्यकल्पनागौरवमिति मूल्यं तरमेव कल्प्यमिति तवे
गंगापदेत्यापातः स्वाद्यानुपपत्त्यापत्त्या प्रवृत्तिर्वा विएवाकीदृक्षा विरहादिति परमार्थः॥
लाघवेनेति पदद्वयावच्छिन्नोपस्थापकत्वापेक्षया शक्तिजन्योपस्थापदद्वयावच्छिन्नोपस्थाप-
कस्य गुरुत्वादिति भावः॥ वस्तुतः शाब्दापदोपस्थापितत्वे तत्रालाघवान्वयेऽस्य शाब्दापदोप-
स्थापितस्य गौरवादस्तित्वप्रवाहस्य तस्य तीरोपस्थापकत्वे गंगापदस्य अतएवाकारोप-
दोपस्थाप्यस्य शाब्दप्रयत्नस्यान्वयधीविषयत्वमिति निरस्येति। अस्तु तावन्निष्प्रायस्ता-
मान्य एव सन्तति प्रतिपदानां संस्यानजनकत्वादिति गंगापदार्थेति प्रवाहेत्यर्थः॥ ए-
वमग्रेऽपि गंगातीरत्वेनान्वयबोधनियमे एवतत्त्वनयरत्नाकरे तद्वर्णिता प्रत्यक्षतया गंगा
तीरत्वेनानेतद्धी नियमः। तीरत्वमात्रेणापि तत्र्यैवेत्प्रवाहदत्वं तत्प्रवाहस्य लक्षणया तीर
मित्यन्वये प्रयोगप्रधानत्वाभीनियमो बाध्यो न चैवं सन्ततगतीत्यादि। गंगेति वृत्तिद्वये ति ९५
वस्तुतः तिमनुष्यवस्तुतो वृत्तिद्वयप्रवृत्तावपि स्वतंत्रपदार्थद्वयोपस्थित्या घटः कर्मत्वमित-

धर्मत्वेन ज्ञातं तथाच शक्तिं विनानुभावकत्वं अवच्छेदकं विना जनकत्वमिति पर्यवसि-
तं। तथाच व्याघातः। तस्मात् शक्त्यैव जनकतावच्छेदकावच्छिन्नत्वे वानुभावकत्वं नत्वन्या-
दृशाणिकस्य इदमेवावायासविना जन्मग्रेन वीना इत्यनेन सत्यागृहीत्येयं। तत्त्वनयमप्य-
स्मिन्मापि योक पर्याप्तकं वस्तुतस्तु घोषादिपदे गंगापदार्थान्वित स्वार्थानुभावकत्व-
मेवैकवाक्यत्वं प्रमाणं चैतत्तत्त्वनयरत्नसार्थमेव लक्षणाकल्पनमिति भावः। कचिदिति
अत्रानुभवो न निर्णायको नुभव एव विमतः। मीमांसककल्पमते संबंधितावच्छेदकमंडपा-
न कर्तृत्वादेत्रत्वादिनोपस्थिति योगिकान्वये योगोपस्थितमंडपान कर्तृत्वेनैव। नव्यमं-
डपानकर्तृत्वेनोपस्थितो द्वयोरविरोधः सतम्मते मंडपानकर्तृत्वस्य पदार्थत्वादन्यत्रवा-
क्यार्थत्वादिति भावः। स्मारकेति नानुभावकत्वं स्मृति नोक्तौ अविरुद्धार्थत्वात्
सामग्र्या वा प्रतिबंधादित्यपरकारस्य प्राप्तिद्वयपर्याय वा। तथाच किं शक्तिमत्त्वकल्प-
नेति स्मृते वो भावानवकाशमात्र प्रतिबंधे विद्धानान्य सामग्री तो वा फलतो विरोधे सतिस्या-
न्वयप्रसक्ते सम्भवाले च बन्धे सत्त्वादित्यपरकारः। फलतो भावो वास्यः। स्मृतिसामग्री सत्त्वेन
सत्त्ववती ति एव मन्ये पीति तथा वैतत्। अन्वयानुभावकत्वे पदानामोऽस्मार्गे संबोधकेन
जहत्स्वार्थलक्षणेस्य उपलक्षेत् तत्रान्वयप्रतियोगिस्मारकः पदार्थ एवेति पदस्य तस्मारकत्वा-
भावान्नानुभावकत्वमित्यर्थः। योग्यतेति अत्राप्यप्रकारः फलतो भावो यदि कारणाना

वात्रादिदमुत्तरं अथ प्रतिबंधकान्तराभावान्निवृत्तिरूपत्वाच्चायानुत्पन्नत्वस्याम्याः प्रतिबंधका
या अभावादित्यर्थः ॥ ननु रूपत्वार्थस्येत्पत्त्यान्वय इति शेषः एयमप्यावित्तथा वा तदनुत्वं
स्यास्यापि न प्रतिबंधिके तिभावः । ननु प्रतिबंधः फलाभावकत्वो न त्वफलविरोधमा
त्रकत्वम् । फलाभावस्वप्रयोगानिश्चायीयं इति सकारकत्वात् मत्वमेवयकत्वं तन्नेत्याशंक
तत्राह येति । तप्ते पयसि दध्यानयतीत्यादि द्रव्यदेवतासंबंधात्मकयागप्रापकत्वेनोत्प
त्तिवाक्यत्वं प्रथमयागप्रापकता वाक्यस्यैवोत्पत्तिकवाक्यतोक्ता तथा वाजिनेवोत्पत्तिवा
क्ये न तप्ते पयसि दध्यानयतीत्यादिना एकदेशेनामिक्षायां अनुशिष्टं विहितत्वं तप्ते
पयसीत्यादिना वाक्येनामिक्षोत्पत्तिः कथ्यते तथा योत्पत्तिवाक्यं तेन वैश्वदेवताक
त्वमनुशिष्यत इति तदनुशिष्टत्वेनामिक्षाया वैश्वदेवताकत्वमिति उत्पत्तिविशिष्टत्वेनेत्या
दिपंक्तिके स्यर्थः । एकत्रामिक्षायां अपरत्र वैश्वदेवताकत्वस्योत्पत्तिशिष्टत्वं विशेषण
मिति शेषः । वाजिनस्यापीति अत्यादेशप्रवृत्तविधिलेतिस्याप्यवान नानुपतां [illegible]
त्याकांक्षायां देवतान्तरस्कल्पनेनोपस्थितानां विश्वदेवानामेवैकपथि [illegible]
पदाद्गुपस्थितानां तद्देवताकत्वं कल्प्यत इति जिज्ञासोः तत एव वाजिनापवादस्तु [illegible]
दानप्रयत्नलाघुपादानस्य शास्त्रार्थवादामिक्षोत्पादनं स्यादि नियुक्त्याद्यापादि
वतेत्यादयतान्तरं कल्प्येतदा वाजिनापवादे तयो [illegible] नत्वाज्ञेनातस्यावरूपक

त्यनुपपत्तेः सायइत्यत आह नावैयेति । ननु प्रत्यक्षम् [illegible] इत्यादिप्रयरिन्नुष्ठनादकिंये
ति । ननु वित्ततस्य प्रत्यक्षोपस्थितस्यापि कर्मत्वेनानुपस्थितेनोक्षा [illegible] किंतु वित्तत्व
न तत एव द्वितीयास्मृतेर्विप्लस्य [illegible] अनुसारेण याकाविति इदमपि तत्र करणस्यैतात्पर्यं
दकत्वेन [illegible] आदित्यस्वस्मादाह अपियेति । [illegible] प्रतिपाद्यत्वं
[illegible] अनुकूलत्वोपस्थितिविषयत्वं तत्र प्रत्यक्षोपस्थितेस्तदनुकूलत्वेनास्तीत्यत आह किं
येति प्रत्यक्षस्य [illegible] ननु प्रत्यक्षं [illegible] [illegible] उक्तदोषादिति ।
[illegible] उपस्थितस्य [illegible] इत्यर्थः ॥ ननु यतात्पर्य [illegible]
वतीत्यत आह पदार्थेति । [illegible] अनुत्वये [illegible] अनुत्वे [illegible] इत्यादि
त्यर्थः । प्रत्यक्षेति । [illegible] इत्यर्थः ॥ [illegible]
कत्वां [illegible] ननु [illegible] इत्यर्थः ॥ [illegible]
[illegible] वस्तुतः । [illegible]
यः ॥ तावाते वास्यार्थ [illegible] इत्यादि [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] उपस्थिते [illegible]
[illegible]

अपि येति। यद्यपि तात्पर्यानुपपत्तिर्लक्षणे तात्पर्यग्रह एव प्रयोजक इति तो ननु लक्षणाबीजमि
त्यस्यापि न लक्षणानुसंधे कारणोक्ति त्वेवार्थ इति न कार्यांतरं तथापि सामान्यतोऽन्वयानु
नव मात्रे तात्पर्यधीहेतु लक्षणानुसंधाने विशेषो वेति मतभेदेन कल्पने दोषाद नेदृश
कल्पनमिति मतभेदेन कल्पनं वैतुल्ये यथाता तात्पर्यं न लक्षको प्रेतितात्पर्यम् अनुपपन्नत्वानि-
ति न स्वरूपं न वा करणता बीजमित्यर्थः। कल्पनाबीजत्वेन तज्ज्ञानं बीजमुपकथैतत्स्वरूपं च ज्ञाप्यक
प्यवनरेतदपि नेत्यन्ताः। ननु यदि न तेषां तत्प्रयोजकत्वे इत्यत आह। तात्पर्यार्थोपपत्तिवि
पि स्वरूपानिपत्तमात्रे न च धीनियतं यतो विवक्षा तत्त्वं ताव। शाब्दबोधस्य एवेति संबंध
ज्ञानमात्रस्यैव परंपरया बाधिप्रमा रचना तो विनास्तत ज्ञानमात्रस्यैवेत्यर्थः। अत्र विनानाद्वे
ति। गंगापदार्थस्य तीरे वन्म्रस्याद्यम्प्य विनान्या वादिति नाव। वस्तुतो विनान्वय
लक्षणो क्षेप स्वे लक्षणा नस्या दृष्टेन समं दृष्टान्तः। कालेतो वा पदस्यापि विनानुपाया
वात स्यात्। स्वबोधस्तु श्रा किंलक्षणा स्तत्रापि नार्थबोधस्य एव प्रयोगान्तरेऽवर्तं अथवा
दितिवाच्यं। नाकिं चित्प्रयोगस्य मुख्यार्थात् पदस्य तु तदासयत्वादिति स्वबोधमात्रे
लक्षणाप्रकरणादिनेति तात्पर्यग्रहं लक्षक पदे ब्रुवते तरपदेपि तज्ज्ञेतोवाप्योऽन्यथा
धी पौदिपदस्यजलादिपरत्वे गंगापदादो स्नानस्यात् तथा यष्टीः करणादिना प्रवेशनादि ९७

विशेषे तात्पर्यान्तरत्वायोग्यादेव यष्टिक त्रिलाविन्यर्थः। ननु यत एव प्रकरणात्तयोर्विनो
षे तात्पर्यग्रहस्तत एव लक्षकपदस्य लक्षणवृत्ति तात्पर्यानुपपत्तिरेव बीजमित्याशंकते।
अपेति। ननु प्रकरणात् विशेष तात्पर्यग्रहो न स्वीकृत्य तातिनो कुतो नाधिकी। ननु यदि तात्पर्या
नुपपत्तिरुपजीव्यतयाऽन्वयानुपपत्तिबीजं तदा तदुपजीव्यतयात्ययोग्यत्वं बीजमस्तु
नत्वाप्य तत्राह यद्यपीति वस्तुतात्तु लक्षणाबीजं यदि लक्षणान्वयबोधहेतुतातत्स्यान्वया
नुपपत्ति लक्षणान्वयधीहेतुर्भीनानावादपि तुतदन्वयानुपपत्त्यातदन्वयोऽनवतितदन्वयत्वावे
त्स्यामग्रेवतेदन्वयबोधः। न यत दनुपपात्र स्तत्र तत्रैव पत्रौ न योग्यत्वं तत्र कदाचित् स्यान्वयो
पियादिविवाद्योस्तात्पर्यग्रहविशेषेन तदुपजीव्य प्रकरणादि विलंघनता विलंबादन एवोन्वय
तात्पर्यग्रहेतु गम्यात्स्यो न योन्वया विशेष दृष्टान्ता कारणे सिद्धांतसा तात्पर्यग्रह एव नान्वया
नुपपत्तिरिति तत्स्याद् ज्ञानानवोपजीव्यतयोऽप्येव हेतुरस्त्विति वाच्यं। शाब्दादिना तात्पर्यग्रहे
पि लक्षणान्वयबोधसंत्वेन बोधनिवारणान्नन्दलक्षणा बीजं। लक्षणाया इति चकोरवेन कंटोने
योरपि बीजत्वं न च व्यभिचारेण मुख्यज्ञानतः प्रत्येकमेव तत्त्वकल्पना तत्राप्तवाक्ये चोनप्रतीत
प्रामाण्यनिर्याद्या अन्वयानुपपत्त्या प्रकारांतरेण प्रतीतानां तत्तात्पर्यानिर्णायतत्कल्प
नस्यानिर्दोषात् कल्पनानवगमस्या . दोषमादिति स्मार। अत एवेति अन्वयानुभावक
यं पदानामो ग्रार्सिकं चं बाधकेन लक्षणास्वकले त्यश्मा तेन मान्वयप्रति योगिक पदार्थस्या

रकः पदार्थ एवेति पदस्य तत्स्मारकत्वाभावान्नानुभावकत्वमित्यर्थः। गौरवादिति प्रकृतत्वर्थ
स्य प्रकृत्यकपदस्य पारार्थतया अप्रतिपादकत्वेऽप्युपस्थितप्रकृतिकत्वस्य गुरुत्वादित्यर्थः। व
स्तुतस्तु प्रकृतितात्पर्यविषये विनश्यति धूमोऽस्तीति वह्नितात्पर्यकधूमपदोत्तरविभ
क्त्यर्थान्वयस्य वाक्येनानापत्तेः। तथा च पदतात्पर्यविषयत्वेन तदन्वय इति तच्चिन्तास्मारकत्वेन
नीरवविशिष्टस्मारकत्वेनेत्यर्थः। परंपरासंबंधस्यापि स्मारकत्वेऽवच्छेदकत्वेनाव्याप्तिरसं
कुलत्तस्मारकत्वं प्रत्येकत्वं नैकत्वेनेति भावः। नीलेनेति तथा च घटाद्यज्ञानात् अनुप
स्थितिर्न वाक्यविशेषो वा अन्यथा न घटादौ तदुपस्थितौ नीलिकत्वेन पदं पदार्थसंबंधेनो
पस्थितौ नीलत्वेनेति धूमो नीलत्वेनापि लक्षणया स्यादित्यपि द्रष्टव्यं। इतरपदार्थेति विन
वक्तव्यानुभवपदेनपदस्योपस्थाप्यानुभवत्वमेव सामान्यतो लघुत्वात् एव स्वरूपाकथा
नुभवत्वात्पदविशेषतरां दर्शनमिति भावः। तथा सत्यपि प्रसंगात् न स्वरूपोपस्थापक
त्वं तत्स्मारकत्वाद्विशेषोऽनुकूलपदार्थोपस्थितिगतं तदनुकूलत्वं स्वपदविशेषनिर्वचनं   १०८
तदन्योऽन्याश्रय इति वाक्यशेषे तात्पर्यं तथा योपजीव्यत्वात् प्रथमोपस्थितत्वाद्गुणत्वात्
अपक्षानुभावकत्वमेव पदानां कृतं। किंच वाक्ये विशेषणं प्रायपदस्य पदार्थान्तरस्य वा
ज्ञानेनानुभावप्रयोजकं व्यक्ति वारादिति वक्ष्यते। किंचनुनेवज्ञानकताव्छेदक

तापत्तौ शिष्टाचारविरोधेन च विश्वदेवनामकत्वेऽपि न दोषः। तदानिन्नायेयतत्त्रतीति
संबंधेनान्यथासिद्धात्पत्तिकस्य वाक्येनस्यापचारेऽपि न पुनस्तदावरणं तदायमसिद्धे
साधवाधप्रत्यक्षः सिद्धोतोऽनवक्षेत्र पुनस्त्याग न स्यादिति भावः। पंकजनीतियघावि पंकजं
पंकदादिमदतिपंकेत्यादेः समुदायार्थविलविशेषणत्वेन नीलं घटमित्यत्रेव स्वातन्त्र्यात्
त्र विनश्यत्यर्थान्वयः। तथापि पंकजेत्यादिविशेषणत्वे पदस्यापि पदे लक्षणतया समवाया
दित्यनित्रेत्यो रूढ्यन्तर्द्रूति मीमांसकैरित्यर्थान्निस्सिद्धान्तमुपक्रम्य वक्ष्यते पिदायतनाशान्
प्रथमत्वाप्योपस्थितिरिति यथाकांक्षिताभित्याहारक्रमेणान्वय धारितिमतेयपदानुस्मरण
तत्र न सत्त्वायुगपदेवान्योन्यान्वयधीस्तदपि वाक्यार्थोपस्थितस्यपेतया पदार्थोपस्थिति
र्हेरितेतिदृष्ट्यमत एवाग्रे रूढ्यंस्वयमेव वक्ष्यतीति विश्वदेवपदादिनोपयप्यादित्य
विश्ववस्तवदृत्यादिदोषदर्शनाद्विश्वपदस्यैव पुरूरवः सोमाश्वप्रकृतिगणवाचित्वान्न
रूढियोगस्य तवक्तव्यापि विश्वदेवरतियोगएवपरं तद्देवस्य विश्वपदस्य जकजवादि
वंशगणवाचित्वे तद्वपदस्येव नानार्थतयैकार्थोपस्थापकप्रमाणापेक्षानुसृतएवं विश्वे
षोदेवेभ्य इति त्यागोऽन्यथा विश्वदेवेभ्य इति स्यात् नावेवं देवेभ्य इति चरमत्र येव व्य
वादन्नापेतिवक्तव्यं यस्यैव देवता आदिनेतन्यथापि विश्वदेवतापदस्यापि तद्रूढत्व
मस्तीति तद्धितोत्पत्तेः तत एवास्यास्यादाहोयमिति उपस्थितयोरिति उपस्थापक प्रकर
णादिमतो रतप्रतोवेत्यर्थः। ततः इति योग एव प्रकरणसाधिव्याकुलयत्र न तस्य च

नयानद्गावच्छिन्नप्रत्येत्यर्थः। तत्रेति संस्कारोद्बोधकप्रकरणादिसत्त्वादित्यर्थः। यद्यपिपद
ज्ञानं नैवोद्बोधकं तथाप्यन्यतरमात्रस्मृतिहेतूद्बोधकं प्रकरणादेव तद्यत्र प्रस्तुत
मतत्पदगावच्छेको न्यतरप्रकरणात्स्मृतेरन्यतरस्मृतिर्बाधकत्वादिति भावः। अत एवे
ति न यत्तथापि नहृतैव तत्रापि तथा पदार्थस्मृतिः स्यात् तत्कस्य गुणत्वापत्तेः। न हि मातीमदं
न्ततस्त्वद्वस्तुस्मृतिस्तु तोदोषः। किं तु तत्रत्यस्त्वत्तद्गुणोऽयोग्यत्वं यदि परमेस्युरा
को योग्यतावैत्तद्योगार्थाविलंबोपस्थित्या तदोषो भवतीति भावः। नन्वयोग्यता
ज्ञानं किं तेरप्यं पदजन्यपदविघाप्रयुक्तिविकल्पनानाथेन लक्षणादिना न्यपरं स्यो
ति भावः। फलमुखेति विघाप्रयुक्तिकल्पनाद्धि रथकारस्य जातिविशेषः श्राधानं श्री
तिफलः। तथा यत्तत्फलमाश्रित्य तत्कौरवज्ञानेन तामेव नेयाद्दत्फपङ्क्त्याविरोधादित्य
हिरण्यपायदिति श्योतिष्टोमे प्रलातोतंरातेन दीक्षयति॥ स्वरूपार्थान्वयधीप्रतिबंधकयो
गार्थविषयोनाशं। तथा च कथं योग्यतार्थान्वयधीस्त्वपाववस्तुस्मृतिर्विकाशदद्गुणैवस्तुके स्य
तत्राह। लोकानिकेति। तथा स्वरूपयोपस्थितेरपि नाशात्पुनः स्वरूपस्थित्यंतरकल्पने यो
गार्थधीरेव शब्दास्त्रन्वयानुपपत्तिस्तुरसमरलक्षणोपस्थितौ विलंबितादिति भावः। प्रति
बंधकत्वेनानात्वादिति यादृशयोगार्थविरोधिबोधजनकज्ञानं विघटयन्नेव ज्ञानस्य प्र
तिबंधकत्वं तथा च स्वरूपान्वयबोधे योगार्थे प्राकांक्षा ज्ञानं विघटनं स्वरूप १००
तिबंधकोनन्वयित्वं निराकान्वयबोधस्य निराकांक्षत्वान्नचैवं तद्रूपस्थितिमात्रमित्यर्थः। 99

MEMORIAL

नन्वपरपदेन यत्नावस्तु नाकांक्षिता स्वरूपार्थेनैव कृतो न योगार्थान्वयो यादि न स्वरूपो
पस्थितिमात्रं प्रतिबंधकं मतत्राह। मंडपेति। अत्रेतिप्राकान्दृणामित्यत्रापि स्वरूपार्थ
संबंधिनि तात्पर्याभावदृशेत्तणात् अस्यथा तत्रापि योगार्थएव बलवान् स्यादिति भावः॥
जातिविशेषेति। वैश्वरूपस्थौ ल्कराजन्यो न्या हि स्थैर्ग्नोस्तुतो वैश्यं च करणं रूप्यं वि
न्नास्वेवविधिः स्मरतद्वृतिमाह हिरण्यकरणावुल्लौ माहि श्यौ एण कुरएणां तु रथकारः प्रजाय
तद्वृति आति विशेषो वा कस्तं तंत्रार्हितं नित्ययान्नत्र तत्पदस्वरूपमित्यर्थः॥ नान्वितितत्पातेऽस्मै
नाप्यं त्वमन्यतद्वृत्तिया दिस्कृते स्यात्त्वन्यपदं विघाप्रयुक्तिविकल्पेनानये नानस्व
णादिनान्यपरं न वेदितिभावः। फलमुखेति विघाप्रयुक्तिविकल्पनाद्धि रथकार
स्य जातिविशेषस्य श्राधानश्रावितफलः॥ तथाच तत्फलमाश्रित्य पङ्क्तौ रवहानेतत्त्वा
मेव न त्याहंत्फपङ्क्त्याविरोधादितिभावः। हिरण्यपादिति ज्योतिष्टोमे प्रत्यौ तत्र
तेनदीक्षयतीत्यत्रोतगावो दक्षिणा येन प्राप्तास्तत्र षोडशर्त्विजां किं समुदायेन स्वं प्र
दानमेकैकदेशस्यावेकदेशाद्वति संशयो परिषादिद्वनामदन्नामिति सूत्रे समुदायेदानं नि
बिद्धं दानं हि समुदित्यपत्याग स्वत्वस्वीकारेण निर्वहति। नाहि प्रत्येकमुदितपत्यकोमेत्र स्वी
कारेण दाननिर्वाहः। स्वीकारश्च ज्ञानं विशेषः। न च समुदायमुदितपत्यकेऽपि
समुदायस्य स्वीकारः संभवति ज्ञानस्य प्रत्येकनिष्ठत्वेन समुदायं वृत्यनानां
तथा। वैकदेशोऽएकादशास्य मन्त्रदानेता नास्या। सातापत्तेस्यादस्त तद्वादितिन्या

या न्यमांशाकल्पनया वा । समभिव्याहृताविनाशो ऽस्याष्टकृद्भाव्येनागकल्पन
या गोवत्सृष्टस्य स्योद्भूतत्वात् तथा च सर्वेषां प्रत्ययो ऽस्तु रख्य इत्यादिक्रमेणाशो ऽस्ता
नानागाः स्वामासादिहिनानावनिवेदनीयेफलतिथमित्यादृकतयात हृदेव दक्षिण
त्वान्नहिरण्यस्य प्राकारावच्छेदकतात्वच्छेदकप्राकारात्स्याच्च विधेयत्वाल्लोकान्तो
दक्षिणीयमांतर्कोकोडिन्यायेनैवत सामान्यविशेषन्यायेन सामान्यदक्षिणायांतत्स्यता
गबाधइत्यर्थः । ननु स्वचलदाणसंबंधे विधीयत इत्यस्मिंगत दहातीति श्रुतेः तत्स्यैव विधेय
त्वादित्याह । दहातीति सामान्यतो यज्ञांगवस्तुनो प्रवृत्तिश्रयो दानस्य विधानादित्यर्थः । यद्यपि
तीयमेव कर्मणे विहितविनेप्राकाशदाते तस्य तज्जागबाधमापन्नेः । तथापि वाक्यविरोधमेन्यथे
दापत्तेरितिभावः । स्त्रीशूद्रयोरिति नत्वधिग्रापदमेव यज्ञांगन्तूनविद्यातिरिक्तविद्यापरमे
वकल्प्यतो । अत्र स्त्रीशूद्रपदे स्वर्गकामेतरस्त्रीशूद्रपरत्वे रथकारादिविद्याप्रयुक्तिकल्पनानु
रोधेन स्त्रीशूद्रपदसंकोचः स्यादनुपकर्षात इति वाच्यं । पूर्वतर्केदिनिषिध्यते । न स्त्रीशूद्रयोः
स्वर्गकामत्वेन सामान्यतो विधिं विना स्वत्वसंकोचकमस्ति । विद्यायास्तदधमप नस्योपनय
नायन्तावेनानिषेधात् । अध्ययनाप्रसक्तेः । तथा च स्वर्गकामत्वेन सामान्यतः प्रसंगे स्त्रीशूद्र
यो सन्निषेधेनावेपरीत्यंकल्प्यमनुपपत्तिव्यवच्छेदविरोधमतो इतिभावः । पदवृत्तिः शक्तप्यवच्छेदिकावे
च्छिकवर्त्तवृत्तिः । गतीरपदगदानायां तेन तीरस्य लक्षणत्वेन दीपदप्रसक्तमेव । तथा च तयो १००

रन्योन्यान्वयेतोषमाहुतीरस्येति । एवमत्रेपि वाक्यार्थेतिवाक्यार्थे गंगातीर नदीतत्संबंधीत्यर्थः ।
स्वज्ञाप्येति । स्वज्ञापकतावच्छेदकसंबंधविषयत्वे बंध इत्यर्थो न्यथाश्रुतपक्षे गंगापदेस
मभिव्याहृतघोषपदादेः स्वज्ञाप्यसंबंधेनतीरस्यारकापत्तेस्तीरपदस्यजीक्षणिकत्वे स्था
नुस्यादिविनाजले पत्वेन यद्यप्रयोगापत्तेः । विवक्षितेतु स्वज्ञापकतावच्छेदकः संबंधः शक्ति
स्तत्वनास्तिकिं तु तदाधारत्वपाठवत्स्थापकत्वमितिनातिप्रसंगः । गत्ततोयगंतीरपदस्तम्भत्वा
नन्नदीशक्तेश्च मेवविशिष्टबोधकतावच्छेदकं नदीपदस्य तद्विषयत्वं गंतीरपदोपस्थ
वितायां स्तिमिती नदी । तेन काप्यनुपपत्तिः । अत एव संबंधविशेषो न शक्तिरित्यये तत न
त्रंशोपिस्तेगछते । अन्यथा प्रात्यत्संबंधस्याववेरे कस्य विशेषः शक्तियेन गौरव विरुद्धे
दितिनावः । प्रथमोपस्थितत्वेनेत्यपादानतः । वस्तुतो नदीघोषयोरन्वयाबोधेपि विशि
ष्टनदीसंबंधितीरत्वाविषप्रसंगादित्यत्र मेवद्रष्टव्यं । अन्यथा पाठेन घोषतीरस्य मित्य
त्रैकागतिरित्यवधेयं । वाक्ये कवाक्यतया महावाक्यार्थमिन्नवाक्यार्थविशेषणत्वस्य
नासत्वेइत्यनतथेतिवतिस्मृत्यंसाम्येतुमहावाक्यार्थबोधानुकूलत्वमात्रेतेत्यर्थः । समुदि
तानिपदानिवाक्यं अतस्तत्रलक्षणा तस्य स्वज्ञाप्यसत्वात् समुदायो वाक्यमेव न तत्त्वात्ताप्रु
त्किकत्वात् । इत्यस्वरसं न व्यापदेनस्त्ययसन्धेवाभिसंधायति । अत्रेति । ननुसमुदायोस्त्वनर्थ
कः समुदिता । नामर्थोस्त्येवेत्यत आह । न यपदेभितिगौरवादिति । पदत्वेनेयानुनाय

कच्चादितिभावः। न तु बोधकतायदि स्वरूपयोग्यतातदेदं। यदा तु फलोपधानं तदेतरप
दावच्छिन्नए वस्तु कैमित्यकत्विं तन्न वर्त्मानत्रास्वरस्वादाह। किं येति। फलोपधानस्य विना कि
ताभ्यच्चादितिभावः। लक्ष्यतावच्छेदकपदशक्यस्य लक्ष्य इति प्रत्ता त्रिप्राप्यं वस्तु
तो लक्ष्योपस्थितौ युक्तिद्वय विरोधेन शाक्यानुपस्थित्या नन्वयानि यमस्मादित्येतदेव विवक्षि
तं। नन्वन्ते दान्वये विनिक्रिपिनतोधिकत्वरूपेदर्शितरमाह। विनाकिंच्वेति। नन्वेवं नीलघट
मानयेत्यत्रापि विशिष्टकमतो न त्रितीये तत्परूपे लक्षणं सिद्धांतमाह। वस्तुत इति ननु शापक
वंचकलक्षणे न श्रुतं वाक्यपदप्रयोग प्रकारणत घन्ने यत्रापि मान्यादित्याद्युपन्निषेधतो नयेति
पपेक्षेमनयाक्षा क्येवाक्ये नयाधितेरिति शेषः। गौरवं स्यात्तदा पातिशेषः। ननु नवत्वाक्यभेदेन
उवाक्ये नयाद्वाक्य लक्षणया गौरवं। तथाप्येक लक्षणतो नाना लक्षणकल्पने गौरवं स्यादेवेत्याह।
वस्तुत इति ननु स्वज्ञाप्यसंबंधे लक्षणा विशिष्टार्थज्ञापकता यत्र यत्रापि लर्वतथा च किं विनिगम
कं। नवनीलाद्यायमुनायां घोष इत्यादौ नीलपदस्य यमुनापरत्वे लक्षणायां तत्र विशिष्टे नार लक्षणायां।
लक्षितलक्षणेति गौरवादिशेषापदे तत्कल्पनादन्यत्रापि तथैवनिवार्यं तत्र लिंगादृष्टि कस्या
न नु नाद्यकतया स्वज्ञाप्यते च न विशिष्टेति विशेषलक्षणा इत्यस्तयो ज्ञापिकयोः तयाश्चापि स १०१
लक्षणान यमुना पदपदोत्तरपन्नम्प्यो भ्यविशेषणविनाकितयाप्रत्यासात्तु नानदीपदोत्तरमध्यो

नदीपदार्थमात्रबोधकत्वान्न त्रिवल क्षणेति वाच्यं एकार्येवोपपत्तौ नोन्यथार्थं च यत्नात्तु। तथा वाक्य
त्र विशेषण विनाकृरिव विशेष्य विनाकारवत्तथा च मस्कत्राप्य स्याऽन्नीरपदएव लक्षणा बोध्या त
उत्तरादिन कोवा प्रश्नाधुक्तौ चित्पादितिमै वांगंनारनघोस्ते दे नेतीरथं वंधस्यापितेगंनारवं
विशिष्टनदीस्वबोधस्य प्रतीतौ गंगातीरार्थतीरपरं परासंबंधस्य भावात् तथा च नइच्छानुरोधेन सर्व
त्र परं परा प्रतीते विशेषपदे लक्षणेति दिक्। मुख्यान्वयानुपपत्तिमाह। अत्र इत्येति उपलक्षणे चेत
तु। घगम चासम्बंधेन स्वविरुद्धेष्टव्या। अर्जनसाधनत्वेनेति सर्वानुपपत्तिर्दृष्टव्या। अनुरोधात्रोतिनु
रोधाचादाकार्थमेवाह। नत्रीहितुषाणां कृपमुपवापदत्वा कांकाया मविनुरोधात्कपालमिति
तादृश्यार्थिनुर्थ्यथित लक्षणयान्नत्र योजनतयोतान्विते कपालकिं मस्यप्रयोजनमिति नाकांक्षेति दृष्टा
कांक्षायोग्यान्वयधीनन्व नन्यतस काक्षामतः प्रश्नोत्स्तु म घेणनाविषयस्तु रोधात्मान्यस्य कपालेनेत्य
योगम्यते अतएव न कपालपदेन लक्षणा। तथा सति कुतो प्रश्नपदस्य तदर्थकत्वपर्यवस्यानेनु
पपत्त्यपरीहारात् एतेन घटजनकेन दंडेन गामभ्याजेति। लौकिकवाक्यादर्शनात् दर्थकत योप
स्थितेनाप्यपरान्वय इति निरस्तं। तन्त्रन्यायानपेक्षणादिद्वन्यायानुसारिनासमर्थकत्वे
तादृशाकांक्षावोदृस्याद्वेदार्थः। राकृइति द्वैमन्वयबाधस्तु कूलोपस्थित्या वाद न
कांक्षा च सत्रेतरान्वितचेनेति विशेषः। तथा न तु तन्त्राकांक्षा पथ्याभुक्ता नादित्यर्थः। अत्र भम
रापत्रोऽनव्याचतदपेक्षमाजपलाक्षणायापवकल्पनानो। वित्यात्। पदकल्पनापेक्षया पदार्थमात्र
कल्पनेस्य लक्षुबोधन्यायात् लक्षणोकदापत्रेरितिभावः। ने तु जत्वपदं कल्प्यं। तन्त्रे पंक्याव

प॰श॰

ष्ठाहेतुत्वं तत्पदावरूपकचैत्रान्वयमिति। अकर्थैश हानत्वापत्तेति विभक्तो। नास्ति चित्रागौर्य
स्यादित्यादिमिमतत्राह। चित्रेति समस्यमानपदोत्तरायां षष्ठ्यर्थस्य व्याख्यानवाक्यबाधित
च समस्यमानपदेनापि षष्ठ्यर्थकथनादितिभावः॥ अत्र च तत्पुरुषसमासेन गमास्तीत्युपन्य
स्तं च स्वस्वत्वस्य निरूपकत्वात्ता समासस्य तथापि विभक्त्यनुत्तरवाच्य नास्तीयेन
स्मरणं कस्य चात्रेति ध्येयं॥ ननु मात्रपदं विग्रहवाक्यस्थमितिरूपकस्यान्वयस्यानुत्तरनियमे
स्मृतिपरत्वादन्यपदार्थेपि लक्षितिसाधारण्या॥ यदिच्छुद्विकर्मेष्यत्वान्यत्वात्तत्पदस्य
तत्रैव शक्तिरिति दिति लक्षणा नान्यपदार्थधीस्तदा सर्वम बुद्धिरूपस्यापि चित्रगोस्वामिचैत्रोप
स्थितस्यानन्वयस्यान्वयधीरिस्यात् अस्येति चित्रगावेति नियत चित्रगो स्वामी तत्संबंधी त्यर्थ॥
त समस्कपतत्पदेन परं भवतामित्यन्वयलक्षणा एव तत्तत्स्वत्वादिनिना यः॥
आदीतिसंबंधकसंबंधविनोयः स्वसंबंधसादृश्यविकल्पेयादिनेत्यर्थः॥ प्रत्ययरूप्य स्वस्य उक्त
वनं तद्धोऽस्तु संबंधकस्य दोषघस्तस्यार्थलक्षणायोपस्थितिसत्तावितोप्यवेनेवोत्पप
त्ययापत्तिः॥ किंचैवं गोहितोसौ बाहुल्यत्रगुणहृद्धिनस्यात् गोहित प्रत्ययागृहगुणप
हृति इत्यविशेषेनाकस्यार्थानन्वयगमात् अविवक्षणाया अन्यपदार्थस्यापि चित्र
वादिनोपस्थितो संबंधकस्य संबंधिचेन प्रतीतो भातीति वस्तुतादेव विवादे विष्ठे देति नि १०२
गमकस्येत्याशाति भगवान्नो चित्यता तस्मान्न तद्गुणसंविज्ञानेऽन्यस्यार्थानो

तद्गुणसंविज्ञाने अन्यस्यार्थेनि किंतावत् किंस्तन यत्र अतद्गुणस्यार्थेन यत्र संबंधस
संबंधेन चित्रगोस्संबंधिचेनबोपस्थितिं विशेषणत्वोपलक्षणत्वेनेदायंनेदं उपलक्षण
विधेयापेक्षयादानेनस्य यो विवित्रो विशेषणत्वमेवानयहृत्तिक्यविशेषस्य संबंधिलक्षणाये
संबंधिनोभावान्नयत्रिचेन विज्ञानत्वात्तेन बोधकस्य तद्बोधकत्व नियमात् संबंधलक्षणाये
वसंबंधिनोपस्थितौ इतरलक्षणायामत्राबाधस्य पतेनवीनानाशयमरणात् न विकल्पे कार्यास्मृतो
स्ता वादितिद्रष्टव्यं॥ तत्रतात्पर्यमेवतात्रेवतात्पर्यमिति नियमोऽत्रत्ये तू मेवशक्ति नियतोनत
व्यापकोऽत्रलतानुपयोगान्तानार्थेष्यति यावद्वत्रलेन नियमस्य चेकार्थ एवस्तु ग्रहः॥ नवप्रथ
मनियमोऽसिद्धः॥ तदपेतात्पर्यविशेषतात्पर्याति संबंधांशकस्य संबंधिनिशंकस्यापि विशेषणत्वं
चादितिभावः॥ तदपेतात्पर्यनियमादित्यत्र नियमोऽतयस्तूपोष्माद्यः॥ अथैच्यान्यपदार्थ
परत्वादित्यपदलक्षणा अन्यपदत्वमपि स्यादित्यपि द्रष्टव्यं॥ आनिष्पन्निकेति स्याद्धा
त्वर्थः॥ ननु वस्तुगत्यात्रा कस्य संबंधिनि तात्पर्यान्न विशेषणत्वेनाविशक्येतात्पर्यनिय
मह्यत्रापि ध्यानम नियमपदमनुसर्गपरतया निम में तत्रविषयतीत्यपत्तिना ह्यो॥ सर्ग
नियमस्य शक्तिनियमादितिभावः॥ शक्तिमिति॥ आपातताः परमार्थतस्तु लाक्षणिकत्वप
दोपि बहुव्रीहिस्थपदस्य देलक्षणावाच्यातद्युके वजहल्लक्षणाघमेवनगतादिपदानां
शक्त्यादितिद्रष्टव्यं॥ निरूढेति पदार्थस्तमन्तिव्याप्तारेण तदमात्रतात्पर्यएवानिरूढ
लक्षणायथायत्रार्थकपदस्य मन्तिव्याप्तारेण कर्मविनत्वेदास्या वयवलक्षणमितिना

पृ.२.

वः। समासाधिकरणस्येति। तत्राद्यं पदं चैत्रस्य पस्यास्वामित्यत्र व्युत्पत्तिवारण
णाय द्वितीयस्य पुत्रेति पाठे चैत्रो गच्छतीत्यत्रेत्यर्थः। विशेष्यबोधकमादाय लिंगेति अ
जहदितिशेषः। अनुशासनानामिव इति नियमो विशेषणीयमिति भावः। यच्च जहल्लिं
गत्वं प्रसक्ते पि विशेष्यपदे विशेषपदादेरजहल्लिंगत्वादिति। तन्न। तत्र किल तत्वे तस्य
पदतया योपदस्यापदत्वात् समुदायस्य किन्तत्वे तथात्वात्। अत एव परवल्लिंगमित्या
दौ वतिः परवत्समुदाये **लिंगमि**त्यर्थादिति। अन्यादितिविशेषानुशासनानामेव वि
शेषणपदं विशेष्यपदलिंगकत्वादिकमित्यर्थः। नन्वेवमलाक्षणिकत्वं दध्यादि
वत्तथा। नचागौरवं गम्भीरनद्यां घोषइत्यादौ वाक्यपरलिंगान्वयणादित्यतो व्यु
त्पत्तिवारमन्यत्राह। गुणेति। गंभीरनद्यादावपि समासे ऽजहल्लिंगत्वमसमासे कर्म
धारयस्यापि तल्लक्षणत्वेदर्शनेन परवल्लिंगमित्याद्यनुशासनेनैव व्युत्पत्तिवारणा
वेन विशेषणांतरदानमनावश्यकमिति भावः। तस्येति व्याकरणसिद्धमन्वयितेकोशेण
नत्वेकोशस्य तदनुशासनसामर्थ्यमित्यर्थः। अकोरूपमित्यनुरोधेन गुणोक्तकाद
यः पुंसा त्वस्यगुणेति शेषेरत्यर्थादित्यरुचेराह। किंचेति। ननु तत्पुरुषसुलोप १०२
भाजत्वेनैवैशक्तिदशयनाद्यक्षश्री तदपि त्रा। क्षीरित्यत आह तत्पुरुषेति षष्ठ्या

र्थसंबंधे संबंधिनां तादृशविशेष्योः प्रतिपत्तिकार्यपोस्तेदान्वयबोधन एव सामर्थ्यं स्वभावा
दत एव चित्रगवादिपदे पुत्संबंधादिधर्मोपस्थितप्रातिपदिकार्थबोधकत्वमेवान्वयबोधे
पदविशेषस्यैव तंत्रत्वाद् तत एव ब्राह्मणेन तदर्थबोधनमन्यथा स एवार्थेसिद्धे वसन्तदशादिप
देनान्यथाबोध्येतेकविसंसर्गविधया धवित्प्रकारतयासंबंधनामानात्। अतः पटो नेत्या
दौ षष्ठी पदस्याभावदत्यादौ षष्ठी। न च राजपदादेः संबंधिपरत्वे कर्मधारयापत्तिः समास
स्वतित्परत्वाभावात् न तितत्पुरुषानुपपत्त्यार्थं बंधेलक्षणा पर्यवसानादिति भावः। नामे
ति इदं तु समाधिसौकर्यात्कृतं। वस्तुतः षष्ठ्यर्थोपस्थितावपि नामार्थयोरन्वयप्रका
रतया तज्ञानं अन्तेदैनिवतयोरन्वयबोधकर्त्वकल्पनैः। अन्यथानीलो घटादित्यन्ने
दोपवारेन कल्प्येत। समवायाख्येव गुणगुणिस्वसर्गविषमवायादितितच्चेत्तत्रपद
दितिषष्ठ्यर्थपरंपरासंबंधघटतयानानादितिभावः। कथनपरमितिनत्वसामर्थ्येऽ
न्यतरोपस्थिताव परोपस्थितिनियम इत्यर्थः। नन्वस्यत्रानियमेप्यत्रातिलाभाश्रवणा
दुपमइत्यतआह। वेलाभेतिबोधयितुं नमयोपस्थितिनियमइत्यर्थः। नन्वेवं समासे
प्यनित्यएवविग्रहः स्यर्चानियमादितिबक्तुश्री हे विशेषविधेविरुद्धइत्यतआह। बहुश्री
हाविति व्यापनार्थः। तथा च विग्रहस्यासाधुत्वात्साधुत्वेत तएव नित्यत्वानित्यत्वविभाग इति

णावः। अर्थकथनेति। स्वप्रयुज्यमानपदेनैवार्थकथनस्य विग्रहवाक्ये ऽर्थाद्धोपवचनमस्यमा
नस्येत्यादिपदेनाप्यर्थकथनाद्वृत्तिविग्रहवाक्यादितिभावः। हापुङ्गीपादानां गंगानद्यादिपदे
ऽत्राश्रवणादेस्तु स्त्रीत्ववाचकत्वमेव तयोरित्यवधेयं। स्वादिस्त्रैणेति ताभ्येकवचनादिक
न बहुवचनान्तस्यादिस्त्रैणेत्यर्थः। बहुक्ततोऽत्वर्थस्य हृत्येववाचकत्वसिद्धिरितितत्त्वे वृत्ति
क्तविति तथास्यत्वसाधनत्वापातादितिभावः। लिङादेरितिः अनुशासनेविना नियमानिष्टा
दित्यर्थः। एवं चेति विभक्तेरर्थविशेषशक्तिश्च प्रतिपदुक्तवाद्यन्तवादर्थविशेषसाधुत्वनियम
मबोधकत्वान्नान्यार्थांतरे साधुत्वनियमान्तस्यापि लक्षणेत्यर्थः। न चैवं रथो गच्छतीत्यत्र व्यापा
रलक्षणया साधुत्वापत्तिः। कर्तृकर्मणोरित्यनुशासनबलादिति चेन्न सनुशासनाक्रिय
मस्तत्र तथा। यथा योगबलाद्वकार्थत्वे ऽप्यर्थत्वे घकयोरित्यादिरूपाप्तिकर्तृत्वादिवाचकत्व
मेवस्त्रस्त्रार्थ्येत्यस्त्रेजदोषेण नबाधिता। एवं च लिंगादावप्युक्तसमाधाने लिङादेरिति समाधानो
कयाप्युक्तं। न चैवं कर्तृकारणयोस्तृतीयेत्यनुशासनस्यापि तदर्थविधायकत्वादव्वेत्यादि
कमयुक्तं व्यत्ययानुशासनं वैयर्थ्यापत्तिबलेनास्यापि नियमार्थकत्वान्नायुक्तमत एवाह सा
मान्यतदृतिः अन्येति अनुशासनबलेन साधुत्वबलप्रनाशत्वं सिध्यति प्रवेद वत्रानन्ये व
न्यवप्रतिसंधानाक्त्वमिति पर्यवसितार्थः। ननु राजपदप्रकृतिपुरुषेविनिर्गन्धानुयविशिष्ट १०४
वविशेषणविनिर्लिंगेन [illegible] सेषाउपस्थितमतो विशिष्टे कथमन्वयइतियदि समासेशक्तिरास्ती
यतोतदाविशिष्टपदार्थताया वोपस्थितत्वनवतीत्याह। नह्विपो। न चैवं कर्मधारयेपि विनिगंव

DR BHAU DAJI

दस्थपतिमित्यर्थकोणा निषादस्थपतेरधिकारो बोध्यते तत्र सन्देहः। निषादेश्वरास्त्रे वार्त्तिकोक्त
निषाद इत्यरोयस्य तादृक्षात्रैवर्णिकेतरन्निषादरूप इत्युच्यते इति तत्रोक्तमनुसत्यायतनमकर्मेत्यत्र अ
न्वियतइतिभावः। [illegible] उपलक्षणं छत्रि [illegible] लवपितदापत्तेरिति विध्येयं। एवमग्रेप्युपलक्षणं द्रष्टव्यं
मुरूपदइति ननु सूद्रपदे निषादेतरपरत्वे निषादस्य वेदाधिकारापत्तिः। न सूद्रपद
इत्यस्य सूद्रपदसमभिव्याहृतवेदपदइत्यर्थः। तेन सूद्रवेदपाठनिषेधकवाक्ये वेदपदं यत्र तोप
योगिवेदेतरवेदपरमिति वाच्यं। तथास्तिति तच्छेदस्य सत्तापत्तेरिति। अत आह। वेदपदस्यविशे
षतः प्राप्तेरवेदपरत्वं तेन निषादस्थपतिरथकारादीनां विशेषतो यावेन्नाप्तिस्तावदन्यस्यपा
ठः निषेधः सूद्रेतरस्य यावत् एवं वेदशब्दोस्तथान्वाक्यवीनिषेधः। ननु विशेषतइत्यधिकप्राप्ते
नरेत्याद्येव सम्यकानत्यावस्वर्गकामो यजेत्यत्र स्वर्गकामत्वे स्त्रीशूद्रयोरपि वेदप्राप्ते यागो
पयोगिवेदान्यवेदपाठनिषेधः। तयोरवि यागाधिकारोस्तु मन्त्रवेदपाठनिषेधात्तयोर्यागान
धिकारः। पाठनिषेधकवाक्ये वेदपदं कोटस्यायम्बुपकत्वे स्वर्गकामादिपादयं कोटस्याप्रामा
णिकत्वादितिमेवं। सामान्यतः प्राप्तस्यैव निषेधकवाक्ये न निषेध्यत्। न स्वरूपनीताधिकारि
त्वे प्राप्तस्य वेदाध्ययनस्य तयोः प्रसंगोपेन निषिध्यते किंतु स्वर्गकामो यजेतेत्यादिना सामान्य
तः स्वर्गस्य यागप्राप्यप्रसक्तो वेदपाठः प्रतिषिध्यते तोऽत्र स्वर्गकामपदे युक्तः स्यको वः अन्य
थाप्रसक्तत्वेन निषेधानुपपत्तेः। न याजीवकत्वेन पाठप्रसंगात्स्याध्ययनादिबाधेन प्रत्पक्ता

निरूपणत्वेन तदुक्तानुदयात् । ननु विधाप्रयुक्तिबाधेन नयागबाधः आहवनीयादौ क्रियाया
अबाधात् अन्यथास्त्रसृष्ट्योः आद्येऽनधिकारापत्तिरिति कथं स्वर्गकामपदस्योक्तौ यदृतिवेत न तत्र र
त्रबाधात् अन्यथास्त्रसृष्ट्योः आद्येऽनधिकारापत्तिरिति कथं स्वर्गकामपदस्तं कोऽयदृतिवेत नतत्र
स्नामेवस्न्रद्रोप्यमन्त्रेत्यादिना वैदिकमन्त्रसूक्तस्य बाधप्राप्तानुयोगोपितथाना द्योस्तीति करणोक्तौ
धेन क्रियाबाधस्तदिति न यपत्ये गायेत्यादिवाक्यानुसारि यज्ञाधिकारे प्राहोरथकारवाधिप्राप्त
क्तिरपि कल्प्यतां सूद्रोप्यमन्त्रवित्यादिना तदपर्युदासादिति वा यो सूद्रपदस्य वर्णसंकरादिशक्ति
तानुरोधेनाविद्यमानपरत्वात् ननूपक्रमादौ समासे तदर्थशक्तिकल्पनादन्याप्रसिद्धसमासे शक्ति
त्वतः प्राहानुपपन्नमिति । अत्रेवदंति तत्कृद्गोपत्तवन्त्व बहुव्रीह्यर्थे लक्षणा न चैवमप्यर्थानावे अव्य
यस्य क्वित्क्वितराः तस्य देनान्वयात् नहि तत्र विद्यस्य पदस्थेति वत् घटस्य यपदस्य वेति प्रयोगः त
द्वाक्ते वार्थे पदान्तरप्रयोगे घटस्य समुच्चयः पदस्य समुच्चय इति तदुक्तं प्रयोगो ह्यर्थविद्या
नरूपानियतानादिति तथा यदुक्तं तस्य समीपवृत्तित्वावस्त्र प्रयशब्देन निपात्यते विषयीतर सा
तानायत स्मादर्थलक्षणा कल्प्येते ति । नैवं यत्र यथा प्रयोगस्तत्र तथा स्वरूपतिरवच्छेदेन
इह घटस्य पटस्येत्यादिवत् कुं पदस्य तथेत्यादि प्रयोगो व्यासेन घटे न तथाप्रयुक्तस्वरूपे नार्थसंगतिरित्य
तपक्वं तमित्येव प्रयोगो नित्यसमासत्वात् अतत्तरपदे बहुव्रीहिलक्षणा तस्यादिति वाच्यं नत्रप
नापि लक्षणेति तद्वत् तत्पदेन स्वार्थपानावेनोत्तरपदे बहुव्रीहिलक्षणा पर्युदासानियमात् लक्षणा १०५
देन स्वदनाक्रमानुशासनेनासत्त्वाप्पव्ययीनावादिनिषेधात् तत्र व पर्युदासानियमात् लक्षणा मीमांस
त्वाक्त्यां पर्युदासपदसमर्थानिजेयोपयोगी तामिति । अत्र व्ययं वितक्ति समीपत्वादिस्तत्रेणामीमांस

अवर्त्तमानमूक्तांसमसत्तुप्तुविवोधिते स्यनत्रसत्त्वरूपानुशासनस्थजेप्सकायात् नयैव नि
क्षोरांविरित्यादौ प्रथमयकेसत्रेणासकायात्रिक्रमात् इत्यर्थे नाविप्राप्तावकाशित्ययेऽत एव निर्विघ्न
समाप्यतामित्यत्र नाधिकरणमपि तिनत्र विग्रहार्थः समासेनखोऽप्यमानस्तद्वेत्त्वित्तसानावे
न तदर्थलाक्षणिको नञ् उत्तरपदेनञ् विग्रहार्थस्य स्वाद्वृत्पस्यप्रतिपादनात् नञ्शक्तिरेवेत्यत आ
हन्य आलक्षणमिति विग्रहाधिकार्थ एव समासतद्धितयोः सिद्धौ तथा वृत्तत्वमर्थानुरोधसद्वृत्तौ कल्प्या
यां लक्षणैव कल्प्यते । आपूर्वाक्रशक्तिरिति तत्र मानाभावादिति नावः प्रवृत्त्यौतिस्सर्गतानावे नञ्
शक्तेस्तदावदेवकृत्यलेति नञः समानाधिकरणबलादन्यो न्याभाव वलक्षणेत्यर्थः । अत्रसमाना
नाधिकरणपात्तिधर्मतायत्र तथा तत्र समासेपि नञ्च व लक्षणा । किंचैतावदेव वाक्योत्तरवाधि
नामविवाद एवेति नावः । ननु संसर्गाभाववत्तत्स्य नञो नापि शक्तिरित्यन्योन्याभाववतिज
ह्येऽनावात्र सत्ताकत्वेन सुगपत्तिद्वयविरोधीनुत्पन्नं तत्माह उक्तपद इति समासलक्ष
णायेव येन विनेति न्यायात् संधिनो लक्षणायेवोपस्थितिरित्यन वृत्तिद्वयविरोध इति नावः । ननु
व्यासस्समासयोस्तत्रापि लक्षणायेवेति पुरुषः प्रयोगो न कापीति कथं स्याप्यसत्त आह नपे
तातिनिनानुघटपटइति व्यासोनासप्रेवषु प्रस्तुपेतिसमासानुशासनात्तथा यस्मासएवत्त
लक्षणा व्यासे पुरुषः प्रयोगइत्येव विनागोस्तिपत्यतआह अनुवृत्तेति नप्यामसमासानियमात्सा
मानाधिकरण्यबलाद्यासेपि लक्षणेति नोक्तविनागो युक्त इत्यर्थः । ननु समासएव तत्त्वेणेति
नप्रकृतानुपाऽजोष्टित्यर्थे समासेऽननुपाऽजोष्टित्यापत्त्या व्यास एव वक्तव्यस्तथा यात्रालक्ष

णानस्याद्वित्यस्तिचेत्पादौ यातिष्ठितिः अन्यपदार्थमिति लिंगं नीरायां नद्यामितिवत्त्वयन्यत्रेष्ट
त्तीरित्येतत्परोक्ष आह लोघटदृत्यादौ प्रतियोगिवद्यार्थादीनान्नेविनग्राकारतथा मानं
किंतु विशिष्टतया ब्राह्मण एव घटो नेत्यादौ तथा व्युत्पत्तेः। अव्ययातिरिक्तपदेन तद्धर्मिध
न एव तत्प्रकारो यस्तत्पदपदार्थे इति व्युत्पत्तिरतो ब्राह्मणस्य सद्वतो घटस्याना वद्दत्वात्
क्तिन्नत्यपेक्षा तदन्नाये समासे तदर्थनिष्ठोणेतिभावः। वाक्यवृत्तीति विग्रह एव वाक्यवृत्तीत्य
र्थः। नायमर्थः समासे जातिना वर्तिनि जघण्ण राजपुरुष इत्यादौ ननु विग्रहवाक्ये यथा
यसमासे जातिनवत्तेनत्पद्वदा सजघण्णमिति विग्रहवाक्य इति भावः। गौरिति गौर्वाहीक इ
ति कर्मधारयविग्रहवाक्ये गोवाहीक इत्यत्र गोपदस्यापि जाम्ह्याल्लिक्षवादित्यर्थः। नञ्पद
इति ननु व्यासजहत्पयामनुपायोऽपि तिस्र शब्दस्य प्रकृत्यर्थेन स्वरूपेति निस्वार्थे निबोधयेत
इति तदनुपपत्त्या वाक्ये न्नेद एवास्त्विति। मैवं। सापेक्षमात्रप्रयोजिकाया विशेषणविनाकर
त्या बोधकाया नयघाब्राह्मणमिव पश्य ब्राह्मणेनेव कथ्यत इत्यादिदर्शनाल्लिपा तस्मात्समक्षि
व्याहृतविनानर्थो निपातार्थगत एवास्मत्तेननु स्तुष्टितकीनां प्रकृत्यर्थगतस्वार्थबोधक
त्वव्युत्पत्तिर्गमर्काः प्रकृत्यर्थान्वितबोधकत्वास्येव व्युत्पत्तिसिद्धत्वादिति भावः। ननु नानुपा १०७
ह्येऽपित्यन्त्र नहन्नर्थे किंतु नञ्पदमन्यपदं वेत्यत आह। नपदमिति अपदमेवेत्यत्र चिनिगमकास्वरस्या
दाह समासे तीनञ्चे सर्वापीत्येवं गतं द्विसंसत्वापिद्धिति पाटः। धवति ध्वात्पी तात्माव प्रतियोगि

चादित्यत आह द्वन्द्वायेति द्विचकाः इतिवस्तुतस्त्वित्योक्तं तत्साकांक्षत्वे पदस्याकांक्षाविरहेऽप्येवान्
न्वयादिति ध्येयं। अत्र द्वित्वं परिसमाप्ते द्वित्वे परिसमाप्त्यवच्छेदकधर्मेणोपतिष्ठत इत्यर्थः।
एकस्य समाप्त्यवच्छेदकानवच्छिन्नस्य एकत्रापि समाप्त्यवच्छेदकानवच्छिन्नापि एकत्वेनोप
स्थितेपीतिवत ननु धवखदिरवृत्तिद्वित्वं समाप्त्यवच्छेदकं धवखदिरचमेवेत्यत आह। बोधे वि
धवखदिरत्वं नेकं। किंतु धवत्वखदिरत्वं यतयो द्वित्वे समाप्त्यवच्छेदकत्वे धवद्वयधीः खदिरद्व
यधीश्चस्यादित्यर्थः साक्षित्येति। ननु सामान्यतः त्वन्वयार्थी साक्षित्योपस्थितिनियमः। तथा वयो
रूपतावच्छेदकत्वेन द्वित्वेतरत्वेवादित्यनुपतिष्ठितां किं लक्षणयेति। मैवं। आकांक्षायां पदविशे
षोपस्थापनस्य प्रयोजकत्वादतः पदोपस्थितिं विना कांक्षायोग्यतया ज्ञानेवं नियम इति भावः।
यथा गुणेति विशिष्य मात्रमुदाहरणं प्रकृतिनेदेन प्रत्ययस्यार्थान्वयावेशिष्योदाहरणं तथ
वित्प्रत्ययस्य प्रकृत्यर्थगतस्वार्थबोधकत्वं घावित्त्वविशेषणमतस्वार्थबोधकत्वं तत्रसमबाधक
दोषदुष्टत्वं। यत्र राजपुरुषस्वार्थनिरूपण वादव्याघातकत्वादेविशेषणयोः तत्समासे वज्ञप्त्यचमि
त्तिनदापत्ये वित्तत्वार्थान्वय इति व्युत्पत्तिर्नाये विशिष्यमाणमिहमित्यस्वरसमत्रकाश्चिदित्यनेनद
र्शयिष्यन्नाये वा पिन्नतमात्मावस्तुतास्त्विति तदर्थप्रदर्शनार्थमितीदं द्वेस्तादित्यलक्षणायां
स्थितायां यदि वैद्वयमानार्थकत्वं इत्यत्र द्वंद्वस्य मकौ तदपवादकं सूत्रं प्रसङ्गेनान्य

थार्थत्वेदादेव द्वंद्वाद्यसक्तो वृष्ट्याद्यदयं न स्त्रियेतेत्यर्थः॥ क्वचित्कृत्येति घटादिलक्षणे कृति
यान्वयित्वे एकान्वयेति कर्मत्वमनेकः प्रकारो द्वयोरित्यर्थः॥ आघटद्वय मविधमानत्वेऽपि समत्र
तीतं तदेव विशेषणोऽस्तीत्यवरवदिशाविती ति। अन्ये तु स्वपस्व स्खलोऽभावनेतद्धोऽभिदमे वयस्म
स्यमानया वत्पदार्थगतस्वार्थबोधकत्वं विलक्षणनामिति। वक्त्यन्तिरानिष्टा किंतु स्वाम स्य
मानपदार्थगतत्वे वा। साविकपदार्थलक्षणत्वैव निर्वहतीति। अपरे चित्यपि तथाप्यनुवा
दकस्य प्रकारत्वे देशं न वादितस्मात् द्वितीयंपदतात्पर्यमाद कमित्याघपदं एवेति। अपेक्षेति
ततस्या समृत्यजेवनेस्य पापाए कत्रासमासेरित्यर्थः॥ न यविनेति। अन्यस्य बंधस्यान्यान्यस
बंधस्यात एव सापेक्षए व सापेक्षस्यस्या कात्स्यस्या। क्रियान्वयः स्यावित्तस्यापि लक्षणं विना
नवोधपतद्दत्यर्थः॥ लक्षणां विना न्यान्यसंबंधस्याभावेन याकांक्षवासाया दिति [illegible] भावः। एक
दान्वय प्रतियोगिनोऽप्युपस्थितिमृग्यत इत्यर्थः॥ न चैकेन गौरवात्तत्वायपदद्वयादेवसं
न वतीति न लक्षेत्याह। एवेति। योग्यतावच्छेदकोपस्थितलक्षणं। आकांक्षावच्छेदकेत्यपि द्रष्टव्यं
आराध्वित्रे तरचेदप्याकांक्षावच्छेदकत्वमाश्रित्य लक्षणात्फलं अन्यथा दंस्कारादवोपस्थि
तेः तेत्रलक्षणानुपगमानुपपत्तेरिति ध्येयं। एवमन्येऽपि योग्यत्वाकांक्षैवेति सूरणा
द्यायत्र तात्पर्यमिति प्रतीतलक्षणायां पदापदेन सत्ता। न वस्त्ययं सबंधत्वपस्थाप्यत्वसतिमंतौ १०८
तदापदयस्फोटस्यापत्तौ वादितिध्येयं। एकस्मतीति एकपदस्मृतीत्यर्थः। यथा

क तस्यासकृपदार्थादिति। इत्यस्य दिरेति पदार्थतावच्छेदकत्वमात्रं तत्र। न चैकपदार्थतावच्छे
दकत्वपर्यन्तं गौरवादिति भावः। अयोग्यपदेनाकांक्षितस्य चादनाकांक्षाचादिति यावत्तन्
तु स्वार्थान्वयितावच्छेदकपदार्थतावच्छेदकावच्छिन्ने विकृत स्वार्थस्वरूपाबोधकत्वमिति वक्तव्ये
द्वंद्वान्वयितावच्छेदकस्य तत्पदवृत्तिधर्मः। न च धवखदिरादिकेन धवत्वस्वरूपादावक्तव्यतास्थितिरुक्त
कत्वत्वे गौरवं आत्मेन समभिव्याहृतत्वाच्चैव वक्तव्यत्वेदिति भावः॥ पदार्थतेति उक्तपदार्थते
त्यर्थः॥ नियमेति वक्तव्यस्याघटत्वादेरेकपदार्थः परमाणौ वापि प्रयोगात् कुणमादायवक्
व वन नुपपादादिति न चाजसतौ लक्षणा इति द्वयविरोधमपत्ते। न चाज्ञस्वार्था [illegible] न्वय
बोधप्रकारधर्माश्रितालिरिति गुणादीनादायतत्परमाणौ वक्तव्यं तदेव परमाणुगतत्वेनन्ताय
तद् इति वक्तव्यं। तथा च पदार्थतावच्छेदकव्याप्यत्वाभावेऽपि कत्वेव्याप्तिवारएव। न या घट इति व
न बधुस्य प्रमोदारा इति बद्द्योदारा इत्यत्र तु नवान्वयमिति वाच्यं एकपार्श्वपरमाणावा
पेदत्वेन वयं प्रमदारा इति प्रयोगानुपपत्ते॥ न यघटा अत्राप्येवं प्रसंगतत्रैक घटा इति प्र
योगाभावेन नियमादारा इत्यादिना द्वानां तादिशब्द विषम्यस्य पदवर्तित्वात् न त्ये कोऽयं
कोऽवहवदत्वविस्यात्। एकत्वविरुद्धत्वे निराकांक्षत्वात् नानुपपद्यमानतीयमानमादर्शेव
कुर्वमापद्दत्यादौ इति गुणानापायेति व्यर्थं परीक्षायिकमादायेत्यपि रूप्या तु न स्यात् न त्वा
पदेदारा इत्यादौ घटपदाद्यापि येन नानिर्वंध बंधकत्वप्रतीयेतापि चैवयवगुणादिकनेवेति

दिकं प्रकृत्यर्थगतेति अत्र स्पष्टं न वाच्ययोर्नात्रास्पष्टं नेत्यर्थः। दारा इति वा नदादय
विचं प्रकृत्यर्थ एवातीत्यपि न तथा प्रयोगाभावात् प्रयोगमूलेत्यादि च यमर्थ्येति भावः। स
मस्तिव्याहृतमेव प्रतिरव एकपदेति एकं यत्पदं तदर्थ इत्यर्थः। एवमग्रेपि एकमात्रेति यद्यपि
नीलार्नाक्रिमा नरूपक स्तथापि बोधकत्वांशे तथामत्र पूर्वप्रतीके गतपर्यं तेमात्रान्वयो दाराद
त्यादौ व्यक्ति दारादित्येक मात्रपदपेक्षतत्रार्था नास्त्विति मम शोधितो कर्याद्युक्तं। अगम्य
वां गम्येत्यादि विग्रहेण द्वंद्वेपि बकं पुत्रवर्तमानवंशास्त्विति ध्येयं। नानेकोपस्थितीति न यद्यु
गपदधिकरणत्वे विरोधः नानापादादविगुणपदुपस्थितेरेकत्वोक्तानवि स्यात्तदर्थ चादिति
भावः। न इति द्वय विरोध इति। न चैवं गंगा तीरा पाश्रितिरप्पवमिस्तक एकपदार्थयोरवमुप
स्थितावपि गंगा संबंधि चेनानुपाश्रितेरिति भावः। विभ इति अत्र सवंत्रे पदांतरं विनत्यादि
प्रतीतेन तएवार्थप्रत्ययस्य दस्मान्न लोकेनेति पदान्तरेण तदा प्रकारोपमेकत्र ऊन कवि
स्यात्र ऊनकद्वयमना वाद्ध स्तगात्येको ऊनकं पुमानपरास्त्रीत्वा ऊनकत्वेन सामान्येन प
दार्थ स्त्रीत्वं प्रकारतया पिग्रं थांतरंसमते वृत्तिद्वयाविरोध एव प्रायीनमतेवैकत्राक्षेन द्वयमत्र
कर्येकैक वपदवत्प्रोत्पदं प्रकारेणो पतिष्ठत इत्येवं सर्वत्र तचं पत्नी त्रूपलक्षणं पतीवपि १०५
न एकवीवाकारत्वादि इति दो दुर्भीमं तयोर्हन्तयो विरोधिता यां वा कल्पने दापत्ते रिति भावः।

नामार्थगतसिद्धि नामार्थप्रकृत्वेनकामपदात्मनामार्थेप्रकारत्रै कदेशोनइंद्रतेस्व प्रकृत्यादिज
दीपत्वामित्यत्रातिशयाद्यादे कदेशाए वप्रातंतात्रे वानुयत इत्यर्थविवरणादिति तस्यापि
व्यवधिपद नामानां धिकरण्य रूपयादिति भावः। अन्योति शक्तिग्राहकमात्र एवानन्यजन्य
वतर्क यस्य कारित्यादित्ति भावः। न चाख्यातस्येति यावकत्वेनावनार्ख्यातार्थो न स्यादित्य
तत्राह। पूर्वेति पूर्वापरीभूत व्यापारकदंब त्वेत्यर्थः। तथा यफजानुकूलपूर्वापरीभूतव्या
पारकदंबरूपकर्यार्थविषयतया फलजनावच्चेन लोकेत्तिनात्रे स्फुरत इति भावः। विनागए
यामिति इत्याशास्वीकृतेति। धितीयेत्युक्तं दूषयति कर्तेति। नतावद्यासूपनायमात्रत्वर्थः।
पक्षेत्यादौ पाकस्य पक्त्यापन्नेरितिचेत्याश्रयस्य पर्यतंर ऊर्यतया प्रातिपादिकयोर
भेदरूपान्वयबोधकत्वयुत्पत्तिनियमो नास्ति। अप्यापदयोरवपरस्परं तस्यानियमत्वतोक
र्तृ मस्याख्यातवांच्यताप तेः अप्रयोजकतयानेयंव्युत्पत्तिरिति यदि तदा प्रातिपादिकयो
रपितथा अतएव गुणागुणिनोः समवायएव संसर्ग इत्युक्तं नीलो घट इत्यादावि चैवमतांत
रं मतरंमनरस्तितत्त इत्याइत्पोरिति न तु प्रातिपादिकयोस्तेद एव संसर्गस्तिाभानाधिकर
ण्यानुरोधादेकसंख्याबोधक त्वस्य तत्राभानाधिकरण्य रूपत्वात्। न च गुणवाचिनी
दोतरकिंतत्त्वुप नातां छिचं सह पदार्थेतास तेप्रत्यर्थवाचिनोजवत्परत्वेतुनीवनोघटादि
नाचेन घान्यान्न काव्येकत्वविशेषणबोधनसंभवात्। नत्वेवमर्थपरत्वे द्विशेषणाकितत्किल।

प.श्रा

मुख्यार्थत्वमिति मिथ्याप्रतव्याघातनीलं घटमित्यादौ विशेषणविभक्तेर्न कारकार्थकत्वेति तदर्थान्
न्वयमायाः साधुत्वनिर्वाहकत्वं स्वार्थाख्याबोधकत्वस्य सर्वसंमतत्वसिद्धेस्तथा अत आख्यातस्वार्थाख्याबोधनि
यामकत्वमानपदोपात्ततावच्छेदकत्वनियमः यदि च प्रत्ययार्थगतसंख्याबोधनियामकत्वाव
दिति मुख्यविशेष्यतानुसारादाह तत्रेति कर्त्रादि इति प्रथमान्तार्थस्तत्रापि इति अन्वयेति क्रियाश्रयत्वस्या
श्रयो वा कर्तृत्वमिति मतः इत्यर्थः कर्मादीति कर्मकरणपदे अपि तद्धातोः प्रत्ययार्थस्य रूपेण
प्रत्याख्यानादितायोगमपहाय यथा केवलरूढिसापेक्षापितत्रोणाघटत्वेनयोगान्नावनिष्ट
वादितिनावः ननु नकर्तृत्वेन तयेदित्यत्र बलवदनिष्टाननुबन्धित्वाय वदिष्टप्राप्त्य
पचमात्रे वोपस्थाप्यं कर्तृत्वे धातुप्रत्ययार्थान्वयोक्तकर्मादिष्वनुप्रत्ययशक्तिनावा
केवलरूढिवाद इत्यस्य शेषः किं वेति विशुद्धेति विशुद्धमानात्पित्रन्यस्य योगवेदाध्ये
तरि त्रात्रेयपदं एकदेशमात्रमेवात्तुपस्थापयतीत्यर्थः यत्र चेति ननु यत्र विवि
शेषो व्यापारत्वं सामान्यमिति एतदवशिष्टं सामान्ये प्रमाणाभावात् अन्यथा कार्यत्वविशेष
याघयोदेशीतिरूपतया कर्तृत्वस्यतावच्छेदकतायन्तः वक्ष्यते व्यापारत्वं यत्तत्वं वानवा
येनान्यत्रत्वविनिगमकं किं चेत किंचनुकूलत्वमात्रं तथा या वैत्रथयो कृत्ययत्नगम
नानुकूलवाच्यत्वात्प्रविशिष्टेति यादविशिष्टः प्रत्ययोनुकूलत्वेनयोग्यतावशादेक
त्रेरणाकर्षणादिः प्रतीयत इति मिवं अनुकूलत्वस्य विषयत्वरूपतया संसर्गत्वात्तथाव
पाकविषयं कस्य भावानव्रन्तुनवः सर्वविकः यत्र वाचकतया स्थाप्यतस्य प्रयोज्यतेपरे ११०

णतुपाकविषयकस्यापराधूपनित्यस्य वानपरपाकविषयकयत्नवानित्यनुनाय श्रात्ते
पादित्यकव्यतेतत्रानुनयक्रपकस्य नागौरवात्व्यापारत्वस्योपाधिता गौरवाच्च पत्र
एवशाक्यः नवव्यापारत्वस्य सामान्यतया नह्यियं गौरवं लघोर्विषयस्य संभवे सामा
न्यस्योपिगुरोस्त्यागाल्लघ्वपोस्तुन्यायत्वसामान्यादभावे कार्येयित्यनेकजातिरूप
घटत्वाद्यापत्तयाकार्यत्वसामान्यात्मेकतयानलघोरो विषयाद्युपतोयत्रवासकत्वेति
कृप्याकांक्षानुपपत्तौ आख्यातस्यातस्यापत्तेत्रत्र वितत्क्रियायात् ज्ञानक्षयं रूपकस्य
नागौरवात्मवदातेरात्तमुपस्थापयति नचितिस्वरूपकालोपाधिमादायवर्तमानत्वे
वाच्यं तथाचनव्याप्यारत्रमनरूपेरात्तक्रियेति वर्तमानत्वव्यापारेतियदि गत्वंत्यिना
श्यपरमर्थोयदि वर्तमानत्वव्यापारत्वप्रकारिकानत्रायतातिस्तादात्म्यलोवपरंत्वस्व
लकालोपाधिमादाय यत्नगतमेव वर्तमानत्वनायतेनन्यथान्तलणातोद्वियतयाव
र्तमानत्वं प्रयत्नधीकापि नस्यादेवेतिनावः भूमच्चार्थेति धर्चार्थत्वानुकूलव्यापारत्वेत
र्थः अत्रनानादिति यद्यपि तानुपस्थितिपियत्ते लडर्थवर्तमानत्वाय स्वमवीनयत्न
तत्पर्थ एव प्रत्ययार्थत्वानानियमः आख्यातत्वेत्याया एव व्याजियारः तथापि त्व
र्वतत्ज्ञानद्वयकस्यनागौरयमत्रि तेभ्यायेतदुक्तं वस्तुतस्तुफलानुकूलव्यापारत्व

DR. BHAU DAJI

त्यस्य कारकमात्रसाधारण्यात्कर्त्रादिप्रतीतिवैचित्र्यं न च विशेष्ये न नियमः क
र्माख्यातेति प्रसंगादित्यपि द्रष्टव्यं जातिमात्रेति जातिसामान्याभावेत्यर्थः ॥ प्रागभावे
ति प्रतीतकृत्यसामान्याभावादिति भावः ॥ यत्नेति प्रारब्धक्रियानुकूलत्वं ति प्रागभा
वत्वं चोभयोर्यावत्वद्वयस्यत्वेन यागकृत्यभावव्याप्यत्वेन यसामान्याभावस्वरूप
त्वनत्वातीतानागतं प्रतीतिरूपापत्त्या भ्रान्त्यागतिकत्वादिति भावः ॥ संख्येति न चाख्यात
स्य संख्यावाचकत्वे मानाभावः प्रतीतेः लक्षणयास्यार्थस्य संख्यायेयोपपत्तेः ॥ न च विनिग
मनाविरहः प्रथमान्तकर्मादिवाचकपदं विनाख्यातप्रयोगात् न च तिङस्तत्समभिव्या
हार नियमः तत्रायेत्तो दृष्टीत्यादौ आख्यातेन विना विभक्त्या श्रुतिनत्यासंख्योपस्था
पनादिति ॥ नैवं । वृक्षे कलं कृत्यादौ वकुयवन प्रत्ययस्याख्यातसंख्याशक्तिं विना
नुपपत्तेरिति कर्तेति कस्यचित्कोऽस्य कर्ता विषयकस्य कर्मेति नियमो नुन्नानपेक्षा
या वाच्यसंख्यावाय न च भेदवत्तास्तीति एवं लोष्ठवाचकवादानुनाम तस्यलक्षणया
प्यपत्तेरिति भावः ॥ एकपदेति भावनाया एकत्वेति शेषः ॥ प्रातिपदिकस्य प्रातिपदिकार्थ
स्य तत्तथाकांक्षायास्तत्र चादिति भावः ॥ आश्रितवत्ता आश्रयतद्वदित्यर्थः ॥ तं कुर्वेति तं ड १११
त्वमिति द्वितीययातं कुर्वंश फलं तेन समनुकूलव्यापारे विशेषस्य धात्वर्थस्य च
न्वायतं कुर्वन्निति फलानुकूलव्यापारे पस्थितौ मत्वाख्यातार्थयत्नान्वयो न तत्र

न कतयोपस्थितिः । तेन स्वव्यापारेणान्वये तादृशयत्नवांश्चैत्र इति प्रतीतिः नेत्यत्र तत्त्वात्
समवेतत्वस्य उपस्थितौ तथा स्वत्वे नान्वये विवृतसमवेतात्त्वनिरूपस्थिमात्यासंदृध्य
त्वर्थोन व्यापारेणान्वये किन्तु समवेतप्रयत्ने तादृशजन्यव्यापारोपस्थितिजन्यकन्नक्रा
वचाता आश्रयतादृशव्यापारेणाख्यातार्थफलभागिन्यान्वये तादृशव्यापारजन्यफलेना
गीतं कुर्वदित्यर्थः ॥ एतद्धि फलस्य धात्वर्थवाच्यत्वपक्षे यत्फलानुकूलव्यापार एव धात्वर्थ
तदाश्रयमात्रस्य हि याप्यार्थत्वं तदाजशि विरुद्धस्यानुकूलव्यापारविषययत्नवांश्चैत्र इ
ति कर्तृलकारे चैत्रसमवेतजाति विशेषविशिष्टः तदनुकूलव्यापारविषयास्तं कुर्वाण इति
कर्मलकारे प्रत्ययः प्रत्ययार्थस्य परिशेषतो विषयत्वमात्रमिति यद्यपि तात्पर्येत्या
पाववस्थितौ आख्यातोपस्थाप्यफलानुकूलव्यापारविशेषाद् इति तद्धात्वर्थव्यापा
स्वव्यापारत्वेन यत्नत्वेन वोपतिष्ठता मुख्यथापि व्यापारो यत्नत्वेन यथायां कृत इष्टसाध
नच विशेष्ये धात्वर्थविंगाख्यातस्य संख्याबोधकपत्तेरिति ध्येयम् भावनेति यत्नत्वं भावना
कारार्थस्य धात्वर्थे द्वितीयत्वानादि पदोपस्थाप्यगतामिति जन्ययत्नमुपात्तमित्यर्थः ॥ अत्यन्तेति
यदि न केवलं प्रथमाप्रयोग इत्यर्थः यद्येकलकादौ व्यतिवारस्फुटत्वादपेक्षनिय
मपदेपिनदोष इत्यादि एवं वदन्ति सामानाधिकरण्यात् स्यपदार्थभेदादित्यर्थः ॥ उदनेति त
आश्रयोत्पत्त्यादि विनोक्तान्यत्रोद्भवत्तीनि मितयोरकत्वद्वृत्तिभावादित्यर्थः ॥ तदनेति त
दावस्तुवंतयोरव्याख्यानान्वयव्युत्पत्तिः ॥ नन्वस्तु वर्तते तिङ् तयोरिति जडाख्यातादौ न

Digitized with financial assistance from the
Government of Maharashtra
on 11 June, 2017

धर्मिणि शक्तिः॥ किंतु धर्म एवेति भावः। पाके पाककर्तृतावित्यादिद्वितीयपदे न तत्राद्ये इत्यस्य
स्य धनपाककर्तीत्यत्र कामकृत्यन्वये कृत्यनिबंधः। एकस्यार्थान्वयं अपरपदार्थे धि
धर्मिचानद्वितीये परपदार्थबोधनेऽप्यामप्यर्थाद्वितीये पितथापदार्थः पदार्थेनान्वेतानि
वक्तव्यतेरिति सूत्र स्फुटत्वान्तोक्तमित्यवधेयं। वस्तुत इति। नायं वाक्ये त्वस्य मते त्वादेकाग्निः
तत्रानन्यगति कतायेकदेशान्वयस्वीकारात् पदार्थान्वयेऽनवतितदेशान्वयात्तात्कादिति
कृत्यत्वे पदविशेषेवान्वयोऽनन्यगतिकत्वादिति भावः। पाचकपदेतकृत्पदमित्यर्थः। पा
वकपदस्याप्यन्वयसिद्धांतमाश्रित्याप्रसेतत्रैथावक्ता राजन्तदृष्टेन पाके उपविशेवा इत्यकर्त्
रं प्रत्ययो प्येकः पाककिष्टः कुत्र न कर्ताविभ्यो नैकस्य कस्यचिदिति। तत्रापि धर्मिणि
न्त्रा त्रिः। किंतु सतिमात्रे समवायः स्वं सगदिति मतं प्रस्तुतेकर्तुरवाच्यत्वे सातियोग्यता
पत्त्वकर्तृताताप्यर्थान्वयतादवस्थ्यात्। पाचकपदस्य स्तुत्वे सतियोग्य एवस्तु धापवत्तिपा
कपदस्यगौणत्वानुपपत्तेरिति ध्येयं। न वीनचोकायनमस्कारसमाविः कर्तुं तद्वजंउफ
लानावेस्तामस्यतावादेवयजवति न स्वात्मासदेनं स्वकृतकार्ययुक्तत्वापत्तेः सोतादिपदे व्या
नितान्तश्चेतिकृतीतिभावः। कर्तृत्वं च कर्मत्वं च मयाप्तिवदाश्रयत्वमपीत्यर्थः। मर्व त्रिस्तन वाचस्य ११२
संसर्गत्वाकुत्र स्वस्त्रन्ये तव्यापारकलादीनां पदांतरलक्ष्यत्वादनन्यलक्ष्यत्वाच्च पदार्थत्वा
नु द्वितीयातद्ये सप्तत्र द्वितीयादावप्याश्रितत्वादिति मैत्राद्य वतादर्थत्वाना अनास्यपदा